164

DOR WACHACHAMAW

GESCHICHTSBILDER AUS DER GEGENWART.

EIN BEITRAG

zur

GESCHICHTE DER JÜDISCHEN LITERATUR DER GEGENWART

von

Moses Reines.

ERSTER BAND.

KRAKAU
Druck v. Josef Fischer.
1890.

ALLE RECHTE VORBEHALTEN.

KAUFMANN
DÁVID
KÖNYVTÁRA
B. 164.

1116847

ספר

דור וחכמיו

לחקר

תולדות ספרות ישראל וגדולי סופריה בדור הזה

מאת

משה ריינעס.

חלק ראשון

בהוצאת **שאלתיאל אייזיק גראָבער** ביאראסלוי

מו״ל הספר השנתי „אוצר הספרות״.

קראקא

בדפוסו של יוסף פישער

שנת תר״ן לפ״ק.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

TABLEAUX HISTORIQUES

OU

Traités biographiques et litéraires sur la vie et les oeuvres des plus éminents savants juifs contemporains.

Contribution à l'historie de la litérature juive moderne

PAR

Moïse Reines.

Première partie.

CRACOVIE.
Imp. Joseph Fischer, rue Grodzka 62.
MDCCCLXXXX.

ספר

דור וחכמיו

לחקר

תולדות ספרות ישראל וגדולי סופריה בדור הזה

וכלכל

תולדות ימי חיי ראשי חכמי ישראל המצוינים בדור הזה והקורות אשר עברו עליהם, ספריהם ופעולותיהם בעולם הספרות, שטותיהם בדעות ובלמודיות, תכונת רוחם והלך־נפשם עם תמונות פניהם וחתימות ידיהם כתבניתם.

מאת

משה ריינעס

בהגאון מו"ר יצחק יעקב ריינעס הי"ו האב"ד בעיר לידא.

חלק ראשון בשנים עשר פרקים.

קראקא

בדפוס של יוסף פישער

שנת תר"ן לפ"ק.

DOR WACHACHAMAW

GESCHICHTSBILDER AUS DER GEGENWART

oder

DARSTELLUNG DES LEBENS UND WIRKENS

der hervorragendsten jüdischen Gelehrten unserer Zeit.

EIN BEITRAG

zur

GESCHICHTE DER JÜDISCHEN LITERATUR DER GEGENWART

von

Moses Reines.

ERSTER BAND

Herausgegeben von

Eisig Gräber, in Jaroslau.

KRAKAU

Druck von Josef Fischer.

1890.

ספר

דור וחכמיו

להקר

תולדות ספרות ישראל בזמן הזה

יכלכל

תולדות ימי חיי ראשי חכמי ישראל המצוינים בדור הזה והקורות אשר עברו עליהם, ספריהם ופעלותיהם הספרותיות, שטותיהם והלך־נפשם עם תמונות פניהם והתימות ידיהם כתבניתם.

חלק ראשון בעשרה פרקים

מאת

משה רייגעס

בהגאון מו״ר יצחק יעקב ריינעס הי״ו האב״ד בעיר לידא.

קראקא

בדפוס של יוסף פישער

שנת תר״ן לפ״ק.

פֶּתַח דָּבָר.

טוֹב שֵׁם מִשֶּׁמֶן טוֹב. שמן טוב יורד ושם טוב עולה; שמן טוב לשעתו ושם טוב לעולם; שמן טוב כלה ושם טוב אינו כלה; שמן טוב בדמים ושם טוב בחנם; שמן טוב נוהג בחיים ושם טוב נוהג בחיים ובמתים; שמן טוב בעשירים ושם טוב בעניים ובעשירים; שמן טוב מהלך מקיטון לטרקלין ושם טוב הולך מסוף העולם ועד סופו... תני שלשה שמות נקראו לאדם הזה: אחד שקראו לו אביו ואמו, אחד שקראו ל אחרים ואחד שקרוי לו בספר תולדות ברייתו.

(מדרש קהלת).

א.

אחת הסגֻלות היותר נכבדות בספרות כל עם ועם היא — תולדות טובי חכמיה וסופריה אנשי השם העומדים לאות ולמופת בחכמתם וברחב לבם, בכשרונותיהם ותכונותיהם, מדותיהם ופעֻלותיהם. החוקרים אשר התבוננו על האדם, בחיר הבריאה ונזרה, ובאספקלריא מאירה השקיפו על פני חייו דרכיו ומנהגיו, מעשיו ועלילותיו, טבעו ומהותו קראו לו בשם „עולם קטן" והשם הזה איננו פתגם־מליצה בעלמא, כי אם נאה ויאה הוא לנושאו ומכֻון לאמתו. כל מה שאתה מוצא בעולם הגדול אתה מוצא, אם גם בתמונת זעיר אנפין, בעולם הקטן [1]. כל הנפלאות הגדולות הנמצאות בהבריאה הכללית תמצאינה גם בו.

---

[1]) כמו שמפורש באבות דר"נ (פרק ל"א) בפרטיות וז"ל: „הקב"ה ... יצר באדם כל מה שברא בעולמו. ברא חורשים בעולם, חורשים באדם: זה שערו של אדם; ברא חיה רעה בעולם וברא חיה רעה באדם: זה הכינים של אדם; ברא קורזין בעולם וברא קורזין באדם: זה אזניו של אדם; ברא ריח בעולם וברא ריח באדם: זה חוטמו של אדם; חמה בעולם חמה באדם: זהו אורו של אדם; מים סרוחין בעולם, מים סרוחין באדם: זה מימי חוטמו של אדם; מים מלוחים בעולם מים מלוחים באדם: זהו דמעות של עינים; נחלים בעולם נחלים באדם: אלו דמעות; חומות בעולם חומות באדם: אלו שפתותיו של אדם; דלתות בעולם דלתות באדם: זה שיניו של אדם; רקיעים בעולם, רקיעים באדם: זה לשונו של אדם; מים מתוקים בעולם מים מתוקים באדם: זהו רוקו של אדם; לסתות בעולם לסתות באדם: זהו לחייו של אדם; מגדלים בעולם מגדלים באדם: זהו צוארו של אדם;

האדם הוא כעין מַפָּה קטנה שבה מתואר תבנית כל העולם כלו. וכשם שהעולם הוא להמתבונן בו כראי מוצק ו„ראשון הוא לכל נותני לקח טוב ללמד להועיל", כך האדם הוא המורה הנאמן בכל ענין אשר נתן אל האדם לענות בו תחת השמש. כל מקרה וכל מעבר אשר יעבור על האדם — מורה הוא אשר יורה להאדם איך לאחוז אשורו; כל מעשה וכל מפעל, כל סבה וכל מסובב — מלמד הוא אשר ילמד לאדם מה טוב לפניו ומה לא, מה יעשה ומה יחדל לעשות ואשר יביא לבב חכמה לדעת הדרך אשר ילך בה האדם בעל הדעה השלמה, והמעשה אשר יעשה. פעולות החכמים אנשי המעלה הם נר לרגלי בני האדם ואור לנתיבותם. האדם הוא ספר־מורה־דרך חי; וע"כ יאמרו המושלים: „הִתְבּוֹנֶנְךָ בִּבְנֵי הָאָדָם תְּאַלֶּפְךָ דַּעַת יוֹתֵר מִסְּפָרִים אֶלֶף." אם בהמת הארץ תאַלְּפֵנוּ, עוף השמים והנמלה יְחַכְּמוּנוּ; אם חסרי־דעת אלה אשר לא חלק להם בבינה, אם הם עוצרים בקרבם למודים יקרים ומועילים לבני אדם — ואף כי בחיר היצורים אשר לו היתרון על כל היקום ברוחו ובשכלו אשר אָצל לו הבורא! וע"כ רבה מאד התועלת אשר תצא מתולדות אנשי השם. אם רב ערך השפעת כל המדעים על השכלת האדם והתפתחותו הנה שבעתים יגדל ערך השפעת התולדה עליהן; ואם כל החכמות מרחיבות דעתו של אדם ומעשירות אותו בידיעות נחוצות ונכבדות, אך התולדה עולה על כלנה! כי היא תתן לאדם הכרה ברורה להכיר את הליכות העולם, את משטרי החיים ונתיבות קורות העתים; היא תמסור בידינו המפתחות הנאמנים לפתוח את סגור ההרגשות הטמונות בלבנו, להוציא הכחות הנרדמים ואת הכשרונות הכלואים — אל פעל הישלמות; היא תלמדנו דעת תולדות הרוח החי בקִרבנו ומהלך השתלשלות חיי החכמה, תנועות החיים האלה נטיותיהם ודפיקותיהם; היא, בציירה חיי החכמים אנשי המופת, מעשיהם ופרי מעלליהם, כמו שהם בצבעים בהירים, תטה את הלבבות לקחת מהם מוסר־השכל ללכת בדרכיהם ולעשות כמעשיהם ותעורר קנאה טהורה, קנאת־סופרים אשר תרבה חכמה. איה שוקל ואיה סופר רִבֵּי תועליותיה של החכמה הזאת אשר בימינו אלה כבר יצאה מגדר ידיעה שמושית ועלתה והגיעה למעלת חכמה יקרה ונכבדה כשהיא לעצמה! לא להוכיח דעת יקרת הידיעה הזאת וערכה חפצנו

שתידלאות בעולם שתידלאות באדם: זה זרועותיו של אדם; יתידות בעולם יתידות באדם: זהו אצבעותיו של אדם; מלך בעולם מלך באדם: ראשו; אשכולות בעולם אשכולות באדם: אלו שדיים של אדם; יועצים בעולם יועצים באדם: כליותיו; רחיים בעולם רחיים באדם: זה קורקבנו של אדם; נמסים בעולם נמסים באדם: זה טחלו של אדם; אשפתות בעולם אשפתות באדם: זה כרסו של אדם; בורות בעולם בורות באדם: זה טבורו של אדם; מים חיים בעולם מים חיים באדם: זהו מי־רגליו של אדם; עצים בעולם עצים באדם: זה עצמותיו של אדם; גבעות בעולם גבעות באדם: זה עגבותיו של אדם; עלי ומכתשת בעולם עלי ומכתשת באדם: זהו ארכובותיו של אדם; סוסים בעולם סוסים באדם: זהו שוקיו של אדם; מלאך המות בעולם מלאך המות באדם: זה עקיביו של אדם; הרים ובקעות בעולם הרים ובקעות באדם: עומד דומה להר, נופל דומה לבקעה. הא למדת: שכל מה שברא הקב"ה בעולם ברא באדם." — נפלאים, נפלאים מאד הדמיונות האלה!

ומטרתנו ; לא, מה רב טוב צפון בידיעת תולדות החכמים אנשי המעלה בכלל — כבר מודעת זאת לכל יודעי דעת ודבר שפתים בזה אך למותר הוא, „ואם יאמר איש להוכיח בדברים כי הידיעה הזאת מקור חיים היא לרוח האדם — אומר אַחד הסופרים המצוינים — הלא יחשב כמוכיח לרואי השמש כי השמש מקור חיים היא לחיי בשרים" ; כל איש יודע כי „אנשי השם אשר עשו תושיה בקרב עמם כלי יקר המה אשר גדולות ונפלאות תעשה בהם יד עליון יוצר כל על פני האדמה. וכמו עושה מלאכה על האָבנים בבית היוצר, מני חמר ורגבי עפר יעשה כלי נחמד כלול בהדרו ותאוה לעינים : כן איש חיל מורם מעם בחכמה, בגבורה או במלאכת מחשבת אמן, חמר ביד יוצר כל הוא לעשותו כלי למעשהו לטוב לו וליושבי תבל כל הימים וכל הקורא בספר תולדות איש המעלה כזה, הנה הוא בא אל בית היוצר רואה את המלאכה, מלאכת ד' על האבנים. איך גוש עפר היה לצלם אלהים לנפש חיה, לדעה דעת עליון ולהיות לנס עולם למהלכים בחיים אשר יבואו לאחרונה, בפיו יקרא תולדותיו — ולבבו יבין דרכי אלהים ורב חסדיו כי רב עליליה הוא בקרב הארץ" [1]) ; כל איש יודע כי ידיעת תולדות אנשי השם היא אחת הידיעות היותר נכבדות בימים האלה ובזמן הזה, כי היא מקור נאמן אשר ממנו תוצאות חיים ורב תועלת בה לבני האדם בכלל, לעם ועם וגם לאיש ואיש בפרט — וכלום הדבר צריך עוד באור ? רק זאת נאמר : אם רב ערך המקצוע הזה, מקצוע התולדה, בספרות כל העמים שהעמידוהו בשורה ראשונה ומחבבים אותו ועמלים להגדילו ולהאדירו — הנה עוד יותר ויקר ערכו לנו, לעם ישראל. עם ישראל מיום שנטלה ממנו ממשלתו המדינית נקרא בשם „עם הרוח" ועלינו להודות כי באמת השם הזה נאה ויאה לו ; אנחנו אין לנו אלא ד' אמות של ספרות ; כל מה שבן עם אחר מוצא בממשלתו המדינית מוצא היהודי בממשלתו הרוחנית ; ספרותו — ארצו, חכמתו — ממשלתו ותורתו — חילו ; וע"כ עלינו ביותר להוקיר חכמינו ופליטת סופרינו. זאת ועוד אחרת. מלבד התועלת הכללית שאנחנו, כמו שאר אמות-העולם, מוצאים בהתולדה הנה יש בה כח מיוחד לנו, כח אשר יועיל הרבה לתקומתנו ולתחיתנו. כל העמים חיים, יושבים על אדמתם, מלכיהם ושריהם מהם יצאו ; בני העמים האלה אגודים ואדוקים לעמם במוסרות הזקות, בחוטים שיש בהם ממש, מרֻתקים ללאמיותם ברתוקות ברזל : בעבותות שפה אחת, משטר אחד, חברה אזרחית אחת ; חיים חיי עשר ותענוגות ורואים בטוב כל ימיהם ; אבל מה יש לישראל בעולמו מלבד ד' אמות של תורתו וחכמתו ? כל ימי היהודי האמלל רעים, חי הוא חיי צער ודאגה, חיי חרפה ובוז, חיים מלאים יגון ואנחה, לחץ ודחק, גירושין וטלטולים, ענוים ומכאובים באויר מעופש של „מחנק נשמות", ובכל פנה שהוא פונה ישמע בת-קול מכרזת ואומרת : טול וצא, טול וצא ! גש הלאה ! סחור סחור ! והצרות הרבות והרעות האלה אשר תאפפנה את היהודי המדכא והמעֻנה — יש אשר תביאנה אל לבו את הקרח הנורא, את היאוש ... אבל בשעה שהוא בא להסתכל בהתולדה אשר תציג לעינינו את חכמינו וגדולינו אשר יאירו באור

---

[1]) לשון המליץ דר. לעטערים.

חכמתם לכל יושבי תבל; בראותו כי למרות כל הצרות הגדולות והמצוקות הרבות והתלאות הנוראות אשר עברו על עם ישראל בכל ימי נדודו וגלותו עד כי

לוּ עֲצֵי הַמַּעֲרָכוֹת יַחַד צָבָרוּ
בָּמוֹ עַל מוֹקְדָה בְּנֵי עַמִּי יָהִימוּ
אָז כְּמוֹקְדֵי עוֹלָם הַשָּׁמַיִם יִבְעָרוּ
וּמִשְׁבְּרֵי יָם לְאוֹרָם כַּדָּם יַאְדִּימוּ [1])

למרות כל אלה — עוד רוחו חי בקרבו ואם דבקה לארץ בטננו — עוד לא שחה לארץ נפשנו ועוד לא אלמן ישראל מגדולים חקקי לב אשר היו למאורות ברקיע החכמה ולאור הגוים אשר יראו את חכמת עם ישראל למעשיהם בכל מקצעותיה ובעל כרחם יאמרו: הגדיל ד׳ לעשות עם אלה! אכן עם חכם ונבון הגוי הקטן הזה! — בשעה שהיהודי הזה מסתכל בהתולדה הנפלאה הזאת הוא מוצא קורת רוח לנפשו הנדכאה, כמו גאון־לאומי ירגיש בקרבו וכמו רוח חדשה, רוח גבורה לישא ולסבול, תפח בו — וישב והתחזק בעמו ובאלהיו! זה שאמרו חכמינו: „כשם שאין כחו של אדם אלא בשניו, כך אין כחן של ישראל אלא בתלמידי חכמים" וכו׳ [2]) ...

והנה הידיעה היקרה הזאת, ידיעת התולדה, נחלת אבותינו היא מורשה קהלת יעקב. כאשר נסתם דבר כל חזון ונחתמו כתבי הקדש שבאו בם קורות אבותינו ותולדות גדולי אמתנו בכלל התעוררו אנשים חכמים וידועים מושכים בשבט סופר להעלות על ספר קורות חכמינו בין שאר אנשי המופת השרים והגבורים. גם על ידי נביאי ד׳ ומלכי ישראל נכתבו ספרים אשר במקצוע התולדה הכללית יסודם, מהם — הנמצאים בידינו היום, ומהם — אשר אינם אתנו ויאבדו מתוך הקהל; מלבד ספורי התולדה המפוזרים בכל כ"ד ספרי הקדש אחת הנה ואחת הנה. גם בידי חכמי המשנה נכתבו ספרים שלמים כאלה ולא מעטים הם הציונים לקורות חכמינו הנפוצים כה וכה בספרי חז"ל: מגילת תענית, סדר עולם, מכילתא, ספרא, ספרי, תוספתא, תלמוד בבלי וירושלמי, מסכתות קטנות, אבות דר"נ, מדרש רבה ועוד רבים. אחרי חכמי המשנה והאמוראים החרו החזיקו גדולי הדורות; מהם חברו ספרים שלמים בנושא זה (כמו הראב"ד, רב שרירא גאון וכדומה) ומהם שהשקיעו את הזכרונות האלה כמו „בדרך אגב" בתוך ספריהם המיוסדים על נושאים אחרים (באורים, פרושים, פוסקים, שאלות ותשובות וכו׳). ומאז ועד עתה לא חדלו בישראל בכל דור ודור לכתוב ספרים בנושא הזה, לחוק דברי ימי חיי גדולי החכמים בעט ברזל ועופרת, למען יעמדו עד דור אחרון למזכרת, לתהלה לכבוד ולתפארת. הן אמנם אנשי המופת אשר ביתרון הכשר דעתם ובכשרון מעשיהם ופעולותיהם יחיו את רוח בני עמם, יורו אותם ארחות חכמה ודרך תבונות יודיעום, דאנשים האלה יחיו לנצח ולא יראו מות, שם כבודם

[1]) המהולל דר. לודוויג אויגוסט פראנקל בשירו Primator הנעתק ע"י רמה"ל.
[2]) מדרש שיר השירים (ע"פ שניך כעדר הרחלים).

יעמוד לעד וזכרם לא יסוף עד בלי ירח — גם מבלי שיכתבו תולדותיהם זכרון בספר, וגם מבלי שיציבו להם אבני זכרון (דענקמאַלע); כי דור לדור ישיחו בדברי חכמתם ואב לבנים יודיע הגות לבם תבונות כדברי חכמינו: „אין עושין נפשות כו' שדבריהם הם זכרונם" [1]) וכן יאמר גם אחד מחכמי העמים (צימטערמאַנן בספרו „Vom Nationalstolze"): „האנשים המחיים בכשרונותיהם ובפעלותיהם רוח הלאמיות (נאטיאָנאליטאֶט) בעמם, להורות תבונה ולהרבות חכמה לא ימותו לעולם! שמותיהם וזכרוניהם חיים וקימים עד דור אחרון כי ספריהם אשר כתבו והגות־רוחם יחיו בכל עת את העצמות היבשות וידובבו שפתותיהם בקבר בכל דור ודור"... אבל כל היודע גדרי התולדה ותכונתה יודע, כי אין זה מתכלית ועיקר כתיבתה בספר לשום להם זכרון לדור אחרון — כי גם בלעדיה לא יסוף זכרם ושמם לא ימחה מקרב העם אשר בו יתפאר — אך יקרים ונכבדים ספורי התולדה לנו ולהשכלתנו „ומהם נקח הלמודים הטמונים בכל מיני הדוגמאות ובהם נכיר את הטוב בעדנו ובעד עמנו להרחיק המזיק ולקרב התועלת [2]). התולדה לא נבראה בכדי לענג בה את הנפש לבד, להשביע רצון רק את הרוח בקריאת ספוריה להגות בם; ערך התולדה הוא בתועלתה היוצא ממנה! זאת ידעו בעלי האסופות שבקרבנו, וע"כ עמלו תמיד בכל עת לחקור היטב אחרי המוצאות את כל איש מצוין ומורם מעם, אשר בחכמתו נשא הוא מכל אנשי דורו, ולחוק תולדותיו וקורותיו לזכרון בספר לאות ולנס!

אולם כתיבת תולדות־אנשי־השם שבקרבנו לא היתה אצלנו בסדר נכון ולפיכך „התולדה" שלנו איננה ערוכה ושמורה בכל. „זה דרכם כסל למו של בני חלוף — יתאונן החכם פרופ. קויפמאַנן בצדק — שלא יחושו ולא ידאגו לכל הבאים אחריהם ויחושו על העמל הקטן לחקות על ספר מה שהם רואים ויודעים, וברוב הימים הבאים הכל נשכח והדור השלישי לא ידע עוד את זקניו ודברי ימיהם יהיו לו כדברי הספר החתום!" רק אחרי עבור כמה דורות יקום אחד הסופרים וישים אל לבו לכתוב תולדות פלוני ופלוני החכמים הגדולים, בשעה שכבר ינוחו על משכביהם בשלום זה מאות בשנים; אז תשוב „התולדה" הפשוטה והיתה „לחקירה" עמוקה; החוקר יושב על כסא דינו ובכבד ראש ודעה מיושבת — כפלוסוף החוקר בחכמת אלהין ודורש בסתרי הבריאה ומעשה מרכבה — הוא יחל לחקור ולדרוש, לחפש ולבדוק ולחטט ואחרי „הדרישה והחקירה" בעמקן של ההלכות ואחרי שבתו שבע נקיים על כל טפה וטפה — אם איש אמת הוא „החוקר", עליו להודות כי — אע"פ שחוקר הוא — אדם ילא אל הוא ואי אפשר לו לברוא יש מאין, במקום שגם החמר היולי אָין ... והתולדה תשאר כחלום בלי פתרון! „כמה דיו ישתפך וכמה קולמוסים ישתברו על דברים אשר טפה אחת של דיו בקולמוס אחד היתה משגת להציל ממלתעות הנשיה ולפטרנו מענשן של ההשערות הכוזבות וההזיות המדומות אשר תצמחנה כשמיר ושית על שדה איש עצל בכל המקומות אשר נבערו מדעת ברורה ומזכרונות יודעי בינה

---

[1]) ירושלמי בקלים דף ו' ע"א.

[2]) לבון הר"ע מן-האדומים (מאור עינים ח"ב פכ"ז).

לעתים"! אין ספק כי ר' אליעזר הקליר, למשל (יהיה מי שיהיה) היה גם בדורו אחד האנשים המצוינים בעמו; ולו השכיל אחד מבני דורו להעלות על ספר תולדות הקליר — בעוד הוא חי והחמר הדרוש לעריכת התולדה צבור ומונח לפני הסופר ויש לאל ידו להוציא כלי שלם למעשהו — כי אז בטורים אחדים מנע טרח גדול מחוקרי ישראל הגדולים שדרשו תלי תלין של השערות דרשות ופלפולים בתולדות הקליר, ולא זכינו לראות עתה הגל הגדול של "הספרות הקלירית" (בימינו כבר היתה לספרות מיוחדת, הודות לחקירותיהם של "החוקרים", וביחוד החוקרים באשכנז אשר לא חדלו עוד מטפל בהקליר ותולדותיו ופיוטיו) המלאה דברים של מה־בכך; אנחנו היינו יודעים את זמן ומקום הקליר פיוטיו ושיריו בבירור (תחת שעתה, גם אחרי כל הפלפולים והחקירות הרבות, עוד כל הדברים האלה מוטלים בספק גדול, ועוד לא נוכל להשיב עליהם תשובות ברורות בהחלט) — וגדולי חוקרי ישראל כצונץ, שד"ל. דערענבורג, שי"ר וחבריהם היו מוצאים ענינים אחרים, כלי ספק יותר נכבדים ונחוצים, במה לענות בהם... וכן הדין בנוגע לתולדות שאר חכמי ישראל המצוינים בכל דור ודור. מדוע לא יכתבו תולדותיהם בספר בדורם, בעוד החכמים האלה חיים וביד הסופר די חמר ולבנים לבנות בנין נאה ומשכלל כל צרכו, בנין שלא יפול תחתיו בנשוב עליו רוח האמת? ... האיסתוריגראפהים אומרים: "האיש אשר יאמר לשפוט את המעשים בעת היותם, בעוד יצרי לב עושם ורות נפשו מתרוצצים בקרבם... לו נכונו מכשולים ושגיונות על דרכו; ואך החוקר השם דרך למחקריו, ברוח נכון כדברים אשר כבר נעשו ואשר ישמע הד קולם עוד בהוה, הוא ישכיל ויצליח, ורק ממנו לא יבצר להאיר כל נתיב ולהציג לפנינו את הכל בדמותו ובצלמו"; אבל אם נאמנו הדברים מאד ביחס אל ההסתוריא הכללית, יען אחד מן הצבעים שבהם יצייר המציר את תמונתה הוא — ההפרזה או הדמיון, ואת הצבע הזה לא ישיג רק כעבור ימים רבים אחרי העשות המעשים, ועוד בשביל כמה טעמים; הנה בנוגע לתולדות החכמים אנשי המעלה, הם דברים שאין בהם ממש. "התולדה" הזאת רק את האמת הברורה, את האמת הפשוטה, את המעשים כמו שהם, בלי כחל בלי שרק ובלי פרכוס, — תבקש, וכל דמיון וכל הפרזה — פגול הוא לה, לא ירצה. ומדוע יתרשלו סופרי הדור לכתוב תולדות חכמיו הגדולים זכרון בספר — בשעה שהחמר הדרוש לעבודה הזאת ערוך לפניהם והכל מתוקן ומסודר, וכלום הדבר צריך אלא לידים חרוצות, לידי איש חכם היודע את אשר לפניו, ושיוכל להוציא כלי תפארה למעשהו? מדוע ימנעו טוב מבעליו בהיות לאל ידם, ויטריחו את החוקרים הבאים אחריהם להשביע אותם עמל ועבודה קשה, לקושש קש וללבון לבנים, עד אשר יצלח חפצם בידם לבנות בזיעת אפים חרבות קטנות אשר כגעת בהן יד חזקה תפולנה תחתיהן כרגע!?... כבר התאוננו ע"ז רבים וכן שלמים, גם הרשד"ל באחד ממכתביו להרב שי"ר ובאחד ממכתבי להחכם דר. יאָסט, שבו יכתוב אליו כדברים האלה לאמר: "ואתה האנגאליסט הלא תגיד לי זמן ומקום הולדת החכמים היקרים יאָסט, קרייצענאך וצונץ, ומה מצבם ופרנסתם, ואם יש להם אשה ובנים; הלא סוף סוף האנשים האלה לא חגבים הם בערך להרבה מאותם המתים שיאָסט וצונץ ושי"ר

מבלים זמנם בחקירת תולדותיהם. ולמה נטריח על הבאים אחרינו להרבות חקירות על תולדותינו, ולא נבאר אותן אנחנו? הרי זו צניעות מזוייפת" [1]... כן, כבר התאוננו ע"ז רבים וכן שלמים; אך ההועילו דבריהם לעשות רושם בפועל? לדאבון הלב עלינו להשיב ברוח האמת: לא ולא! התולדה הנאמנה עודנה חסרון גדול בספרותנו! וחסרון מקצוע אחד שבהתולדה, מקצוע תולדות חכמי ישראל המצוינים בדור הזה, אומר אני למנות בספרי „דור וחכמיו".

ב.

המטרה אשר הצבתי לי בספרי זה היא, לא רק לכתוב תולדות ראשי חכמי ישראל בדור הזה החיים אתנו היום עפ"י המקורים היותר נאמנים, אך גם להפיץ אור על תולדות ספרות ישראל בדורנו בכלל — כי גם זה אצלנו חסרון הנחוץ להמנות. על פני תולדות ספרותנו בזמן הזה פרוש צעיף עלטה ואיש לא הרימה כמעט עד היום. גם החכם ד"ר קארפעלעס בספרו הנעלה: »Geschichte der jüdischen Literatur« עבר על ספרותנו „הנוכחית" רק במעוף עין ובסקירה שטחית, ויסתפק את עצמו בהזכרת שם איזה מחכמי הדור וספריהם וגם אותם פטר בלא כלום. ואנכי נתתי אל לבי לעבוד את הקרקע הבתולה הזאת ולהריש את השדה לא עֻבַּד בה. מובן מאליו כי לא תעלה על דעתי לכתוב ספר „תולדות ספרות ישראל בדור הזה", ספר שלם המקיף את כל אפק הספרות בכל מקצעותיה; העבודה הזאת עבודה גדולה וכבדה היא — ולא לאיש אחד, ולו גם יהי לבו רחב כפתחו של אולם. אולם, וכי בשביל שאין לאל ידי להקים את הבנין הזה ממסד עד הטפחות, אניח את ידי מבלי לעבוד בו כל מאומה? הדבר הזה לא יתכן. לא עלי המלאכה לגמור ואין אני בן חורין להבטל ממנה, די לי אם עבדתי בהבנין הגדול הזה כפי שתשיג ידי; ותקותי חזקה כי כשתגיע השעה הרצויה ו„ספר תולדות ספרות ישראל בדור הזה" יכתב אצלנו, אז ימצאו חפץ ותועלת לא מעט גם בספרי זה כאשר דבר אלי גם אחד מן האריות שבחבורת החוקרים הגדולים בדורנו, החכם פרופ. דירנבורג מפאריז באחד ממכתביו אלי לאמר: »Ich zweifle nicht dass das Buch דור וחכמיו für die Literaturgeschichte grosses Interesse haben wird etc« ואם יאמנו הדברים האלה רב לי, וכבר יש שכר לפעלתי!

כמו שעיני הקורא המבין רואות — כל תולדה בספרי תֵחָלק כמו לשני פרקים מיוחדים: הפרק הראשון יכלכל תולדות נושא התולדה ובו יְדֻבר על אדות תולדות ימי חייו, מקום מולדתו, הוריו ומשפחתו, יחוסו, מוריו ומלמדיו, התפתחותו הרוחנית, מצבו החמרי והמוסרי בתקופות ימי חייו, נשואיו ופריָם, מעשיו בעולם העשיה, הקורות היותר נכבדות שעברו עליו, שטתו בדעות ובלמודיות, תכונת רוחו וַהֲלָךְ־נפשו; והפרק השני — פעֻלתו על שדה הספרות: באיזה מקצוע שבחכמה הוא עוסק, ספריו ומאמריו ותוכנם ובכלל — עבודתו בעולם הספרות. בגוף

---

[1] מגלות סד"ל Y, S. 661.

התולדה אין אני מְטַפֵל בקטנות, בדברים צדדיים שאין בהם כל תועלת להקורא, ושלפעמים גם יעירו גועל נפש בקרב כל בעל נפש [1], כמו שעשה, למשל, הרשד"ל ז"ל בתולדותיו שכתב בעצמו. הדבר הזה רשאי רק האיש הכותב תולדותיו בעצם ידו — אם לא נופל הוא מבחיר חכמי ישראל באיטאליה בדור האחרון. אמנם בכל זאת לא פסחתי גם על דברי ימי ילדותם של חכמי דורי, כי גם מהם תצא תורה. והאומר: „ימי הילדות הם כמו העלה הריק אשר ישימו כורכי הספרים בראש כל ספר, ודבר אין להם עם תולדות ימי האדם" [2] — האומר כן אינו אלא טועה. הכתוב אומר: גם במעלליו יתנכר נער אם זך ואם ישר פעלו — וזאת ידענו גם מפי הנסיון, כי כל איש מורם מעם גם ילדותו הצטיינה בערכה, מיום הראשון ישים אותותיו אותות כי לגדולות נוצר; וכל היודע פרק בחכמת הנפש יודע, כי פעמים רבות גם דבר קטן אין חפץ בו באביב נעוריו עושה רושם אח"כ על התפתחות כחות הנפש [3]. ואף כי קצר קצרה ידנו להבין מראשית אחרית דבר, אבל ברבות הימים כאשר יגדל ויהיה לאיש ויפוצו מעינות מדעיו החוצה, אז יגלה לנו אור בהיר בשחקים, נפלאות מעללי ד' עם האדם חותם תבנית הבריאה אשר בראו בצלמו ודמותו ויאצל לו נפש משכלת לשאת כנפי שחר לעוף ביעף ולהתענג על דברים העומדים ברומו של עולם „וישתבח החכם החונן המסבב להיות הדברים הגדולים מן הקטנה והחלושה שבסבות" [4]...

בפרק השני יראה הקורא את חכמי הדור חייהם ופעלותיהם בעולם האצילות — בעולם הספרות. שמות הספרים הכתובים בלשונות חול תרגמתי לעברית (בהעתקה מדֻיקת או בהעתקה חפשית לפי תוכן עניני הספרים). על כל ספר וכל מאמר נכבד תבא השקפה כללית, בה יבואר על מה אדני הספר הטבעו, מה תוכנו ותכונתו, עניִנו ומהותו, חלקיו ופרקיו (ולפעמים — גם דעת המבקרים המובהקים עליו) באופן שיקנה לו הקורא מושג ברור ממנו. אל כל תולדה תלוה תמונת נושא

---

[1] בשכבר הימים כתבתי מאמר מיוחד ע"ד השגיאות בחקי הלשון ושמושה שרבים מסופרינו (מן הטובים והמעולים שבהם) הורגלו בהן כ"כ, עד כי לא ירגישו עוד את הטעיות הגסות שיפלוט עטם. אחת השגיאות האלה היא — מה שהורגלו רבים לבטא בשפתיהם: „תקוץ בו נפש היפה" במובן איש אסטניס, והוא ממש ההפך מהוראת המבטא הזה האמתית, כפי שהורגלו חז"ל להשתמש בו. ראה חולין ס"ד ע"ב: ביצים מוזרות נפש יפה תאכלם, ופרש"י נפש יפה שאינו אסטניס ואין דעתו קצה בהם עי"ש. ומן הראוי לתקן המעות הזה.

[2] הרמ"א גינצבורג בספרו „הדביר".

[3] ומאד נאמנו דברי גוטצקאוו באמרו: „דען איינע עמפפינדונג האָהרער אַרט ווירד אונז ערשט דאַנן רעכט גליקקליך מאַכען, ווענן זיע אונז אין איינע פערוואנדטע שטיממונג אונזערער קינדהייט צוריק פערזעטצט, אונד דאס יעניגע קלאַרער אויסשפריכט וואַס וויר שאָן ביי אונזערעם שפיעלען אַהנטען".

[4] „חובת הלבבות" שער היחוד. ועי' גם במבוא הס' „חוט המשולש" להרמ"וו.

התולדה [1]) וחתימת ידו כתבניתה (פאקסימילע), לכבוד ולתפארת. את ה„טיטולים" הידועים [2]), שהם למורת רוח כל נקיי הדעת שבקרבנו, לא נתתי עבור בגבול ספרי, רק בתואר „הרב" יתואר אצלי כל אחד מנושאי הפרקים ולא יותר, כי לא באלה יחפצו חכמי דורי האמתים, השונאים את הכבוד המדומה תכלית שנאה. שפת ספרי איננה לא שפת „המטהרים" (פוריסטים) שלנו (אשר באולתם ובקנאתם היתרה למגנון „בן־אמוץ" ידחו בשתי ידים כל מלה וכל מבטא שאין לו שרש וענף בהתנ"ך ופתגם שגור בפיהם: „אם יקומו משה שמואל וישעיה מקבריהם לא יכירו עוד את שפתנו ויאמרו: אכן שפת לא ידענו נשמע!" — ולא דעת ולא תבונה להם לאמר: הלא גם השפות החיות העשירות במלים ובמבטאים דרושים לכל חפציהם ומושגיהם לא תאמרנה די במה שיש להם, ובכל יום ויום יחדשו פני השפה במלים חדשות ומבטאים זרים ולא יאמרו: „אספי חוץ הם, קשים הם לשפתנו כספחת ומשחיתים את טוב טעמה" — ומכל שכן שפתנו הנשכחה זה

---

1) ע"ד התמונות וערכן כבר דברתי ברחבה במחברתי „גלות ישראל" (פרק ג') ואחשוב למותר להכפיל הדברים פה.

2) לדאבון לב כל אוהב עמו וספרותו פרצו ויפרצו בספרותנו ה„טיטולים" באופן מגונה כ"כ, עד כי לא בוש פלוני המדקדק לכתוב לרעו המשורר אלמוני „תואר" בלשון הגדה של פסח כזה: „כבוד ידידי ... חכם הוא, מליץ הוא, משורר הוא, נשגב הוא, מדקדק הוא, חוקר הוא, אל בנה, אל בנה, בנה בית הצלחתו בקרוב וכו' וכו'". האין זה חרפה לספרותנו, כי ימצאו בקרב מקדשה אנשים אשר לא יבושו לטמאנה בהבלים כאלה!? ובכ"ז נמצאו בעמי „מליצי־יושר" גם על ה„טיטולים" הנתעבים האלה ואחד מהם, אשר נשאו לבו בחכמה להמליץ בעדם, אומר: „הלא כה חלק כל סופרי העמים גם הון גם כבוד ויקר ירכשו למכביר למו ואך סופרי ישראל כל מחיר כסף לא ישיגו בעד פעולתם וכל תודה בעד עבודתם ובעד אשר חרפו חייהם וכבודם לטובת עמם כל מחיר אין להם על כל אלה בארץ החיים ולמה תרע עיננו בהתגמול הקט והמצער הזה! על כל פעולותיהם כו'". אך הזה הוא הגמול אשר נשלם להם „בעד כל פעולותיהם": כבוד של הבל שאינו שוה אפילו פרוטה אחת, כבוד כזה שכל הרודף אחריו ראוי הוא שישפך עליו קתון של בוז, כבוד של קלון הוא גם למקבלו גם לנותנו גם להספרות כלה? האין זה חלול כבוד האומה לתת תואנה לשונאינו לחרף כל מערכות ישראל באמרם: „ראו נא את חכמי היהודים הגאונים איך הם רודפים אחר הגדולה ואיך יהללו ויתנשאו בה בראש מרומים!" ועוד דברי בלע כאלה?! היתכן הדבר לעשות כן? לא! „מה שעשתה החכמה עטרה לראשה עשתה ענוה עקב לסוליתה" (ירושלמי שבת פ"א ובמד"ר בכ"מ); ובצדק התריזו חכמי ישראל האמתים כנגד המנהג הנאלה הזה. הלא תראה מה שיכתוב רבינו עקיבא איגר ז"ל (בהקדמתו לתשובותיו) לבנו לאמר: „שנית אבקשך, שלא להעתיק השאלות שלום אלי אשר באו בראש השאלות, כי אמרתי אני בלבי תמיד על דברת התוארים שנהגו בזמן לכתוב: אי איסר חילי אבעליכם, כי רבויין קשה ומיעוטן לא יפה, להכותב הוא אבק חנופה, ולמי שכותבין או אבק גאוה כי ירבו לו או אבק שנאת חנם אם ימעטו, וכ"כ קצה נפשי בהם עד שקבלתי עלי שלא להביט בם ולא לקראותם. על אחת כמה וכמה בל אחפץ בם בדבר הנדפס אשר עומד לימים רבים, פן אהיה לבוז כו'". — באה העת להסיר הנגע הזה מעלינו! הגיעה השעה לעקור את ה„טיטולים" הנפרזים משרשם!...

אלפי שנים...) ולא שפת „המרחיבים" (אשר זה דרכם כסל למו להרבות במלים זרות ללא כל צרך); לא שפת „החוקרים" אשר יבאו בעב הענן אל הקורא, ולא שפת „המליצים" אשר על כנפי כרוב המליצה ירקעו שחקים מבלי להשמיע לאזניהם מה שהם מוציאים מפיהם... כי לא להראות כחי במליצה באתי. לשוני לשון עברית ברורה; אך במקום שקצר קצרה ידי להביע חפצי במלה עברית מכוונת בדיוק לאותו המושג שאני צריך אותו, לא חדלתי מלהשתמש במלה זרה ביחוד מאותן המלים הזרות שכבר קנו זכות אזרח בספרותנו. במקרה כזה השדלתי ליהד את המבטא הלועזי, להסיר ממנו את צורתו הראשונה ולתת לה צורה חדשה, צורה עברית, בכדי שלא להשחית הוד יפעת שפתנו הקדושה, כמו שעשו גם בעלי המשנה בשעה שההכרח הביאם להעזר במלים נכריות. כי אמנם בצדק דרשו כמה מטובי סופרינו, העמלים לצרף ולסנן את הלשון ולהסיר מעליה כל בדיליה, כי „בספר שכלו עברי גם כל זר יתעבר וכל נכרי יתיהד ולבש צורה עברית כגר כאזרח". ובכ"ז גם אחרי כל זהירותי — נפשי יודעת מאד כי לא אחת ולא שתים נכשלתי בשמוש המלים הנכריות — מפני ההרגל; ומה גם כי בכלל עוד לא נעשו סדרים ישרים וקבועים בהחלט ביושר־הכתיבה העברית (l'ortographie) ותורת כל אחד בידו. ולא לבד שלא באה עד היום הסכמה כללית בהשתמשות המלים והמבטאים הזרים, שהיא עתה כחומה פרוצה, אלא שגם צורתן וקריאתן עוד לא נדע אל נכון [1].—

---

1) ל„מגרפי הלשון" החדשים שבקרבנו המשתדלים לקבוע מסורות בכל הנוגע לשמושה, מן הראוי לשים לב לדברי בר סמכא גדול בחקירת הלשון, הוא הפרופיסור יעקב גולדנטהאל ז"ל, בענין אשר, לפי ידיעתי, עוד לא התבוננו עליו עד היום, הוא ענין סמני השאלה והקריאה. החכם הזה במבואו הנכבד ל„באור אבן רשד לספר ההלצה לארסטו" (לפסיא 1842) בין יתר חקירותיו בחכמת הלשון (כמו ע"ד שמוש העין להוראת תנועת הסגול שהוא לפי דעתו „טעות גדול" (צ"ל גדולה) כמו שהוכיח בראיות ברורות — הוא הוא הדבר שעליו נתחבטו עתה רבים מסופרינו (ראה מאמריו הנכבדים של הר"ר ישראל טעללער ב„האסיף" החמישי וב„אוצר הספרות" השלישי, דברי הרב ר' פנחס ראזאווסקי ב„כנסת ישראל" שנה ראשונה ומאמרו של הר"ר יצחק שלמה פוקס ב„המגיד") ועוד) — בין יתר דבריו יאמר (S. XXXII.) : „... והשני שכותבי מליצות עבריות בזמננו נטו מדרך הראשונים וחשבו להלביש לשוננו הקדושה מחלצות בעשאם סימן לשאלה ולפליאה כמו שהוא נהוג בלשונות אירופיות ונטו בזה מדרך האמת כי מלבד שבלשון עצמה סימנים מורים על זה ודמיון זה אם כן כמו מי שיצייר צפור הידועה לכל ויכתוב תחתיה שהיא צפור הנה הרע היותר גדול הנמשך להם מזה הוא שהם יעזבו הקשור הפנימי ויסמכו על הסימנים החיצונים ויחדשו וירכיבו מלות ויסגרו מאמרים גדולים בתוך מאמר אחד על ידי שני קוים על דרך לשונות המערב אשר אין להם שום קרבה עם העברי ויעכירו בזה הלשון עד שאם יקום בן חסדאי מקברו ויראהו לא יכיר אם הוא עברי או אנגלי לכן הטוב למליץ העברי לעזוב כל הסימנים ההם זולת מה שנהגו בו הספרדים והוא נקודה אחת בסוף כל חרוז ושתי נקודות בארך בסוף מאמר שלם והתועלת לא נעלם". — מה יענו ע"ז סופרינו? האם לא יהיו הדברים האלה בעיניהם זרים והמוזים? ... כללו של דבר: כל עוד שלא יוסד בקרבנו חבר-חכמים (כעין האקאדימיות

תכונה מיוחדת יש להקורא העברי: אוהב הוא לפעמים לקרא „ביני חיטי", למצא בספר מה שהוא רוצה למצא ולא מה שהוא מוצא באמת, ויש אשר תעבור עליו הרוח לחדור גם לחדרי לב המחבר... להקורא הזה מקדים אנכי להודיע, כי דבר אין לי עם שטות חכמי דורי באמונות ודעות. צַיָר אנכי, צַיר שעליו לתאר התמונה אשר לפניו מדויקת בדיוק גמור עם כל קויה הדקים מן הדקים; וכלום רשאי הפוטוגראף האמן להוסיף צבעים או לגרוע בכדי ליפות את התמונה? האם לא יהיה אמן כזה לשחוק בעיני כל מבין דבר? התולדה הנאמנה הוא ראי מלוטש, בה יראה הרואה תמונת בעליה כמו שהיא. אנכי, כצַיר נאמן, לא ערבתי את לבי לשנות אפילו כקוצו של יוד בהתמונות אשר צַיַרתי, והנה הן כיום לפי הקורא בדמותן כצלמן וכצביונן. אלו היה להקורא חפץ לדעת את דעותי אני הדתיות, כי אז יכלתי להגיד לו בקצרה: עברי אנכי, עברי תמים עם אלהיו שלא יסור ימין ושמאל מתורת ד' ומד' אמות היהדות העתיקה; אורתודוכסי מכף רגל ועד ראש; אבל דעותי אלה לא תמנעינה אותי מלעסוק בחכמת החכמים האמתים אעפ"י שדעותיהם הדתיות שונות מדעותי מן הקצה אל הקצה, כמו שנהגו גם חכמינו ז"ל, וכמו שהורונו לקבל את האמת ממי שאמרה. החכמה לחוד והדת לחוד. אלו כתבתי ספר כזה על הצדיקים ועל החסידים אז מסופקני אם ראתה עין הקורא כל נושאי פרקי ספרי שהוא רואה עתה; אבל כי בשם „דור וחכמיו" קראתי את ספרי — הנה רק חכמת חכמינו רק עבודתם בשדה הספרות בקשתי; ואם רק ראוים המה חכמי דורי עפ"י פעולותיהם (ובמקצוע חכמת ישראל או בשאר מקצועות החכמה הכללות כי „החכמה אין לה סקוסים...") אם רק ראוים המה לעמוד „במחיצת החכמים" האמתים (כמו שיודה בל"ס כל קורא משכיל) מה לי ולדעותיהם? ואולם, באשרי כי הדברים האלה רק להלכה נאמרו, ולא למעשה. כי בנוגע לחכמי דורי, הנה מאד ישמח לבי כי יוכח הקורא התמים לדעת כי גדולי חכמי ישראל אשר לאור חכמתם ילכו לא רק בני עמם הם, אך גם בני העמים האחרים; הם הם יתרפקו באהבה עזה גם על תורתנו הקדושה, ולחמו מלחמת עמנו ויתנו כבוד לתלמודנו ונגדה נא כל אמות־העולם יהללוהו כאוצר כל כלי חמדה, ולא קרבן אחד ולא קרבנות שנים יקריבו על מזבח דתם... כי רוח היהדות הצרופה שוכן עמוק עמוק בבתי נפשם, ירחף בכל מסלות לבבם, ותלכד בכל מסלולי עורקיהם, ותלכד ולא יתפרד מהם לעד ולעולם. יראה ויוכח כי התורה והחכמה אחיות הן באמת, בנות אל חי, וכי שקר דברי הבוערים האומרים כי החכמה צוררת בנכליה להתורה. יראו גם צעירינו, אשר כמעט בהריחם ריח ההשכלה יפנו ערף לעמם ולתורתם, כי אצל

לטהרת השפה והרחבתה שבכל העמים הנאורים) שתעודתו תהיה לאסוף כל המלות המתהוות בבית מדרשם של הפילולוגים המובהקים ולקבוע מסמורות בדרכי שמוש הלשון מבטאיה ועניניה ולעבודתם לחק ולא יעבור לכל סופרי ישראל שממנו לא יסורו ימין ושמאל — כל עוד לא יעשה הדבר הזה (הנחוץ מאד וביחוד לרגלי רעיון „תחית השפה" שהתעורר בקרבנו) יגששו ספרי ישראל כעורים קיר בכל הנוגע לעניני הלשון ודרכיה. ועיין מאמרי „מה נעשה לשפתנו ביום שידבר בה".—

החכם האמתי „השכל והדת שני מאורות" ואין האחד נכוה מחפתו של חברו, יראו — ויקחו מוסר..

אם יפלא בעיני הקורא מדוע בחרתי בחכם פלוני ולא בחכם אלמוני שלפי דעתו ראוי הוא יותר להמנות בין חכמי דורי וכו' — אל נא יפלא. ידע נא הקורא כי לא בחפזון ובמהירות עשיתי את עבודתי; הרבה הרבה עינתי וחקרתי ודרשתי ושאלתי בטרם נגשתי אל המלאכה ולא כל „הראוי" בעיניו הקורא „אפשר" הוא לצאת בפועל וסוף סוף אנכי רק מחבר הנני ולא המו"ל, והמוציא לאור את ספרי תנאי התנה עמדי כי כל חכמי דורי יהיו מחכמי הדור החיים אתנו היום אשר תולדותיהם ותמונותיהם עוד לא נדפסו עד היום, וכדומה; בכלל — גם עבודה כעבודתי נתונה תחת תנאים ידועים שקשה לעבור עליהם. —

ע"ד עצם מלאכתי וערכה, לא לי להגיד משפטי. ספרי כבר יצא מרשותי ונכנס לרשות הרבים, לרשות הקהל, וממנו משפטו יצא, וכשאני לעצמי די לי כי בעיני אנשים כדירנבורג, פראנק ואחרים, גדולים וטובים, מצאה עבודתי חן והעידו כי „ספרי יהיה כלי מחזיק ברכה מרבה לישראל" [1]. גם חלילה לי לעשות שקר בנפשי לאמר: זך וישר פעלי ואין בו כל משגה; השגיאה לפתח כל אדם רובצת ואינני מסופק אף רגע, כי גם אנכי, למרות כל זהירותי, נפלתי לא אחת ולא שתים ברשתה הפרושה גם על קרית ספר; אבל הקורא המשכיל ידע בל"ס כי — „האמת רק לד' לבדו", ועד היום עוד לא הגיע איש עד ל„הנקודה אשר בתוך העגול"... ומה ישרו דברי לעססינג הנמלצים באמרו: „Wenn Gott in Seiner Rechten alle Wahrheit, und in Seiner Linken den einzigen immer regen Trieb nach Wahrheit, obschon mit dem Zusatze, mich immer und ewig zu irren, verschlossen hielte, und spräche zu mir Wähle! — ich fiele ihm mit Demuth in die Linke und sagte: Vater gieb!—Die reine Wahrheit ist ja doch nur für dich allein". כי אמנם — „האמת הטהורה רק לך, י"י, לבדך!..." וכבר אמרו חכמינו ז"ל כי „כל מה שנברא בששת ימי בראשית צריכין עשייה, כגון החרדל צריך למתוק, התורמסין צריכין למתוק, החטין צריכין להטחן, אפי' אדם צריך תקון" [2]; ואם במלאכת הבורא, שהוא מקור השלמות, כך — במלאכת אדם קרוץ מחמר, אנוש אֱנוש, על אחת כמה וכמה שאי אפשר לו להוציא מתחת ידו דבר שלם בתכלית השלמות ומתוקן בתכלית התקון; ויפה אמר החכם „מתנאי הזהירות שלא תרבה להזהר" [3] „ואי דייקינן כולי האי לא הוי תנינן" [4]... והנה כל איש משכיל על דבר אמת יודה, כי העבודה שעבדתי בספרי עבודה גדולה וכבדה היא, עבודה הדורשת חקירה ודרישה רחבה, חפוש עצום ועיון רב בספרים רבים מאד, חדשים גם ישנים, בלשונות שונות, ואי אפשר הוא שלא יזדרקו בה שגיאות והשמטות.

---

[1] לשון הרלו"ג במכתבו אלי ע"ד ספרי.

[2] ברלשית רבה פי"א.

[3] „חובת הלבבות" בהקדמה.

[4] עירובין.

ולתקן כל מעות ולמנות כל חסרון יחדתי פרק מיוחד, פרק „המלואים", ששם תבאינה הערות ונוספות והשמטות וגם דברים שלא יכלו, מפני הסדר, לבא בגוף הספר; והנני מוכן לקבל את האמת ממי שאמרה וכל המבקרים הישרים (היודעים תנאי הבקרת הכשרה ומה היא דורשת והמבקרים את הספר ולא את הסופר) אשר ימצאו מעות ומשגה או חסרון בספרי ויעירוני עליהם בדברי חכמים בנחת נשמעים (כראוי למבקרים אמתים) — ונתתי להם מקום בפרק המלואים (הוא פרק השלמה) בלב ונפש חפצה ואזבחה להם זבח תודה, בקהל עם ועדה. אך אם „המבקרים" הידועים שבקרבנו, הקנתרנים והשחצנים שכל כחם בעזותם ובלצנותם, אם הם יתנפלו על ספרי כדרכם — מקדים אנכי להודיע, כי לא אשיב להם דבר. ידברו מה שידברו, יכתבו מה שיכתבו ידפיסו מה שידפיסו— אנכי לא אשים להם לב כלל וכלל. מקולם לא יחת ספרי ומהמונם לא יענה.

פה מקום אתי להשיב תודה וברכה ממעמקי לבבי להחכמים אשר היו לי לעזר ברב או במעט בעבודתי בספרי הלא הם: הפרופ. יצחק חיים קאסטיליוני מטריאסטי, הר"ר יצחק שלמה פוקס בפאריז והר"ר ח. ד. ליפפא (בעל אסף המזכיר) בווינא. וגם הרב ר' יצחק דאנציג, מטיף לעדת ישראל בסט. פיטרסבורג והר"ר שאול וויינשאל, המזכיר בבית מערכת ה„וואסחאָד" בספ"ב, זכורים לטוב.

תקותי תשגבני כי הקוראים הנכבדים יבינו פעולתי אשר עבדתי בספרי, יתבוננו בשום לב על הרוח המרחף עליה וידעו לערוך אותה כערכה. וברגש־ בטחון זה הנני מוסר — את ספרי ליד הקוראים, ואת משפטו — לדעת הקהל שדינה דין אמת ומשפטה — משפט צדק.

משה ריינעס.

אזהרה.

הנני אוסר על כל איש לשוב ולהדפיס ספרי „דור וחכמיו" כלו או מקצתו (ואפילו פרק אחד) הן בלשון עבר הן בהעתקה לשפה אחרת — בלתי רשותי; והעובר ע"ז ענש יענש כחק.

המחבר.

דבר אל הקוראים מאת המו"ל.

הדבר אשר אנכי אומר לדבר פה אל הקוראים איננו לא בשבח המחבר — החכם ר' משה ריינעס — ולא בשבח חבורו — „דור וחכמיו" — כי הוא יתר שכנטול דמי. המחבר הנכבד לא תמול הוא בספרותנו וכבר בחנוהו הקוראים גם ראו פעלו בספריו ובמאמריו הרבים; מוניטין שלו כבר יצאו בעולם הספרות ושוב איננו צריך לראיה. והחבור — הלא הוא ביד הקורא ואם בעל

נפש הוא, אם לב מבין לו, יקרא, יתבונן וידע ויוכח כי לא הפרזנו על המדה באמרנו עליו [1]: כי „הוא ספר נכבד ויפה ומלא טוב טעם הראוי לעלות על שלחן כל איש יהודי“; כי אמנם המחבר ,החכם עבד עבודתו בספרו זמן רב בשקידה נמרצה, בכל לב ונפש, לא חס על עתו וגם על כספו ועלתה בידו להוציא כלי מפואר למעשהו, להקים בנין יפה עד להפליא — ולא במתת שקר הללנוהו באמרנו כי „הספר כתוב בסגנון נפלא ונעלה מאד ויהיה לעינים לכל אלה אשר יבאו לכתוב תולדות ספרותנו וסופריה הגדולים בדורנו, קורותיהם, שטותיהם, ספריהם ופעולותיהם והלך נפשם אשר את הכל יראו כבראי בספר הזה שלא יקצר אך יאריך למעניתו, יורד ונוקב עד תהום כל דבר עד שיוכל הקורא לעמוד על אפיו“ — וכלום לתהלתנו אנו הוא צריך? גם בנוגע לעבודתנו אנו בתור מו״ל נחשוב לשפרת יתר לדבר, כי לא לתפוש את הקוראים בלבם כונתנו; הקורא אשר יתבונן היטב על שכלול הספר ויפיו יֹכח למדי, כי כשם שהשתדל המחבר הנכבד למלאות חובתו בתור מחבר, כך השתדלנו אָנו למלאות חובתנו בתור מו״ל; — חפצנו בדברנו זה הוא רק להעיר בקצרה על איזה דברים הנוגעים לגוף הספר:

א) מספר פרקי החלק הראשון מן הספר הזה כפי שיצא מתחת יד המחבר הוא עשרים, וגם אמנם שלח המחבר לידינו כל הפרקים האלה במלואם, אחד מהם לא נעדר; אך אנחנו נאלצנו, מפני סבות שונות, לחלק את החלק האחד — לשנים, כל חלק יכיל עשרה פרקים.

ב) החלק השני הנמצא כבר בידנו בשלמותו יִמָסר ג״כ בקרוב לדפוס על ידינו, ע״פ התנאים שבינינו לבין המחבר. פרקי החלק השני עולים על פרקי החלק הראשון בכמותם ולא נופלים מהם (ואולי גם עולים עליהם) גם באיכותם.

ג) המחבר יעד להביא בסוף החלק הראשון את פרק ה„מְלַאִים“, שהוא באמת פרק גדול ונכבד; אבל ראינו כי לתשלום הספר ושכלולו טוב יותר כי יבא הפרק ההוא בסוף החלק השני (העתיד לצאת על ידינו, כמו שאמרנו, בעגלא ובזמן קריב) וכן יעשה ברשות המחבר.

ד) הפרקים נסדרו בסדר האלפא־ביתא העברי.

נקוה כי הקוראים המבינים יחזיקו לנו טובה על הברכה שהבאנו להם.

המו״ל **ש. א. גראָבער.**

---

[1] בהמודעה רבה שהוצאנו לאור בקץ קיץ תרמ״ט.

רשימת הפרקים.

I.

רבי אלחנן שעיה אַסקולי.

Graziadio Isaaca Ascoli, Professor in Mailand.

II.

רבי שלמה באָבער.

Salomon Buber in Lemberg.

III.

רבי בנימין זאב באַכער.

Dr. Wilhelm Bacher, Professor an der Landesrabbiner-Schule in Budapest.

IV.

רבי אברהם ברלינער.

Dr. A. Berliner, Docent am Rabbiner-Seminar in Berlin

V.

רבי אברהם אליהו הרכבי.

Dr. A. Harkavy, Bibliothekar an der kais. öffentl. Bibliothek in St. Petersburg.

VI.

רבי שלמה זלמן חיים האַלבערשטאַם.

S. J. Halberstam in Bielitz.

VI.

רבי חנוך יהודה קאָהוט.

Dr. Alexander Kohut, Rabbi Temple „Ahawath Chessed“, New-York.

VIII.

רבי שאול יצחק קאַעמפף.

Professor Dr. S. I. Kaempf in Prag.

IX.

רבי יהודה ליב לעוויזאָהן.

Rabbiner Dr. Ludwig Lewysohn in Stockholm.

X.

רבי מרדכי מורטאַרה.

Marco Mortara, Rabbino Maggiore dell' Univ. Israelitica di Mantova.

XI.

רבי יעקב פֿראַנק.

Adolphe Franck, Membre de l'Institut.

XII.

רבי שלמה בן־מאיר שיללער־סינעשי.

Dr. S. M. Schiller-Szinessy, Reader at Unidrsity-College, Cambridge.

רשימת הפרקים.

I.

רבי אלחנן ישעיה אַסקולי.

Graziadio Isaaca Ascoli, Professor in Mailand.

II.

רבי שלמה בובער.

Salomon Buber in Lemberg.

III.

רבי בנימין זאב באַכער.

Dr. Wilhelm Bacher, Professor an der Landesrabbiner-Schule in Budapest.

IV.

רבי אברהם ברלינער.

Dr. A. Berlin, Docent am Rabbiner-Seminar in Berlin.

V.

רבי אברהם אליהו הרכבי.

Dr. A. Harkavy, Bibliothekar an der kais. Staats-Bibliothek in St. Petersburg.

VI.

רבי שלמה זלמן חיים האַלבערשטאַם.

S. J. Halberstamm in Bielitz.

VII.

רבי יהודה ליב לעווי זאָהן.

Dr. Ludwig Lewysohn, Rabbiner in Stockholm.

VIII.

רבי חנוך יהודה קאָהוט.

Dr. Alexander Kohut, Rabbiner in New-York.

AKADEMIA KÖNYVTÁRA

IX.

רבי שאול יצחק קאעמפף.

Dr. S. J. Kaempf, Professor in Prag.

X.

רבי שלמה בן־מאיר שיללער־סינעשי.

Dr. S. M. Schiller-Szinessy, Reader at University-College, Cambridge.

רבי אלחנן ישעיה אסקולי.

לבני ישראל אשר גלו מירושלים בבלה ויעזבו את ארץ מולדתם ארץ צבי ללכת שבי לפני צר, היה היה דבר ה׳ על יד ירמיה הנביא לאמר: ודרשו את שלום העיר אשר הגלתי אתכם שמה והתפללו בעדה אל ה׳ כי בשלומה יהיה לכם שלום. לא נכנסו ישראל לארץ גלותם עד שעקרו משרשה את הטינא והשנאה הכבושה שהיתה בלבם על אויביהם אשר הרעו להם מאד מאד ויכום וירעצום וירוצצום על לא חמס בכפם, בדעתם כי מה׳ היתה זאת להם ליסרה אותם על כל התועבות אשר עשו ועל אשר עזבו את אלהיהם וילכו אחרי ההבל ויהבלו, ומעניהם היו רק — שבט אפו; את מוסר נביאם לא שכחו ובכל מקום שמקרי חייהם הנוראים הביאום שמה היתה אזהרתו תמיד לנגד עיניהם: לאהוב את ארץ מגוריהם ולדרוש טובתה כל הימים אשר הם חיים בה. ובהיות לאל ידם להתרומם בשכלם, בחכמתם ובדעותיהם בין העמים שכניהם ולהשתמש בהם לטובתם, עשו תמיד כל אשר היה לאל ידם לעשות לטובת העם אשר בראשו נִתְּנו כמו שאנו רואים ממרדכי שהיה משנה למלך אחשורוש והעיר שושן צהלה ושמחה על גדולתו ומדניאל שהיו השרים מבקשים למצא לו עלילה וכל עולתה לא נמצאה בו, כי נאמן הוא למלכו. ובאמת כל איש אשר קרא בספר דברי הימים לבני ישראל יודע כי גם בימים אשר היו בהם היהודים לאלה ולשמה ולשרקה ולחרפה בין כל הגוים אשר בתוכם ישבו, קמו ביניהם אנשים מצוינים אשר הגיעו לגדולה לא רק אצל מלכי ארץ ונכבדיה כי גם אצל הכומרים והאפפיורים ובמעלתם זו השתמשו לטובת אחיהם בין שהם בני בריתם ובין שאינם בני בריתם. וכן הוא גם בימינו אלה אשר נחו בהם היהודים מכל אויביהם ודרור נקרא להם, אף כי לא בכל הארצות חדלו אויביהם לרדוף אותם וגם באיזה מקומות אשר בהם נתן כתב הנשתון לשבור המוטה מעל צואריהם יד שונאיהם נטויה תמיד להשיבה ולתת עליהם מוטות ברזל תחת מוטות עץ הנשברות... כן! לא שכחו היהודים את מוסר ירמיה בכל העתים הקשות והשעות הרעות שעברו עליהם; ובהניחם בידי אביהם שבשמים לריב את ריבם ולדון את דינם, לתת חנם בעיני העמים ולהשיב את שבותם (כאשר הבטיח להם על יד נביאיו) אהבו את ארץ מגוריהם כארץ מולדתם; קדשו לה זרועם, לבם ושכלם: זרועם, להלחם בעדה נגד כל הצרים הקמים עליה; לבם, לרוממה ולאשרה בכל החברות וההכנות והדרכים המצליחות אותה והמרחיבות את מצעדי שלמותה בכלל ובפרט להעניק גם לאחיהם שאינם בני ברית מטובם אשר חנן אותם אלהים, לתמוך בידם לעת תמוט ולקחת חלק בכל מקרי מצב ארצם לטוב או לרעה; ושכלם — להגדיל את החכמה ולהאדירה, להרחיב גבולי המדעים והלמודים והמושכלות ומלאכת מחשבת וכל מקצועות הדעת וענפי החכמה האנושית הרחבה מני ים וההולכת ומרחבת בכל יום ויום גבוליה ועל ידי זה — לעשות לארצם שם גדול, כידוע לכל הבקי בההסתוריא. ולא רק בחכמת המסחר והחשבון, כמו שיאמרו עלינו

מנאצינו, כי גם בכל מקצועות החכמה והמדע יש ליהודים יד ושם ובכל הארצות הנאורות אשר אין בהן גבולים וחקים מעיקים ליהודים וזכות אחת ומשפט אחד להם ולכל יושבי הארץ — רבים (לערך מספרם) הם אנשי המופת מקרב ישראל אשר כביר מצאה ידם לשבת ראשונה במלכות או על כסא ההוראה בכל בתי מדרש המדעים, אנשי שם מלאים רוח חכמה ובינה יתרה, אשר הם עטרת גאות האמה הישראלית בגלותה ונזר תפארה לאחיהם בני אמונתם מקצה הארץ ועד קצה הארץ.

אחד מאנשי המעלה המצוינים האלה הוא הרב ר׳ אלחנן ישעיה המכונה פרופיסור גראַציאַדיאָ אסקאָלי.

כשגלו ישראל מארצם אחרי חרבן בית שני לא נתישבו כי אם מעט מזעיר בארץ איטאליאה, אף על פי שהיא ארץ חמדה כגן ד׳ וכלילת יופי כארץ הצבי אשר ממנה יצאו, ארץ אשר נעימות הטבע והדר יפעתו שפוכים עליה בשפע רב ובה שורר כמעט אביב־עולמים וזה שמה אשר יקראו לה: גן עדן הארצי; כי לא אבו היהודים לשבת בארץ אויביהם בני רומי מחריבי ארצם ושורפי בית מקדשם; על כן פנו להם צפונה ויבאו בארצות האשכנזים והסלאַווים אשר יושביהם היו אז אנשים בלתי מתוארים ומתוקנים עוד ושמה מצאה היונה הנודדת מקנה מנוח לכף רגלה, כי לא החלו העמים האלה לרדוף את בני ישראל ולהכביד עולם על צואריהם כי אם אחרי אשר באו במסורת ברית הדת הנוצרית גם כי לפי תורת מחוקקה, לפי הזהרת „הישועה שבאה מן היהודים“, על כל איש לאהוב את רעהו יותר מנפשו. והיהודים אשר נאחזו בארצות הממלכות צפונה מצאו חן בעיני שכניהם וביחוד בעיני הנשיאים וראשי העם באוסטריא אשר בה לצדק מלכו מלכים ומושליה היו רודפי משפט ואוהבי ישר, כהמלכה מרים תרצה (Maria Teresia) והמלך יוסף השני ז״ל, הראוי להמנות בין מלכי חסד היותר מצוינים שקמו בכל דור ודור. ובאמת, כשאָסרה ממשלת ויניציאה בשנת תקל״ט (1779) על היהודים לשבת בכפרים בערי המדינה, כי אם בכח רשות מיוחדת, ויהיו בצרה גדולה, פתחה להם ממשלת אוסטריא את שערי מדינת פֿריאולי, שהיא איטלקית, והיהודים היוצאים מויניציאה נתישבו בערי המדינה הזאת ובכפריה ותהי להם הרוחה; עד מהרה יסדו קהלות ישראל רבות אשר אם ראשיתן היה מצער — אחריתן שגה מאד. המלכות והעם הכירו יתרון הכשר היהודים ויושר דרכם ולא הדריכו אותם מנוחה; ובני ישראל בשאפם רוח דרור ובשבתם לבטח בקרב שכניהם המאמינים בדתות שונות מבלי שמוע קול נוגש עשו חיל, וכדרכם תמיד הטו שכמם לעשות כל חובות אזרח נאמן לארץ מולדתו. וגם משאָר ערי איטאליאה ואשכנז באו משפחות רבות מן היהודים להאחז במקומות האלה, וביחוד בעיר טריאַסטי (Triest) רוכלת העמים, עיר רבתי עם וכלילת יופי אשר מעולם לא היה בה שום הבדל ושנוי בין בני הדתות השונות היושבים בה שקטים ושלוים.

העיר הגדולה והחשובה בכל מדינות פֿריאולי היושבת תחת ממשלת אוסטריא היא גוריציאה (Görz), מתא דיתבא על נהר איזונסו הרחוקה מטריאַסטי כשלש שעות בדרך מסלת הברזל; בה ישבו מעולם על כסא ההוראה חכמים גדולים אנשי שם, כמו החכם ר׳ אברהם חי ריגייו ובנו החכם ר׳ יצחק שמואל ריגייו

(יש"ר) הידוע, אשר בגלל חכמתו ורחב לבו נתמנה לפרופיסור בבית ספר הגימנאזיום של הממשלה, מה שלא הותר בימים ההם לאיש ישראל בכל ממלכות אוסטריא [1]), ועוד חכמים כאלה המכבדים את מקומם —.

בעיר המהוללה הזאת גוריציאה, בחמשה עשר יום לחדש תמוז שנת תקפ"ט (16 Juli 1829), נולד הרב ר' אלחנן ישעיה המכונה פרופיסור גראַציאדיאָ אסקולי לאביו הר"ר יהודה אפרים נ"ע, איש תמים ופועל צדק נושא ונותן כל ימיו באמונה, ירא ד' ודבק במדותיו, עשיר ונדיב לב ולאמו מרת לאה ע"ה. מאיזה מקום מאיטאליאה בא האיש הנכבד הזה להתישב בגוריציאה — דבר זה לא נודע בברור וערפל חתלתו; אומרים אמור: מאנקונא בא; אבל באמת אין ספק כי יצא מן המדינות שישבו תחת ממשלת האפפיור, כי שם יש עיר ששמה אסקולי ומשם באו למדינות אלו כל משפחות ישראל שכנוים כן („אסקאָלי") ונתישבו ג"כ בטריאסטי. בתחלה עסק רבי יהודה אפרים אסקולי במסחר המשי; ובשנת תקפ"ז נשא אשה בטריאסטי ממשפחת נורצי מגזע חכמים [2]) אשר נטו שם אהלם; ואח"כ קנה לו בית מעשה נייר העומד עוד היום בכפר על נהר איזונסו הנקרא על מקומו „תחתית ההר" (Piedimoute) ויצליח בעסקו זה — בלי ספק לא עלה על דעתו כי ימים יבאו ובנו יחידו ישתמש בנייר לא לשם עסק, כי אם לעשות לו שם בין גדולי חכמי ארץ!— וביום ט"ו לחדש אדר שנת תק"ץ השיב רוחו אל האלהים אשר נתנה בעיר גוריציאה ויקבר שם בכבוד [3]) — ואחריו הלכה גם אשתו הכבודה, לפני שנים אחדות, לעולמה במילאנו [4]) —.

ויגדל אלחנן ותשלחהו אמו אל— החדר. שם למד הנער ראשית למודי הקריאה והכתיבה זמן קצר ואח"כ לקחה לו אמו למורה את מלמד־הנערים היותר

---

[1]) כמו שיספר היש"ר בעצמו (במכתבו להר"י בלומענפעלד) לאמר: „בשנת 1810 אחרי שנפלו המדינות האלה תחת ממשלת הצרפתים נקרא נקראתי מאת שר המדינה (Marmont) להיות מלמד החכמות בבית המדרש שלהם, והמניתי ממנו על הפקודה ההיא בכבוד גדול ושם הייתי פראָפעססאָר דער הומאַניטעֶט אונד קאַנצלער דעם גימנאַזיומס ג' שנים" („אוצר נחמד" 1, S. 33). ועי' גם „יד יוסף" להר"י אלמנצי ז"ל (קראקא תרמ"ט) בהערותיו של המו"ל, החכם ר' יצחק חיים קאסטיליוני מטריאסטי, להקדמת הרשד"ל לרשימת ספרי הביבליאותיק של אלמנצי הפאדובני, הערה ב'.

[2]) גם כנוי זה הוא שם עיר Norcia שישבה תחת ממשלת האפפיור. והר"ר שלמה ידידיה נורצי הוא בעל הספר היקר „מנחת ש"י"; ובנו „מע' החבר" הר"ר ישעיה אבי הנערה לאה אם אסקולי הנקרא גם הוא ישעיה על שם זקנו, יצא מפירארי ובא להתישב בטריאסטי ויהי בין מיסדי החברה המפארה הנקראת בשם „חברת לקח טוב" ושם הרבין תורה ברבים.

[3]) בנו ובתו הנולדה לו שנה לפני אחיו לא הכירוהו. את מסחרו מסרה אשתו, אחרי מותו, ביד בן משק ביתה שלמה לולי, דוד להר"ר אהוד לולי מורה צדק כעת בעיר פאדובה.

[4]) בתה המצוינת מרת בת שבע נ"ע, אחות אסקולי גבר הזלתנו, שהלכה לעולמה זה כמה שנים, היתה אשה להשר יצחק פיזארו מאורוגנאנטו אחד מגדולי ארץ איטאליאה ומנכבדיה, משנה ליושב בראש ועד פקידי הקהל אשר ברומא.

חכם ומפורסם בעת ההיא בגוריציאה את מע' החבר שמואל חיים לולי ז"ל (אבי אהוד בפאדובה), איש תם וישר מלא תורה וחכמה ומדקדק עצום [1]) ואחיו הר"ר שלמה למד את הנער חכמת החשבון וידיעת המסחר. ותחל רוח החכמה לפעמו ובנפשו התעוררה תשוקה גדולה ללמוד לשונות העתיקות וימצא נחת רוח בחקירות הלשונות, והניצוץ שהיה טמון בחֻבּוֹ נֻפח ע"י לֶקח מלמדיו ויהי לשלהבת־יה ויקדש כל עתיתיו לחכמה זו ויוסף לשקוד על דלתותיה בביתו — כי מימיו לא נכנס האדם הגדול הזה בשערי שום בית ספר או בית מדרש גבוה (אוניפֿרזיטאֶט) ורק בחדרו הצר למד רבי חכמתו — ויעש חיל בלמודיו עד להפליא, עד כי בהיותו בן חמש־עשרה שנה כבר הוציא לאור ספר אדות ההשואה שיש בין הלשון המדברת במדינת פֿריאולי לבין השפה המתהלכת בוואלאַחיי שהפרופֿיסורים מיקלוביטץ ושוכארדת הפליאו בשבחו וידברו בו נכבדות, והקוראים כבר ראו גם אז כי — כוכב חדש עולה על שמי הפֿילולוגיה. והנער נער!

בימים ההם ומשפחת בורבאָן (Bourbon), חטר מגזע מלכי צרפת אשר גלו מארצם, יושבת בעיר גוריציאה. ותקרא צַיָּר מלומד, רוסי שמו, ללמד מלאכתו, מלאכת הציור, להפרינץ Conte di chambord שם, ותקחהו אֵם אסקולי ללמד גם לבנה לאלחנן את המלאכה היפה הזאת, ויעל הנער גם במקצוע הזה במעלות השלמות. ואולם רוחו נשאתהו רק לחכמת הלשון ונטיתו אליה היתה גדולה ועצומה כל כך, עד כי בשבילה הטיל מעל שכמו גם את משא עסקי המסחר אשר לקח עליו למלאות חפץ אמו (ומפני כי לא נסה באלה, גם לא הצליח בעסקיו, כמובן מאליו) ויעזוב את המסחר לגמרי, וישם אך אל החכמה פניו ויקדש עצמו בכל נפשו ובכל מאדו למדעים ולמחקרי הלשונות ויתר מקצועות הלמודים.

בין מורי בית ספר הגימנאזיום בגוריציאה היה בעת ההיא גם הפרופֿיסור יוסף וועגצעל מענצעל איש חכם ומלומד שנתמנה אחר כך לראש בית המדרש ההוא ובמשך הזמן — לראש הגימנאזיום בטריאסטי; וממנו למד אסקולי לשונות יון ורומי וצרפת ואשכנז ואנגליה. בעירו היה חבר אהוב ונחמד להר"ר יצחק ריגייו ראש מתיבתא ולהכומר הנוצרי קוציאנציץ מורה לשון עבר בבית מדרש הכמרים אשר בגוריציאה [2]) והיה תמיד מחליף מכתבים עם

---

[1]) על אדות בקיאותו העצומה בספרי הקדש יסופר: „שכשקראו לפניו טעמי פסוק אחד, היה מגיד מיד תיבות הפסוק והספר והסימן אשר הוא שם. חבר ספר „דקדוק לשון עברי" והוא בכתובים. נולד תקמ"ח ונפטר תר"ג בעיר מולדתו גוריציאה. עי' „יד יוסף" ב„הערות המוציא לאור" הערה א'. (ועי"ש גם פ"ג — פ"ז ה„קינה" בשפת אשכנזי על מותו).

[2]) הכומר הזה היה (כמו שיתארהו אשכנזי) „נעים זמירות בלשוננו הקדושה והמהללה" וכדבר נפלא נתן בזה את השירה אשר כתב הנוצרי הזה לאשכנזי בהקריבו אליו ספרו „הגיון בכנור" למנחת אהבה וזכרון; וזה לשונה אות באות:

שָׁלוֹם לְךָ, כִּי סִפְרְךָ נָתַנָּה
טוֹבָתְךָ לִי, לַעֲשׂוֹת מָה עָתָּה.
יִיטַב בְּעֵינֶיךָ מְקוֹם מַתָּנָה

הרשד"ל ז"ל [1]) ועם בנו הנפלא בחכמתו אוהב גר נ"ע שנקטף בעודנו באבו [2])
ועם המשורר יוסף אלמנצי ע"ה [3]).—

כפעם ראשונה דרש אסקולי באזני קהל גדול כשנפתחו שערי בית ספר רעאלי בגוריציאה, ובין שומעי דבריו היה גם ההגמון, הנשיא, שר המדינה וראש העיר ויניציאה ועוד אנשים נכבדים כאלה. פעמים רבות הלך לבירת אוסטריא וויען, אך לא ללמוד בבית מדרש החכמות כי ישיבתו שם היתה תמיד ישיבת עראי; עם כל זה היה רגיל אצל האממער פורשטאלל, החכם הגדול בחכמת בני קדם, ועמו היה עוסק בלמודים, כי החכמה היתה שעשועיו יום ולילה. וכה עברו עליו ימי בחרותו ימים אשר הגדילו חכמתו והרחיבו גבולי ידיעתו בחקירות הלשונות עד להפליא ואשר הניחו יסוד מוסד ואבן־פנה להבנין המפואר אשר בנה אחר כך לכבוד ולתפארת.

בשנת תרי"ד—ט"ו (1854—55) הוציא אסקולי לאור חקירותיו ודרישותיו בחכמת בני קדם ובחכמת הלישון. החקירות האלה, הערוכות בטוב טעם ודעת ואשר ערכן המדעי רב מאד, עשו רושם גדול על כל הקוראים אשר ראו בהן חריצות המחבר וחכמתו ועמק בינתו ורב חכמתו. ולא ארכו הימים וישם אסקולי יצא בכל הארץ, קמו חכמים ויאשרוהו מלומדים ויהללוהו; ובשנת תר"ך (1860) נתמנה לפרופיססור מומחה בבית מדרש החכמה והספרות (»Accademia di scienze e lettere«) אשר במילאנו (Mailand) במקצוע הלשונות המזרחיות וככבוד גדול חנך שם קריאותיו המחכמות על חכמת הלישון (Glottologia). ועל הקתדרא הזאת הוא יושב עד היום הזה.

באַסקולי נתאחדו שני אלה: הרוח המחדש של החכם באָפּ (Bopp) והחקירה העמוקה והרחבה של החוקר פאָט (Pott) ועוד בו שלישיה: כשרונו המצוין לרדת לעמקו של כל דבר ולגלות האמת. וכל אלה נתנו לו היכלת למצא

פָּרוֹשׁ אֲשֶׁר אֶפְרֹשׂ לְךָ פֹּה עַתָּה,
אוֹמֵר אֲנִי: קַבֵּל בְּטוּב לְבָבֶךָ.
נֶאְמַן אֲשֶׁר כֹּתֵב לְךָ, עַבְדְּךָ.

הצעיר שטיפאן קוציאנציץ פה גוריציאה. היום ג' אלול שנת התרי"ו לב"ע.

(ibid. p. 107)

[1]) עד כמה היה כבוד אסקולי יקר בעיני הרשד"ל נקל לראות גם מזה, שהרשד"ל הקדיש את ספרו „ויכוח על חכמת הקבלה" (בגוריציאה העיר לפ"ק) לאסקולי בעודנו נער לימים! על שער-ההקדשה (ווידמונגס-בלאטט) כתוב בזה"ל: „לכבוד הבחור היקר אלחנן ישעיה אסקולי המשכיל והמפואר במעלות מדותיו וברוחב מדעו ועומק מחקרו יובל שי ביום חתונתו וביום שמחת לבו מאת ידידו ומכבדו המחבר". ועי"ש בסוף הספר מכתבו של הרשד"ל (כתוב צרפתית) הערוך על שם אסקולי.—

[2]) עי"ש בהערות המו"ל הערה י"ד.

[3]) עיין הקדמת שד"ל לרשימת ספרי הביבליותיקא של אלמנצי.—

חקירות חדשות בכל מקצועות חכמת הלשון, שבה הוא עוסק כל ימיו, לגלות עמוקות מני חשך ולהעשיר את הספרות עשר רב. מספריו הרבים בפנה זו נזכיר:

א) חקירות מזרחיות ובלשניות: Studii orientali e linguistici (Gorizia 1854):

ב) לשונות הארי־אירופים: Studii comparativi di lingue Ario Europe (ibid 1855):

ג) תוצאה מיוחדת מן „ארכיוויאָ" וכו': Intorno ai recenti studii diretti a dimostrare il Semitismo della lingua Etrusca (1858).

ד) בכתבי האקאדעמיא למדעים במילאנו: Produzione di Carte di Grammatica comparata e lingue orientali (25. Nov. 1861).

ה) הוציא לאור ספר: Il Codice Olandese dell' Ambrosiana, edito ed illustrato, Tom I, puntata prima, con due tavole foto-litografiche (Torino 1878).

ו) חקר הכתובות שעל גבי מטבעות עתיקות לימים[1]: Iscrizioni inediti o mal note, greche, latine, ebraiche, di antichi sepoli giudaici di Napoli. edite ed illustrate con otto tovole fotolitografiche (Turino e Roma 1880).

ז) לשונות עמי הארץ בהודו (dialetti).

ח) השפה הפרוטואריאנית.

ט) קרבה מקירות בין לשון אריאני ולשונות בני שם.

י) לשון הצוענים (Zingari).

יא) אחדות לשונות בני רומי.

יב) לשונות עמי הארץ בין העמים הלאדיניים (Ladini).

יג) לשונות הקעלטיקיות (Lingue celtiche).

בעולם המדעים גלה אסקולי חדשות ונצורות רבות, ורבן ראו אור בספרי עתים רבים כמו: Archivio storico italiano, Atti dell' Istituto lombardo, Politecnico, Rivista orientale, Rivista di filologia Beiträge de Kuhn ובמכה"ע להחברה המזרחית באשכנז „Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft" ודומיהם. למודיו המחקרים יצאו לאור בשנת תרל"ז (1877) בעיר טורינו (Torino) ונעתקו לגרמנית ולבריטאנית. ב„אוצר האיטלקי לחכמת הלשונות" („Archivio glottologico italiano") היוצא לאור על ידו ועל ידי הפרופיסור פלעקיאה, שכבר יצאו ממנו אחד עשר כרכים, מצאו מקום למודיו הקעלטיקיים ובחינותיו הלאדיניות, ומאמרי הספר העתי ההוא רבם ככלם מעטו של אסקולי יצאו. בבאוריו על אספת כתובות עבריות מימי

---

[1]) המאמר הזה — יצא לאור באספת חכמי בני קדם לשנת 1879 (Atti del quarto congresso degli orientalisti) כולל בקרה ארוכה על מטבעות מלכי פרס הסאסאנידים וכו' הנמצאות באוצר כל כלי חמדה אשר בנאפולי; כי אמנם גם במקצוע זה, מקצוע ידיעת המטבעות העתיקות נומיסמאטיק), ידי אסקולי רב לו.—

הדורות האמצעים אשר נמצאו בנגב איטאליאה הפליא הגדיל לעשות, וימנה חסרון גדול ומורגש. גם היה אסקולי הראשון אשר, על ידי העתקותיו היקרות מאד, יצא טיב שירי ועדא ההודיים (Inni vedici) היותר קדמונים בעולם. ספריו ואגרותיו על חקרי הלשונות ודתיהן (Lettere filologiche) נעתקו ללשון אשכנז ונדפסו בלפסיא בשנת תרמ״ז (Leipzig 1887) וכמעט רב ספריו ומאמריו נעתקו ללשונות שונות. לאספת למודיו על חכמת הלשון קבעו חכמי האקאדימיאה אשר בברלין שכר באָפּפּ. ספריו נלמדים ונפרשים בכל בתי מדרש המדעים (אוניפֿרזיטאֶטים) אשר באירופא וגם בבתי ספר הגבוהים אשר באמיריקא. אליו יבאו חכמים גם מקצה ארץ להמנות בין תלמידיו שומעי לקחו ולשתות לרויה מפלג־אלהים זה!

פעמים רבות נתמנה אסקולי לשבת ראש בבית המדרש לחכמה ולספרות בעיר מילאנו, גם נתקבל לחבר לבית ועד החכמים הידוע בשם „Istituto lombardo" במילאנו ובשם „Accademia di Scienze" ברומי, והוא חבר נכבד להחברה האזיאטיקית אשר באיטאליאה ולבתי מדרש המדעים אשר בברלין, וויען, בודאפעשט ופיטרסבורג ולהאינסטיטוט הצרפתי (Institut de France). גם מלך איטאליאה חפץ ביקרו ויכבדהו במטבעת־זכרון של החכמה והספרות וימנה אותו גם בין היועצים על עניני הלמודים הרבים ולפני שלש שנים זכה להקרא לשבת בין יועצי המלכות יודעי דת ודין היותר נשאים הנקראים בשם „זקנים"— אלו שקנו חכמה (Senatore). מלכים אדירים מושלי ארץ הכירו ערכו ויכבדוהו באותות כבוד שונים. גם בני עירו (למרות הפתגם „אין נביא בעיר מולדתו") יודעים להוקירו כערכו ובו יתפארו. פעמים רבות מנוהו לראש העדה (והוא מצדו קבל עליו בנפש חפצה לעסוק בצרכי צבור באמונה!) ויושבי שער העיר גמרו לקרוא על שמו את הרחוב ששם עומד הבית אשר בו נפקחו עיני האיש אשר האיר עיניהם של חכמים בחכמתו — לראות אור.

זה הוא הרב ר׳ אלחנן ישעיה היהודי הנאמן לעמו ולדתו, וזה הוא הפרופֿיסור גראַציאַדיאָ אַסקולי אשר בו תתפאר החכמה באיטאַליאה ובכל העולם כלו!

רבי שלמה באָבער.

חזית איש מהיר במלאכתו זה שלמה
(סה״ש רכה).

בתולדות התפתחות ספרות ישראל רואים אנחנו כמו קבעה ההשגחה העליונה עתים מיוחדות ואנשים מיוחדים להשתלמות כל מקצוע ומקצוע שבה. זה מאות בשנים התכסתה חכמת ישראל בצעיף ותתעלף וערפל היתה חתולתה עד שהקים לנו ד׳ את צונץ ואת חבריו התירים הגדולים וכשמש בגבורתה יצאה חכמתנו ממחבואה; ימים רבים עברו לספרותנו ללא מקצוע הספרות המדעית, ספרי הטבע והחכמה, עד שבאו סלאנימסקי וראבינאוויטץ ומרעיהם וישלימוהו; זמן רב חלף וכהיכל ספרותנו חסרו ספרי דברי הימים וכתיבת הארצות עד שבאו שולמאן ורעיו וימנו את החסרון; עתים ארוכות נגוזו, כל בני העמים התענגו על מקרא הספרות העתית ואנחנו ישבנו בודדים במועדנו ומכל הנעשה בעולם הכללי (מלבד ד׳ אמות של עולמנו המיוחד) לא הגיע אלינו דבר עד שהעיר ד׳ את רוח זילבערמאן וגארדאן וחבריהם והשלימו את העקר הזה שחסר בספרותנו. וכן התפתחו שאר מקצועות הספרות.

ולא עוד אלא שגם בהתפתחות כל חלקה וחלקה באיזה מקצוע ממקצועות של חכמה ראינו כמו חלק המלאך הממונה על הספרות את העבודה בקו וישם על שכם כל אחד עבודה מיוחדת להוציאה לפעלה. למשל, בהוצאת המאור של תורה מנרתיקה — התלמוד, בכל מה שנוגע אל החכמה, ראינו אנשים עוסקים כל אחד בחלקו הספרותי שנפל בגורלו כמו בשבילו נוצר ואליו עָתד ונקדש מרחם להוציאו מאפלה לאורה: צונץ וסיעתו בדרישת המטבעות העתיקות ותכונתן; מאיער ראבינוביץ וחבריהם — בחקים ומשפטים הקדמונים; בונדירבאר וראבינוביץ בחכמת הרפואה; לעווייזאהן בתורת בעלי החיים; עהרמאן בחכמת השיעור והמספר; צוקערמאנדל בידיעות המדות והמשקלות; הירצפעלד ורעיו בסחר ימי קדם. וכן הדין בשאר חלקי מקצועות הספרות.

ומקצוע אחד נשאר בספרותנו פנוי, קרקע בתולה, שדה לא עֻבד בה ורבה בה העזובה: היא הספרות המדרשית אשר כסו פניה חרולים וקמשונים; עד אשר העיר ד׳ רוח איש חכם כביר ורב פעלים להחל את העבודה הכבדה והכבודה הזאת החל וכלה ויעזקה ויסקלה ויטעה שורק בכרם ספרות ישראל — ונשלם גם החסרון הזה.

האיש הנכבד הזה הוא הרב ר׳ שלמה באָבער.

בחמשה לחדש שבט בשנת תקפ״ז (2 Februar 1827) בעיר לבוב (Lemberg) אשר בגאליציען המדינה נולד הרב ר׳ שלמה באָבער לאביו הרב ר׳ ישעיה אברהם הלוי באבער ז״ל ולאמו הכבודה מרת פֿריידא סָרל ע״ה. הר״ר ישעיה אברהם היה אדם ביקר, תורני מובהק וירא אלהים, גביר נכבד ושלם בדעת

נדיב לב ויקר רוח [1]) ונצר מגזע משפחה רמה בישראל [2]); ויהי אמן את בנו את שלמה ומדריכו בדרך הטובה והישרה שיבור לו האדם בעל הדעה השלמה: למד אותו תורת אלהים והריחו גם בחכמה ודעת; לקח לבנו מלמדים מופלגים ללמדו תלמוד ופוסקים ונתן לו מורים ללמדו גם מדעים ולשונות החיות. והוא, הררי"א ז"ל, בעצמו למד את בנו ספרי־מחקר לחכמי ישראל הקדמונים. „בקש שלמה היכן חכמה מצויה" וימצאנה בשקידה; וישקוד על דלתות התורה והמדעים ויתן אלהים חכמה לשלמה ובהיותו עוד בימי חרפו התעוררה בו התשוקה לחקור בקדמוניות ישרון ולהגות בספרי חכמה וירבה לשבת בבית־אוצר הספרים אשר היה לאביו המנוח. ונצני החקירה והדרישה בחכמת ישראל נראו בתלמי לבבו הרך בעוד טל ילדותו לא חרב על ראשו; כי עוד בימים ההם, בימי נערותו החל לכתוב על ספר פרי תבונתו מה שמצאה ידו בהבדלת שמות הנרדפים; גם חבר אז חבור בכללי הש"ס והשגות והערות על ספר התשבי להבחור — ונשארו אצלו בכתובים ולא יצאו לאור מפני שלא נתבשלו כל צרכם עד שיהיו ראוים לדפוס ותו ילדות חרות על מצחם—. עברו עוד שנים אחדות ותרב חכמת שלמה ואז החל להחליף מכתבים עם גדולי חכמי הדור כמו הרשד"ל ז"ל והדומים לו.

במלאת לו עשרים שנה לימי שני חייו נשא לו לאשה עלמה חשובה ומשכלת מרת אדיל, ממשפחה נכבדה, ועמה הוא רואה חיים עד היום. ותלד לו אשתו שני בנים יקרים, הנה הנם היום משכילים ומביני מדע ומוניטין שלהם יצאו בעולם המסחר.

---

[1]) למען דעת חין ערכו נעתיק הנה מה שכתוב על מצבת קבורתו העומדת בבית־העולמים, זה השער לעולם האמת; וז"ל המצבה:

יום ד' כ"ו ניסן שנת ה"א תר"ל לפ"ג.

„ציון לנפש איש צדיק וישר, הולך תמים ופועל צדק, הרב המופלג בתורה וביראה, מוהר"ר ישעיה אברהם בהרב הגדול מוהר"ר יוסף צבי הלוי זלה"ה.

צדקה וחסד גם יראת אל לראשו כתר
ברוח נדיבה פזר צדקות בגלוי ובסתר.
נשא ונתן באמונה לתורה קבע עתותיו
תמים עם אלהים ואנשים היה בכל תהלוכותיו.
שמו הטוב נשאר לברכה פה בתבל למזכרת
וצדקתו וישרתו יענדו לנשמתו שם עטרת.
מעשיו הטובים אור זרוע לו בארץ ובשמים
ונשמתו הטהורה צרורה היא בצרור החיים".

והרש"ב אשר אהבת נפש אהבו, הקדיש את המדרש „לקח טוב" שהו"ל „למזכרת נצח" — „לנשמת אביו מורו עטרת ראשו".

[2]) אביו הרב הגדול ר' יוסף צבי ז"ל חתם שמו על הרבה ספרים: „נכד בעל תו"ח ונכד בעל שו"ת משאת בנימין", כי כן היה כנויו: סאלניק, והרב בעל משאת בנימין היה חותם כנויו ג"כ סאלניק.

באבער הוא איש החי בעולם המעשה והמסחר, כי ברכו ד׳ בעשר והנהו אחד הסוחרים הגדולים, מכנעני נכבדי ארץ; אך הוא ברוחו הנעלה התרומם עַל מעל כפת המסחר ויצא מד׳ אמות של חיי חמר ותענוגות העולם שאנשים כערכו, במעמדו ובמצבו, מצומצמים בהם ויט שכמו לסבול עול חכמה ורבי עתותיו הקדיש לתורה ולתעודה ללמוד ולהפיץ דעת בקדמוניות ישרון ובחכמת ישראל; ושמנה שעות בכל יום באבער יושב באהלי שם ועבר, יושב ועוסק בתורה בשקידה. „בכל יום הוא פונה מעסקו ומקדיש עתים עם כחו ואונו לחפצי שמים. אלהיו זכהו לשני שלחנות תורה וגדולה במקום אחד והוא משתמש בשתי המתנות ההן כרצון הנותן.״ הנה כי כן באבער הוא איש החי בעולם המעשה ובעולם האצילות: סוחר וחכם.

בתור סוחר ואיש מעולם המעשה רואים אנחנו את באבער כסוחר נכבד ונודע לשם איש חי רב פעלים הנושא ונותן באמונה. זה כעשרים שנים הוא פרנס ומנהיג לעדת ישראל בעיר לבוב שהוא שוכן בה כבוד; הרבה השתדל לטובת עירו והרבה עמל ויגע בשביל בניה. בשעה שגולי רוסיא בשנות הרעמים והפרעות עברו דרך לבוב ומצבם, כידוע, היה מורה מאד, היה הוא בין ראשי המשתדלים לרוחתם לישועתם. כמה משרות כבוד נתנו על שכמו: הוא היה ימים רבים מנהל את בית היתומים, משגיח על בתי־הספר ליהודים, וכדומה. גם עתה הוא חבר לכל האגודות הנכבדות שבעירו שיסודתן בצדקה וחסד; זה כמה שנים נבחר ליועץ בעניני־המסחר (האַנדעלסקאַממערראַטה), יושב בין היועצים בעניני המסחר ומשפטיו, יועץ נכבד בבית הבאנק (צענזאָר דער אֶסטעררייכיש־אונגאַרישע באַנק, וכן גם בהלאַנדעסבאַנק), ראש לבית־ועד הסוחרים למסחר ולמכולת, חד מחברי הועד „סוּד ברנשטיין״ (בערנשטיינישע־שטיפטונג) מיום הוסדו ועוד הרבה משרות כבוד נתונות על שכמו.

ובתור חכם ואיש מעולם הספרות רואים אנחנו פעולת באָבער ביחוד, כמו שזכרנו, בספרות המדרשים וגם בחקר לשונות קדומים, אשר אהב מאד, נראה פעלו והדרו; יפה כחו של הרב באָבער גם בזה: לבאר מלות זרות שבתלמודים ובמדרשים, לברר, ללבן ולצרף, לתקן שגיאות ולישר נסחאות ולהעמיד את האמת על תלה. דוגמא ממלאכתו זו (בחלק הפילולוגיאה) ראינו כבר עוד לפני שלשים שנה במאמריו ממין הזה שנדפסו בספרי־העתים (כמו „אוצר נחמד״, „ישרון״, „מגד ירחים״) והרבה דברים מהם נכללו בתוך הערותיו, הגהותיו ותקוניו להספרים שהוציא אחר כך לאור. עד היכן ידיעתו בפנה זו מגיעה די להבין מזה שחכמים ובלשנים גדולים שאבו מבאר חכמתו ולמעין ישיתוהו [1].

בחלוף מכתבי־חכמה ואגרות בקרת בא באָבער כמעט עם כל חכמי הדור [2];

---

[1]) כמו הד״ר קאהוט בספרו „ערוך השלם״ שהשתמש הרבה בחקירותיו של באבער בפילולוגיאה והעלה פנינים ממקורו וע״פ חקירותיו באר קאהוט הרבה מלות זרות ותקן שגיאותיהן. וגם הפרופ. ד״ר לאֶווי באוצר המלים שלו הגדול מזכיר כ״פ את ב. ומביא הרבה דברים בשמו.

[2]) כמו צונץ, רפאפורט, לוצאטו, גראֶטץ, יעללינעק, דערענבורג, גייגער, שטיינשניידר, כרמולי, שיללער־סינעססי, בלינער, קאָהוט, הרכבי, דוקעס, ד״ר זאקס, זק״ש, וויס, פין ועוד רבים.

וכמה ממכתביהם אליו נדפסו [1]. ועוד לפני שלשים שנה כתב רפאָפורט ז"ל לבאָבער בין שאָר דבריו: „עוד תרצה לשמוע משפטי על מאמריך ... באמת בקשה זו אך למותר; העוד לא ידעת בלבבך כי ת"ל תושע לך ידך לכתוב כו' בענינים שונים בחכמה ודעת ואינך צריך ת"ל להסכמות ומהללים" [2]. ובאָבער השיב אף הוא לכל שואל על כל דבר הקשה והנעלם ממנו בדברי חז"ל ובחקרי קדמוניות [3] בטוב טעם ודעת, בעיון בדרישה ובמתינות הראויה לחכמים ויפרש שלמה כשמלה דבריו. ונדפסו ממנו בכתבי העתים לבני ישראל או בספרים מיוחדים הרבה הערות שבהן מצרף מַצרף הבקרת הנאמנה דברי חכמים וסופרים ומראה כי יש אשר לא כינו אל האמת וע"פ רב קבלו בעליהם את דבריו, והודו לו [4] וגם בעיני חכמי הדור היותר מצוינים גדול כבוד באָבער ומהולל [5]. —

עד כמה גדולים מעשי באָבער על שדה חכמת ישראל בכלל ובספרות המדרשים (שבה יצטיין ביחוד בין חכמי הדור) בפרט נראה מן הספרים שחבר ושהוציא לאור עם מבואיו, הערותיו ותקוניו. ואלה הם:

א) תולדות אליהו התשבי הוא החכם המדקדק הגדול ר' אליהו בחור ז"ל. כל המוצאות אותו ואת ספריו היקרים אשר מהם זרח אור ושמש צדקה לישרים מיום נפקחו עיניו להתהלך בארץ החיים, עד אשר שבה נפשו למרומי שמים, כל אלה חוברו למו והיו לאגודה אחת, עם הערות הנותנות לכל דבר מקור ותשובה נצחת (לפסיא תרט"ז).

הספר הזה, ראשית בכורי פרי חכמת שלמה באָבער, אשר אמנם גם בו כבר ראינו עם חכם וחוקר היורד לעמקה של הלכה, הביא המחבר אל הכהן המכהן במקדש חכמת ישראל הוא הרב ד"ר יעללינעק, שהיה אז דרשן בלפסיא, ויקריבהו לכבודו.

ב) פסיקתא והוא אגדת ארץ ישראל מיוחסת לרב כהנא אשר היתה טמונה וצפונה בכתבי יד באוצרות הספרים עד כה, והיתה למראה עיני הגאונים והקדמונים

---

1) עיין למשל מכתבי החכמים האלה לבאָבער: שי"ר (ישרון של ד"ר קאבאק שנה ד' צד ס"ג); שד"ל (שם חברת ה'); הרכבי (המליץ ש' ט"ו נומר י"ד במאסף נדחים); פין (המגיד ש' כ"ט נו' מ'); רייפמאן (הכרמל ש' ז' נו' מ"ה) וכו'.

2) עיין מכתב שי"ר לבאָבער בישרון שנה ד' צד ס"ו.

3) ראה תשובותיו המתכמות להחכמים: ר"ד אָפפענהיים (המגיד ש' י"ג נ. ל"ב); קלויזנער (שם נ. ל"ח); ר"ג שואלך (ש. כ"ב נ. ט'). ועיין מכתביו להרכבי (המליץ ש. ט"ו נ. י"ד; מאסף נדחים נ. י"ח; המגיד ש. כ"ה נ. ד'; הכרמל החדשי ש. ד' חוברת א. צד ל"ב) וכו'. להחכמים: יעללינעק (המגיד ש. כ"ב נ. ט'); רייפמאן (בית תלמוד ש. ד' צד נ"ג); ברלינער (השחר ש. ד' צד שמ"ה); בן יעקב (הלבנון ש. ג' נ. ו'); זה"ל (עברי אנכי ש. כ"ב נ. ג'); ב"ג (המגיד ש. כ' נ. כ"ט); ר"מ פאדוא (שם ש. כ"א נ. כ"ח ומ"ה) ועוד רבים וכן שלמים.

4) לדוגמא קרא דברי החכמים: דושאק (הנשר ש. ו' נ. י"ט); גב"ר (מגיד משנה ש. א' נ. י"ט); פלסנר (העברי ש. ח' נ. י"ז); הרכבי (הכרמל החדשי ש. ד') וכו'.

5) הד"ר יעללינעק הוציא לאור את אחד מספריו לכבוד באָבער.

והביאו ממנה מאמרים רבים גם לפסק הלכה. יצאה עתה פעם ראשונה לאור עולם על ידי חברת מקיצי נרדמים ע״פ כ״י הנמצא בצרפת ונעתק במצרים עם הערות ותקונים, והגהות לברר וללבן שנויי הנוסחאות משלשה כ״י אחרים: א) כ״י מעיר פעם באפריקא, ב) כ״י מאוצר הספרים באקספארד, ג) כ״י מאוצר הספרים בפארמא. גם מראה מקומות משני התלמודים, ספרא ספרי ומכילתא, מדרשים וילקוט ויתר ספרי הקדמונים ובאורי הוראות מלות זרות הבאות בתוכה, ועם מבוא גדול המפיץ אור על הפסיקתא בכלל ובפרט (ליק תרכ״ח).

בשנת תר״ך בנסוע באָבער לרגל מסחרו במדינת איטאליאה נטה מאורח דרכו והלך לפאדובה לראות באור פני מלך השפה העבריה ודקדוקה בזמן האחרון, הרשד״ל ז״ל להשתעשע מעט בחברתו ולהנות מזיו חכמתו. שד״ל שמח מאד לקראת בא באָבער אליו ויראהו את כל בית נכאתו. בתוך המון כתבי־הידים אשר לו ראה באָבער את הפסיקתא בכתב יד ישן נושן; ויהי כאשר שם עיניו בה וירא ויוכח כי לא זו ה„פסיקתא רבתי״ אשר לפנינו בדפוס וההבדל שבין שניהם רב ועצום מאד; ויחל באָבער את פני לוצאטטו לתת לו פתשגן הספר הזה ע״י סופר נאמן בשכר ויעתר אליו וימלא שאלתו. אז הוציא באָבער לאור הפסקה הראשונה לדוגמא עם הערותיו בחדש ניסן תר״ך בסה״ע „קבוצת חכמים״ שהו״ל הר״ר כוכב טוב ותמצא המלאכה חן בעיני גדולי ישראל ואז הדפיס באבער את הפסיקתא כלה ע״י חברת „מקיצי נרדמים״. ומלבד הערותיו ותקוניו הוסיף באָבער בראשו מבוא גדול המפיץ אור על הפסיקתא וכל המתיחס עליה באחד עשר פרקים אלה: א) שם פסיקתא; ב) יחוסה לרב כהנא; ג) הפסיקתא והפסיקתא רבתי; ד) הפסיקתא זוטרתי; ה) הקדמונים אשר הביאו את הפסיקתא; ו) מה שהביאו הקדמונים ממנה לפסק הלכה. ז) הקדמונים מביאים לפעמים פסיקתא וכונתם לפסיקתא רבתי; ח) מקומות שמובא בהם מאמרים בשם הפסיקתא ולא נמצאו בפסיקתא, גם לא ברבתי; ט) רבים אשר הביאו דברים מהפסיקתא אף אם לא הזכירוה בשם; י) רבים אשר הביאו את הפסיקתא ולא היתה למראה עיניהם; יא) תכונת ארבעה כתבי־יד מהפסיקתא.— המבוא ערוך ברוח החקירה האמתית ובבקיאות רבה; ומבקרי הספר כלם הרבו להללו. ועתה לרב יקרת ערכו נעתק לגרמנית ע״י המלומד הנוצרי הנודע, החכם פרופיסור ד״ר אויגוסט ווינשע מלפסיא (בהוצאת המדפיס ה׳ אָטטאָ שולצע בלייפציג 1884).

ג) מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרתא על חמשה חומשי תורה. יסדו רבנו טוביה בר׳ אליעזר ז״ל אשר חי במאה התשיעית לאלף החמשי. היה מונח בכתב־יד זה כשמונה מאות שנה, והיה למראה עיני הקדמונים ולא נדפס ממנו רק חלק שני על ג׳ ספרים ויקרא במדבר דברים בוויניציא שנת ה״א ש״ו, ובהעתקה רומית ג״כ שם שנת תקכ״ד. יצא עתה פעם ראשונה לאור ע״פ כתב יד מירושלים שהיה ביד הגאון חיד״א זצ״ל, וע״י השואה מערכה מול מערכה עם עוד שני כתבי יד אחרים האחד מאוצר הספרים בפלאָרענץ והשני מאוצר הספרים בפעטערסבורג עם ציוני הפרשיות וסימני הכתובים ומראה מקומות מתנ״ך ומאמרי התלמוד מכילתא ספרא ספרי ומדרשים ושאר ספרי

הראשונים ועם הערות והגהות לברר וללבן הנוסחאות ובאור בהרבה מקומות להבנת דברי הספר וגם עם מבוא גדול המפיץ אור על הספר ועל זמן המחבר והייו (ווילנא בדפוס האלמנה והאחים ראָם תרמ״ד).

כמעשהו ב״פסיקתא״ עשה באָבער גם פה: ברר ולבן, הציב ציונים לפרשיות ולפסוקים בפנים הספר, ערך מראה מקומות, נתן רוח והפסקה בין המאמרים, תקן הנוסחאות, הערה והראה המקורות שמהם שאב המחבר, השוה המאמרים שהעתיק ר״ט המחבר עם המקורות שמשם נעתקו, העיר על כל חלופי הנוסחאות ועל השנויים בשמות התנאים והאמוראים המובאים בו, השתדל לזרות ולהבר כל השגיאות והשנויים שבכ״י, רשם דברי המחברים הקדמונים שהעתיקו דברי ה„לקח טוב״, באר דברי המחבר במקום שהם צריכים באור, וכמה מאמרים במדרשים וכו׳: זה מעשהו בפנים הספר; ובראשו ערך מבוא גדול בששה עשר פרקים: א) שם הספר אשר נתן לו מחברו; ב) המחברים האחרונים כנוהו בשם פסיקתא זוטרתא; ג) רבים טעו והחליפו הפסיקתא זוטרתא עם הפסיקתא הישנה או הרבתי; ד) שם המחבר ושם אביו ומשפחתו, ואם היה לו בנים; ה) איה היתה ארץ מגוריו; ו) מי הם רבותיו ותלמידיו; ז) באיזה זמן חי המחבר; ח) ענין הספר ותכונתו; ט) שמות הספרים והסופרים המובאים בו; י) מי מהבאים אחריו מהמחברים הזכירוהו; יא) משפט הבאים אחריו על יקרת הספר; יב) מספר כתבי יד מהלקח טוב ואנה נמצאים; יג) תכונת שלשת כתבי־הידות אשר היו לפני; יד) חלופי נוסחאות בין כתב יד פלאָרענץ ובין כ״י שלי; טו) שיורים אחרים מכתבי המחבר; טז) עדות ספרו על תכונת נפשו.— וגם בספר הזה נהל באָבער כבוד ויקר מכל דורשי קדמוניות ישראל שהאיר עיניהם בחכמתו ובחקירותיו.

ד) שערי ציון כולל סדר הקבלה מאדם הראשון עד אנשי כנסת הגדולה וסדר תנאים ואמוראים עם שלשלת רבנן סבוראי והגאונים ויחוס הרבנים והחכמים עד זמן ה״א קל״ב. חברו הרב ר׳ יצחק בהרב ר׳ יעקב די לאטיש ז״ל. עם הערות ותקינים לברר וללבן דברי הספר (בהוצאת גראָבער, יאראסלוי תרמ״ה).

את המחברת הזאת הוציא באָבער לאור לכבוד הרב הדרשן מוהרי״ב ד״ר לאָוועשטיין ז״ל שהיה מטיף בלבוב ליום מלאת לו ארבעים שנים לכהונתו זו. בראשה פתח „פתח השער״ (שנדפס בפ״ע בהאסיף לשנת תרמ״ה) ו„בו השביל לדבר על כל המגיע אל ספר שע״צ ויערוך לפנינו את הספרים והסופרים אשר היה הספר להם לעינים״. וגם הערותיו ששם בשולי הדפים (אשר אֶפס קציהן ראו ראשונה אור באוצר טוב של הדוקטורין ברלינער והאָפּפּמאַן לשנת תרל״ז — ח) יקרות, ובהן אזן באָבער וחקר ותקן הרבה עד כי יצא הספר מן ה בי״ג נפה. ראוהו מבקרים ויהללוהו ונזכיר רק דברי אחד מהמעולים שבהם שכתב: „אין לך עמוד ועמוד בספר ההוא אשר לא האיר בו את עינינו בתורתו תורת אמת לצרף בדבריו לברר וללבן עד תכליתו וכו׳. בלי הערות הרב המו״ל ותקוניו היה ס׳ שערי ציון כספר החתום כי הפרץ מרבה על

העומד ובעורים נגשש קיר. מכל שורה ושורה נראה עמלו כי רב ובקיאותו כי עצמה מאד"[1].

ה) מדרש תנחומא הקדום והישן מיוחס לרבי תנחומא ברבי אבא על חמשה חומשי תורה אשר היה טמון וספון בכתב יד באוצרות הספרים עד כה יצא עתה פעם ראשונה לאור עולם על פי כתב יד ישן נושן הנמצא באוצר הספרים באקספֿאָרד אשר היה מקדם בגנזי הרב הגאון הה"ר דוד אפפֿענהיים ז"ל ועל ידי השואה עם עוד שמונה כתבי יד אחרים: א) כ"י הגנוז ברומי בוואטיקאן; ב, ג, ד, ה) כ"י גם כן מאוצר הספרים באקספֿאָרד ואחד מהם היה לפנים בבית עקד הספרים של הרב החכם הגדול הה"ר חיים מיכל ז"ל; ו) כ"י מאוצר הספרים במינכען; ז) כ"י ספרדי; ח) כ"י מאוצר הספרים של דוראָססי בפארמא, ערוך ומסודר עם סימנים באותיות להפריד בין מאמר למאמר וציונים מתנ"ך בגוף הספר וגם הערות ותקונים ומראה מקומות משני התלמודים, תוספתא, ספרא, ספרי, מכילתא, פסיקתא, מדרשים וילקוט ויתר ספרי הקדמונים ובאיר להבנת דבריו וגם פירוש המלות הזרות הבאות בתוכו וגם מבוא גדול המפיץ אור על מדרש תנחומא בכלל ובפרט (ווילנא, בדפוס והוצאות האלמנה והאחים ראָם, תרמ"ו).

הבקרת הכשרה הוציאה משפטה על הספר הזה בפתגם: כבשם הזה עוד לא בא בספרות המדרשים! ובאמת הפליא הגדיל באָבער לעשות בספר הזה ובי הראה את ידו החזקה בחקירת קדמוניות ישראל כאחד החוקרים המובהקים. מלבד הערותיו הרבות מתחלת הספר עד סופו (מכיל בס"ה תש"ה עמודים גדולים) שבהם נראה יגיעתו ועמלו הרב שעמד על כל קוץ וקוץ ולא הניח דבר קטן ודבר גדול שלא העיר עליו, הקדים להתנחומא מבוא גדול (שנדפס גם בפני עצמו ומכיל יותר ממאתים עמודים) הכולל עשרים פרקים ארוכים מלאים חקירות ודרישות נאמנות ואלה הם: א) שם הספר, מחברו וזמנו; ב) התנחומא והילמדנו ותנחומא הנדפס בכלל; ג) התנחומא והילמדנו והתנחומא הנדפס בפרט וההבדל שביניהם; ד) המאמרים מתנחומא הנדפס הנמצאים ואשר אינם נמצאים בכ"י שלנו; ה) תכונת הספר וסגנון לשונו ואופן דרשותיו; ו) הלכות ופסקי דינים המובאים בתנחומא כ"י המתחילים „ילמדנו רבינו"; ז) שמות התנאים והאמוראים המובאים בתנחומא כ"י ע"פ סדר אלפא־ביתא; ח) רשימת המלות הזרות הנמצאות בתנחומא כ"י ע"פ סדר א"ב ואנה הן מבוארות בהערות; ט) המדרשים אשר השתמשו בתנחומא; י) הקדמונים אשר הביאו את התנחומא והילמדנו; יא) תכונת תשעה כתבי־יד אשר היו לפני; יב) עוד איזה כתבי יד נמצאים מהתנחומא; יג) כל הוצאות התנחומא הנדפס; יד) נוספות בתנחומא דפוס מאנטובה (ואח"כ בכל הדפוסים);

---

1) החכם ד"ר עהרליך במשפטו על הספר הזה („בית אוצר הספרות" להר' גראָבער, שנה ראשונה צד פ"ד — פ"ז).

טו) רשימה מכל המקומות אשר בעל הילקוט מביא מאמרים בשם הילמדנו; טז) רשימה מכל המקומות אשר בעל הילקוט מביא את התנחומא (כ״י) ואנה המאמרים נמצאים לפנינו; יז) רשימה מכל הערכים אשר בעל הערוך מביא את הילמדנו; יח) רשימה שניה מהערכים הנ״ל בסדר התורה; יט) רשימה מהערכים שמביא את הילמדנו מס׳ שמות ואנה המאמרים נמצאים בתנחומא הנדפס מס׳ שמות; כ) העתקת הפרק הי״ב מספר הדרשות להחוקר הגדול מהרי״ט״ל צונץ עם הערות. — זה תוכן פרקי הספר בקצרה, אשר בהירי המבקרים הרבו לספר בשבחו. נזכיר פה רק דברים אחדים שדבר עליו אחד הסופרים המצוינים כי הם מועטים המחזיקים את המרבה. וכה דבריו: „למראה בנין תלפיות גדול ורם כזה יעמוד המבקר ברגש יראת הכבוד, יפיל את שבט הבקרת מידו ויסיים שבחיו עם הצבור״ [1]). ובספר־הירחי של גרעטץ נדפס מאמר גדול מאת הרב החכם ד״ר תיאודור (Teodor) על תבונת המבוא של באבער ובו הרבה לפאר את יוצרו (של המבוא) ולשבח את ספרו בכלל וכמעט כל כה״ע לבני ישראל בלשונות שונות דברו בו נכבדות [2]) ויהללוהו בשערים כראוי לו.

ו) לקוטים ממדרש אבכיר הנמצאים מפוזרים במקומות שונים בילקוט נאספו יחד עם קצת הערות (וויען תרמ״ג).

המחברת הזאת נדפסה ראשונה בהשחר (שנה י״א) ואח״כ חזר באָבער והוציאה לאור שנית עם פתח דבר בראשה והובילה שי „למזכרת נצח״ לכבוד הדר״ר יעללינעק ליום מלאת לו כ״ה שנים לשרת בקדש בתור מטיף בווינא.

ז) לקוטים ממדרש אלה הדברים זוטא הנמצאים מפוזרים בילקוט גם מדרש אחד על פרשת דברים ע״פ כתב יד שבאוצר הספרים במינכען ולקוטי מאמרים שהביא רבינו בחיי ממדרש דברים ואינם נמצאים בנדפס עם הערות ותקונים ומראה מקומות בתנ״ך ופתח דבר (וויען תרמ״ה).

המחברת הזאת נדפסה ראשונה בבית תלמוד (שנה ד׳ בסירוגין) ויצאה אח״כ בהוספות רבות ובשלמות במחברת בפ״ע.

---

[1]) החכם ר״ל סקאלאטוו בספרו השנתי האסיף (שנה שניה צד ל״ח).

[2]) זולתי שנים מבקרים אשר, כנראה, השתדלו למצוא מגרעות במלאכת באבער (אע״פ שגם הם לא יכלו להכחיד האמת לגונם כי „אמנם מלאכה גדולה עשה״) והם החכם ר״א עפשטיין (בית תלמוד ח״א) והח׳ רח״י בארנשטיין (האסיף ח״ג). ובאבער השיב להראשון „מענה רך״ (שם שנה ה׳) וגם להשני תשובה נצחת בהגפילה הכתובה לא בחרופים וגדופים כנהוג היום בין מבקרי ישראל כי אם בנמוס ובמתינות ודבריו בנחת נשמעים כראוי לחכם, ויוכיח נגד פניהם משפטיהם המעקלים שהוציאו על פעל ידו ... ובאבער יוכל לאמר עם שה״מ: „מעיד אני שמים וארץ שכל מה שנתן לי הקב״ה לא הוצאתי מפי דבר שקר אלא הכל במשפט״ (ילקוט משלי)...

ח) ספר שבלי הלקט השלם כולל פסקי דינים והלכות גם חדושים מגאונים קדמונים ופירושים על מאחז״ל (גם פירושים על תפלות השנה והגדה של פסח וטעמי כל המנהגים ויסודם ומקורם). חברו רבנו צדקיה ב״ר אברהם הרופא ז״ל בתחלת המאה הראשונה לאלף הששי. היה טמון וצפון בכתב יד עד כה. הוצאתיו לאור בפעם ראשונה ע״פ כתב יד ישן נושן עם תקונים ע״פ השואה עם כתב יד שני ועם הקדמה בראשו (ווילנא, בדפוס והוצאת האלמנה והאחים ראָם, תרמ״ז).

הערותיו של באָבער בגוף הספר מעטות מאד. הקדמתו מדברת על כל עניני הספר ברחבה, בחקירה ובדרישה עמוקה. גם יש בידו חלק שני ממנו אשר עוד לא ראה אור.

ט) ספרי דאגדתא על מגלת אסתר הלא המה קבוצת מדרשים שונים: א) מדרש אבא גוריון ע״פ כתב יד ישן נושן הגנוז ברומי וע״פ השואה עם עוד המשה כתבי יד אחרים הטמונים באוצרות הספרים: באָקספאָרד, בריטיש מוזעאום, בביה״מ בלאָנדאָן, בקאמבריטש ובפארמא; ב) מדרש פנים אחרים ע״פ כ״י מאוצר הספרים באָקספאָרד אשר היה לפנים בעקר הספרים של הרב החכם הגדול המנוה מוהר״ר חיים מיכל ז״ל מהאמבורג והיה לפני בעל הילקוט; ג) מדרש לקח טוב מרבינו טוביה ב״ר אליעזר ז״ל ע״פ כ״י הנמצא ביד הרב החוקר הגדול מהר״א יעללינעק ועם השואה עם כתב יד שני מאוצר הספרים במינכען. נאספו לאגודה אחת עם הערות ותקונים והגהות ומראה מקומות ופתח דבר בראש (ווילנא, בדפוס והוצאת האלמנה והאחים ראָם, תרמ״ז).

מלבד הערותיו הרבות בספר הזה הנה גם „פתח דבר״ו, בהמשה פרקים נכבד לנו ועושה את הספר לכלי יקר.

י) פשר דבר כולל פתרון תשעים מלות בודדות לר׳ סעדי׳ גאון מקור באורן הוא במשנה וגמרא הנמצא באוצר הספרים באָקספאָרד (Cod. Huntington Nr. 573) יצאו לאור עם מ״מ הפסוקים ומאמרי חז״ל החסרים בכ״י ונספחו עליהם הערות ובאור לראשי המדקדקים והמבארים הראשונים ע״י החכם החוקר מהרי״ל דוקעס נדפס עתה מחדש עם הע׳ות ותקונים (פשעמיסל תרמ״ח).

הספר הזה נדפס ראשונה ב„בית אוצר הספרות״ (שנה א.) ואח״כ במחברת בפ״ע. הערותיו של באָבער בחקרי הלשון רבות ויקרות.

יא) אגור כולל הקדמה וקצת הוספות על ספר הערוך מאת ה״ר שמואל ב״ר יעקב גמע ז״ל חי במאה התשיעית לאלף החמשי יצא פעם ראשונה לאור עולם על פי שלשה כתבי יד הנמצאים באוצרות הספרים שנים בפארמא ואחד בקאמבריטש. עם מראה מקומות והערות והגהות לברר וללבן דבריו (ברעסלוי תרמ״ח).

המחברת הזאת נדפסה בספר היובל עטרת צבי («Jubelschrift zum siebzigsten Geburtstag des Prof. Dr. H. Graetz») לכבוד התיר הגדול גראֶטץ למזכרת נצח למלאת לו שבעים שנה לימי חייו ויצאה גם בהוצאה מיוחדת

אין ספק כי בלעדי הערותיו של באָבער היתה כספר החתום; וכבר נודע כחו בחקר לשונות קדומים.

אלה הם ספרי באָבער המיוחדים; ואילם גם מאמריו הרבים שנדפסו כמעט בכל כה״ע לישראל הם חמדה גנוזה בספרותנו ואם יאָספו לאגודה אחת והיו לספר רב הכמות והאיכות, כי רוחו, רוח החקירה והדרישה, העיון והמתינות והבקיאות הרבה מרחפת על פני כלם. ואלה הם מאמריו היותר נכבדים בערכם ובתוכנם:

במגד ירחים: א) באורי מלות זרות וקשות בתרגומים ארמיים (ח״א וח״ב); ב) הערות והגהות לשבע מסכתות קטנות ירושלמיות (ח׳ד). בישרון: ג) מכתב שלמה, הערות ותקונים במדרשים ובאור מלות זרות (ח״ב); ד) מחקרי מלין הערות על הספרי (ח״ג, בסימנים מיוחדים). באוצר חכמה (הלבובי): ה) צידה לדרך, ב׳ הערות בהגדה (ש. א׳); ו) לקט השכחה, מכיל כחמשים מאמרים החסרים בתלמוד שלנו מפני שנשמטו ע״י המדפיסים (שם ובחו׳ ב׳); ז) עלה לדוגמא מהערותיו לס׳ הפלאה שבערכין מהגר״י ברלין (ח״ג). בהמגיד: ח) הערה בירושלמי ר״ה פ״א ה״ג נגד מי שרצה לתקן במקום ומגלחים זקנם: ומגלחים שערם (ש. ט׳ נ. א׳); ט) בקרת לספר שריד שבערכין (ש. ו׳ נ. א, ב, ד, ו, ט. י״א, כ״ג, כ״ה, כ״ו, כ״ז, כ ח); י) פשר דבר, באור במדרש (ש. י״ג נ. י״ד); יא) חמש הערות (נ. ל״ה); יב) חקור דבר (ש. י״ד נ. כ״ה); יג) דברי שלמה, באור המאמר: עשרה מילי דחסידותא כו׳ (ש. ט״ו נ. ט״ו): יד) דברי שלמה, ג׳ הערות שונות (נ. כ׳); טו) דברי שלמה, הערות שונות (נ. כ״ב): טז) דברי שלמה, תשובה לח״א (ש. ט״ז נ. ז׳); יז) הערה קטנה בבאור דברי הערוך ע׳ אנוס כו׳ (נ. כ״ד); יח) אין מדרש בלא חדוש, ל״ז הערות על ה„דברים האחדים״ של הג״מ שי״ר (נ. ל״ט, מ, מ״א, מ״ב); יט) דברי שלמה, הערות על דברי שי״ר הנדפסים ע״י ר״ק בהמגיד (ש. י״ז נ. י״ז, י״ח); כ) רבי משה הדרשן וספרו (ש. י״ח נ. ט״ו, י״ז, י״ח); כא) דברי שלמה, בבאור דברי הרא״ש בכלים פט״ו מ״ו (נ. ל״ט); כב) דברי שלמה, באור דברי הב״י בהל׳ פסח ס׳ תע״ב (ש. כ״א נ. ט״ו); כג) אגרת בקרת, מכתב להר״ם פאדוא ובקרת על תולדות ר׳ לוי בר סיסי בס׳ „חוט המשולש״, כוללת ל׳ הערות (נ. כ״ח, כ״ט, ל׳, ל״א, ל״ב, ל״ג, ל״ד, ל״ה); כד) מכתב להד״ר יעלינעק ובקרת והערות על בית מדרשו חדר ששי ועל אגדתא דבני משה (ש. כ ב נ. ט׳); כה) דברי שלמה, באור המאמר באבות פ״א ומה דוד כו׳ (נ. י״ז); כו) ענינים שונים (נ. ל״ד); כז) דברי שלמה, מאמר והערות על הלכות פסוקות כ״י שבאקספאָרד (נ. מ״א, מ״ה); כח) דברי שלמה, ע״ד זמן חיי בעל העטור וכו׳ (ש. כ״ג נ. ל״ד); במגיד משנה: כט) דברי שלמה ב׳ הערות על סה״ד וי״א תקונים בו (ש. א׳ נ. ז, ח׳); ל) דברי שלמה, הערה על תרגום שה״ש בפסוק ידיו גלילי זהב כו׳, שמות י״ב האבנים פתוחי שמות שבטי ישראל לפי לשונות העמים בתרגומים כו׳ (נ. ט, י׳); לא) דברי שלמה, בהוראת המלה גנדריפת בחגיגה ג׳: (ש. ב׳ נ. מ׳); לב) דברי שלמה, בבאור המאמר בירושלמי תרומות פ״א וגיטין פ״ז מאי קור דייקום המים (ש. ג׳ נ. כ״ג). בהנשר (הוספה ספרותית להמבשר): לג) הערה בילקוט יתרו רמז פ״ו וילקוט תהלים רמז תשצ״ו א״ר תנחום ב״ח עד מקום שהספיטום כו׳ (ש. ד׳ נ. ו, י׳); לד) הערה בערוך ע׳ אגוז בתשובה לח״א (ש. ו׳ נ. ט״ו); לה) שלש הערות בדברי

חז"ל (נ. כ׳ בית ועד לחכמים ס. ק"ג, קיד, ק"ה); לו) ארבע הערות (נ. כ"א שם
ס. ק"ו, ק"ז, ק"ח ק"ט); לז) שלש הערות בדברי הכמים (נ. כ"ד שם ס. קמ"ג, קמ"ד,
קמ"ה); לח) הערה בתנחומא (נ. כ"ז ס. קנ"ט); לט) הערה ע"ד הילקוט מפי עוללים
כו׳ (נ. ל׳ ס. קס"ד). בעברי אנכי: מ) דברי שלמה, ז׳ הערות בבאורי מאמרי התלמוד
והמדרשים (ש. ח׳ נ. ט"ו); מא) דברי שלמה ע"ד הערת ח"א מהתוס׳ פרק כל
הבשר חולין ק"ט: כל מאי דאסר לן כו׳ (ש. ט׳ נ. ל"ח ס. י"ט); מב) דברי שלמה,
הערה בסדה"ד (ש. י"ג נ. ב); מג) דברי שלמה, ב׳ הערות (נ. ו׳); מד) דברי שלמה,
ב׳ הערות (נ. כ׳); מה) דברי שלמה, הערה בפרדס הגדול ותקונים בתרגומים כו׳
(ש. י"ד נ. י"ד); מו) הערה קטנה בענין מאחז"ל שנעלם מקורם (נ. ל"א); מז)
דברי שלמה, תשובה לח"א והוראת המלה צורבא מרבנן ומקורה כו׳ (ש. ט"ו נ.
ב׳); מח) דברי שלמה, ה׳ הערות שונות (ש. ט"ז נ. ד׳). בהכרמל השבועי:
מט) אגרת בקרת, הערות בתלמוד ובמדרשים כו׳ מכיל כ"ו סימנים (בהוספה הספרותית
השרון ש. א׳ נ. מ"ו, מ"ז, נ; ש. ב׳ נ. ג, כ"ג, כ"ד, כ"ה). בהכרמל הירחי: נ)
אמרי בינה בקרת והרבה הערות על מאמרים רבים וביחוד בתלמוד ירושלמי ועל
ס׳ ירושלים הבנויה כו׳ בע"ז סימנים (ש. א׳ חוברות: סיון, אב, אלול; ש. ב׳ ח.
כסלו); נא) דברי שלמה, י"א הערות שונות (ש. ג׳ ח. ו׳); נב) מכתבי סופרים:
מכתב להד"ר הרכבי עם ב׳ הערות ע"ד ר׳ אברהם קבסו ורב האי עם הערת הרכבי
(ש. ד׳ ח. א׳). בהמליץ (בהוספה הספרותית מאסף נדחים): נג) הערה ע"ד המלים:
„בריוני, תרדא, אור נוגה" (נ. י"ב); נד) מאמר מדעי (נ. ט"ו). בהלבנון (בהוספה
הספרותית כבוד הלבנון): נה) ע"ד סדור רב עמרם גאון הנדפס לעמת זה שבכתובים
עם הערות רבות (ש. ה׳ נ. א, ג, ז׳); נו) מכתב בחקירה אם נמצא ירושלמי
לקדשים כו׳ (ש. ט׳ נ. ח׳); נז) תשובה אם נסדר ירושלמי לסדר קדשים (נ. ד׳);
נח) בקרת והערות על ס׳ והזהיר לסדר שמות ועל הבאור ענפי יהודה בנ"ב סימנים (ש. י׳ ח.
א׳). בהחבצלת: נט) דברי שלמה, בתשובה לח"א ע"ד פתרון המלה נהשירכן
(בהוספה הספרותית נ. י"ז); ס) דברי שלמה, י"ט הערות במדרשים כו׳ (ש. ו׳ נ. כ"ב,
כ"ג). ב„הצופה בארץ החדשה" הנויארקי, סא) משיב כהלכה, תשובה לח"א
על שאלתו בענין שדרש בעל התנדב"א על הכתוב פתחו שערים כו׳: עתיד
הקב"ה כו׳ והקב"ה יושב ודורש תורה חדשה שעתיד ליתן ע"י משיח. בקבוצת
חכמים: סב) דוגמאות מהפסיקתא דר"כ עם הערות (ח"א). בהשחר: סג) סנגוריא,
תשובה על השגות הד"ר מילער במאמרו „בקרת הפסיקתא", כוללת ו׳ פרקים בסימנים
מיוחדים ורשימה מקל"ה מקומות אשר צונץ לא קלע בהם אל המטרה בנושא זה בספרו
גד"פ (ש. ג׳ ח. א׳); סד) מכתב להד"ר ברלינער, הערות על ספרו פליטת סופרים
כו׳ ועל המד׳ חסר ויתיר, כולל ע"ח הערות (ש. ד׳ צד שמ"ה—שנ"ד, שפ"ז—שצ"ב);
סה) הוו מתונים בדין, תשובה להר"ש מאדלינגר על בקרתו למדרש לקח טוב
וסתירת השגותיו (ש. י׳ צ. תצז—תקג); סו) דברי שלמה, בבאור המאמר במנחות
מ"ג: תניא היה ר"מ אומר חייב אדם לברך מאה ברכות כו׳ (ש. י"א צ. ר"ע—רע"ב).
בבית תלמוד: סז) דברי שלמה, על בקרת השאילתות דרא"ח גאון (ש. ג׳
צ. ר"ט—רט"ו; סח) דברי שלמה, תשובה על השגות הר"י רייפמאן במאמרו „דברים
אחדים על מדרש תנחומא" וסתירת בניניו (שם צ. רס"ט—רע"ב); סט) דברי שלמה,

„מגיד דבריו ליעקב" תשובה להר"י רייפמאן השגות על הערותיו למדרש תהלים ואיזה חקירות במדרש אגדת בראשית (ש. ד' צ. נ"ג—נ"ח); ע) הערה קטנה, במאמר מדרש קהלת: מערטלו ומהשתקו מנרתיקו כו' (צ. י"ח); עא) מענה רך, תשובה לבקרת הר"א עפשטיין על התנחומא (ש. ה' צ. קנ"ג—קנ"ח, קע"ו—ק"פ). בהאסיף: עב) הגהות בירושלמי מאת הרב הגדול מוהר"ר מנחם די לונזאנו ז"ל עם הערות ותקונים ומראה מקומות (ש. ב'). בכנסת ישראל: עג) מדרש אספה (ש. א'). ב„ציון" החדש: עד) הערות על ספר המתורגמן (חוברת א, ב,); עה) הערות על דברי הר"י רייפמאן בתולדות בעל מתנת כהונה (שם). בבית אוצר הספרות: עו) דברי שלמה, לתולדות בעל מ"כ (ש. א'). —

הנה הוצאנו בזה במספר צבא מאמרי באָבער; אבל, לא את כלם ואף לא את רֻבם ויותר ממה שרשום כאן כתב באָבער מאמרים שונים (אשר כלם על קוטב חכמת ישראל יסובו) ומספרם יעלה למאה לכל הפחות וכלם ראוים למי שאמרם!

באָבער כבר הגיע לשנות זקנה; אך איש כמהו לא ייעף ולא ייגע מלעבוד על הרי ישראל; ככחו אז וכחו עתה לצאת ולבא לפנינו במקדש הספרות. בימים האלה באָבער עוסק בעריכת הספרים האלה הנכונים לצאת לאור על ידו:

יב) מדרש תהלים המכונה שוחר טוב עפ"י שמונה כתבי יד מאוצרות הספרים: פארמא אחד, פלאָרענץ אחד, רומי שנים, פאַריז אחד, לונדון אחד, שזח"ה אחד, מערצבאכער אחד, עפ"י הגהות הרופא ה"ר אברהם פרווינצאלי ז"ל עם הערות ותקונים ובראש מבוא גדול המכיל י"ח פרקים.

יג) ספר מעין גנים להשר ר' שמואל בן נסים מסנות והוא פירוש וכעין ילקוט מאגדות חז"ל על איוב כ"י מאקספאָרד. [1])

יד) מדרש שמואל עם מבוא והערות ותקונים.

טו) מדרש שכל טוב לר' מנחם ב"ר שלמה שחי בשנת ד"א תתצ"ט כ"י אקספאָרד.

גם החל לחבר ספר:

טז) „אנשי שם" כולל רשימת רבני לבוב וגאוניה ע"פ סדר א"ב העתקת מצבותיהם וקצת מתולדותיהם.

ועוד ספרים ומאמרים שונים, בלתי מסודרים עוד לדפוס, הנם אתו בכתובים.

אהבתו לתורה, לחקירת קדמוניות ישרון ולחכמת ישראל הכתה שרש בלבבו מימי נעוריו ועד היום לא מש מאהל התורה. כמעט אין ספר אחד באוצר הספרים אשר לבאָבער שלא נמצאו בו הערותיו בצדי הדפים. גם הוא עוזר לחכמים וסופרים העמלים להרחיב גבול הספרות העברית אשר הוא עובד בה בשקידה נמרצה; משמש תלמידי חכמים מקרוב ומרחוק באהבה ובכבוד; משיב לכל שואליו דבר ומעניק מפרי חכמתו לחכמי הדור ורבים יענדו דבריו עטרות לראש ספריהם [2]). גם השתדל תמיד לעזור בכל כחו לחכמים המוציאים לאור

---

[1]) הספר הזה יצא בקרוב לאור ע"י חברת מקיצי נרדמים.

[2]) ראה למשל ב„שבילי עולם" להר"ר מאהר הוצאה ראשונה מאמר מאת באָבער על

ספרי חכמינו הקדמונים לתת על ידם העתקות מכתבי־יד הטמונים והגנוזים באוצרו [1]) וכל מה שיש לאל ידו לעשות לטובתם הוא עושה בעין יפה.

הרב ר׳ שלמה באָבער הוא מן החכמים ההולכים בשביל הזהב; מחזיק בדת מורשה בכל עז. טוב לב, דובר שלום לכל ומקבל את כל אדם בסבר פנים יפות; ועל כן הוא אהוב וחבוב ומכובד בעיני כל יודעיו ומוקיריו, היודעים את ערכו בדור היתום הזה.

אדות מוריטאני ומכתבו של באָבער והערותיו בראש „ערוך השלם" להרב ד״ר קאָהוט, ועוד בכמה ספרים.

[1]) כן נדפסו על ידו ד׳ פסקות אשר היו עד כה בכתובים בסוף הפסיקתא רבתי שהו״ל הר״ר מאיר איש שלום בווינא, ומדרשים קטנים ב„בית המדרש" של הרב ד״ר יעללינעק ועוד.

רבי בנימין זאב באַכער.

השקפה קטנה בהתפתחות ההשכלה הכללית אצל כל אמות העולם, סקירה עיונית אחת על קורותיה ותולדותיה והשתלשלותיה תורנו לדעת כי כעם כן השכלתו מקרה אחד לשניהם — מסבות יתהפכו תחת גלגל הזמן החוזר בעולם: בעמוד עם על גפי מרומי ההצלחה המדינית ומצבו הארצי איתן ועמדה גם השכלתו על מדרגה רמה וגדלה ועשתה חיל ובמוט העם וירדה גם השכלתו פלאים בה במדה הכל תבול ותמוש מעשות פרי ויחד עמו תמות לשחת. ודבר זה מובן מאליו אחרי שההשכלה בעצמה איננה נושא כי אם נשוא והקשר אשר בינה ובין בעליה הוא קשר אמיץ אשר לא ינתק ולכן גורלה כגורל עמה (נושאה), „כשל עוזר ונפל עזור". לקבוע מסמורים בהלכה זו אמנם לא נוכל שהרי אם נחפש נמצא בההיסתוריא כתירות אשר יש לאל ידן לטפח על פניה; אך אם נאמר כי על פי רוב מצב השכלת א'זה עם תלוי במצבו המדיני לטובה או לרעה, הנה יבאו דברי ימי העולם ויאשרו ויקיימו את משפטנו. ואם נאמנו הדברים האלה בנוגע לכל עממיא אמיא ולשניא, על אחת כמה וכמה שהם אמת ונכון בנוגע לעם ישראל. כבר אמרו חכמינו הראשונים: „אתה מוצא כל זמן שישראל משועבדים שכינה עמהם משועבדת" [1]) ובזה הליטו את הרעיון כי „ישראל ואורייתא חד הוא" גם במעמדם ובמצבם בכל העתים כי העם וקניניו הרוחנים אחוזים זה בזה כשלהבת בגחלת, וממקרי הגוי יצא גם משפטה של חכמתו לשבט או לחסד. וחותמו של ספר תולדות ספרותנו טבוע על הדברים והאמת האלה. צא ולמד: אימתי פרחה בת השירה העברית כחבצלת ונרדה נתן ריחו בספרד ובשאָר הארצות? אימתי הגיעה הפלוסופיאה הישראלית עד מרום קצה עד כי רבים נאותו לאורה? אימתי התנוססו בתוכנו אנשים אשר לנגה ברק חכמתם הלכו רבים וכן שלמים? אימתי, סוף דבר, אימתי עלתה חכמת ישראל מעלה מעלה עד המדרגה היותר עליונה? בשעה שהונח לישראל מכל אויביהם מסביב וישבו שקט ושאנן ואין מחריד. ההשכלה ככל נטע צריכה גם היא אקלים מסוגל לגידולה אויר טוב ויתר תנאי הגידול. בזמן שעם מפחד מפני קול עלה נדף והארץ תנוט תחתיו, בזמן שעריצים קמים עליו לאבד זכרו ולבלעהו חיים או להשפיל רוחו ולעשות רגשותיו מדרס תחת כפות רגליהם (וזוהי מיתת הרוח, מות מוסרי!) [2]) אז זרע חכמה לא יקלט על אדמתו בשום אופן. דוק ותשכח רמזים לזה בדברי ימינו; ודי להזכיר רק את ספרד, ארץ מולדת השירה והפלוסופיאה הישראלית, אשר אך החלו להצר שם צעדי היהודים והנה חשך אור החכמה כבה נר הדעת, כנור ציון נתלה על הערבים השירה נדמה, הפלוסופיאה הרידה ראשה והמדעים ירדו פלאים. הרדיפות

---

[1]) ספרי סדר בהעלותך.

[2]) כמו שהיה מצב היהודים בפולניא בשעה שהיתה יד הפולנים תקיפה (ראה מאמרנו „רוח הזמן" ב„אוצר הספרות" שנה שניה (ג״ז—ח).

שרדפו את היהודים החיו את הקבלה והמיתו את החקירה. צרותיהם ועינוייהם החזיקו את הדת וגרשו את הדעת, קימו את התורה ובטלו את החכמה... הגהיטטו שבה נכלאו היהודים היתה בית־כלא לא רק לגופם כי גם לנפשם ולרוחם. חומת־הסינים של הגהיטטו גדרו לא רק בעד האויר הצריך לנשימה, מבא במכלאות היהודים כי אם גם בעד האויר הצריך לחיי נשמות... תקופת ירידת השכלת ישראל שהחלה זה מאות בשנים כבירות, כלתה בנפול חומת הגהיטטו האחרונה. זמן ימי הבינים לעם ישראל האחרון כלה בשעה 11 לפני חצות היום ביום 20 ספטמבר בשנת 1870... בצאת ישראל מכור הברזל יצאה גם חכמתו מבית כלאה; הוא מצא מרחביה להלך נפשו אז שבה גם היא ותחי ותעמוד על רגליה. אז שב היהודי לחבק את חיק החכמה אהובתו אשר עזבה באונס, אז ירד טל של תחיה על עצמותיה היבשות ותחי...

כמראה הזה ראינו גם באונגארן. ימים רבים ועתים ארוכות היו היהודים היושבים במדינה הזאת רחוקים מדעת. לא רחוקים מאד מאתנו הימים שבהם לא ראינו שם אפילו שביב אור. אז נשא אחד החכמים את המשא הזה על ארץ הגר: „הספרות העברית החדשה אשר עשתה לה נפשות רבות לא מצאה לה ארץ חפץ באונגארן כי מספר בני ישראל יושבי המדינה הזאת גדול ורב ורבם ככלם אחוזים בסבכי המנהגים הישנים אסורים בזקי ההרגל; והרבנים התלמודיים כו' מחזיקים בכנף רוח הימים שכבר עברו בכל עז ולא נתנו איפא ידים להשכלה להתעורר בקרבם וע"כ לא הרימה שם הספרות ראש זה ימים רבים..." [1]. ואולם הדברים האלה, שבודאי היו נאמנים בעתם רק לשעתם נאמרו: כעת תקרא החכמה לאונגארן: ארץ חפץ. בימים האלה תכתב ארץ הגר בכתב הארצות שיושביהן היהודים על גרם מעלת ההשכלה יעמדו. ומי גרם בשנוי־לטוב זה? הוי אומר: התפתחות זכיות היהודים וחרותם שהצעד הראשון לזה עשו קרואי־מועד המצוינים קלאלצסיי ודעאק בדבריהם הנמרצים, בהרייכסטאג האונגארי שעמד משנת 1832 עד 1836, לטובת היהודים. אז החלה תקופה חדשה בחיי היהודים הרוחנים בארץ הגר; ומני אז החלו להראות שם בעמנו חכמים וחוקרים שכמה מהם עומדים בין חכמי הדור בשורה הראשונה.

אחד המצוינים האלה הוא הרב ר' בנימין זאב בכרך המכונה פרופיסור ד"ר ווילהעלם באכער.

בערב ר"ח שבט בשנת תר"י (12 Januar 1850) בעיר מיקלאש (והאונגארים לה יקראו Liptò-Szenh-Miklòs) בגליל צפון ארץ הגר נולד הרב ר' בנימין זאב לאביו הר"ר שמעון בכרך (כך היה שם משפחתו לפנים וכן תכתב בכתב עברי גם היום) המכונה באכער ולאמו הכבודה מרת דבורה למשפחת תידיסקו (Tedesco) בת הר"ר נפתלי. הר"ר שמעון בן יוסף יצחק בכרך, הנודע בספרותנו בשיריו זה קרוב ליובל שנים כאחד מטובי מליצי הונגריא ולא חדל מאחוז בעטו ומכתוב שיריו ומליצותיו בעד עמו אשר אהב, גם היום, הוא ממשפחת גדולים אנשי שם, מיוצאי ירכו של הגאון ר' חיים יאיר בכרך ז"ל בעל ה„חות יאיר" הנודע.

---

[1]) הרב רב"י פין במחברתו „ספה לנאמנים" בהספקתי על ארץ הגר.

„בוצין בוצין מקטפין ידיעה": עוד בילדותו התנכר הנער כי ימים יבאו והיה לגפן אדרת. אביו שם כל מעינו בו לחנכו בדרך העולה למעלה למשכיל. והמטרה אשר הציב לו היא: להיות רב בישראל; וע"כ קיים הנער בנפשו „אחוז בזה וגם מזה בל תנח ידך" ובשעה ששקד על לשונות החיות וספרותן ועל החכמות והמדעים בהאי שעתא שקד גם על דלתי התורה וימלא כרסו מעדני הספרות העברית. ארבע שנים ישב באכער בפרסבורג; שם השתלם בלמודי בית־ספר בינוני ושם נתנה לו, בשנת תרכ"ז (1867) תעודה סיום למודי הגימנזיום. אז שב לביתו ויכנס לבית־מדרש־הגבוה אשר בעירו בודאפעסט שנה אחת; מבודאפעסט הלך בשנת תרכ"ט לברעסלוי וימנה במספר תלמידי בית־המדרש־לרבנים ויהי אחד התלמידים המובהקים בו עד שנת תרל"ה ובמשך הזמן הזה בקר גם בהאוניפרזיטאט כשנתים ימים. בשנת תר"ל (1870) נכתר בכתר דוקטור לפלוס־פיאה מאת האוניפרזיטאט אשר בלייפציג ובשנת תרל"ו כלה חק למודיו בברעסלוי וכתב תעודה המגיד תהלתו עם התרת הוראה נתנו לו מבית מדרש הרבנים; וישב לביתו עמוס בתורה ומלא חכמה ודעת.

הוא שב לביתו ועדת ישראל בסעגעדין אשר בהונגריא שמעה שמע תהלתו ותשים עיניה בו לשימו למורה לה ותקחהו אחר כבוד לרב ואב"ד. יותר משנה תמימה כהן שם בכהונתו זו. ובימים ההם נוסד בבודאפעסט בית מדרש לרבנים ובאכער נקרא להיות אחד ממורי הבית והנהו עומד במשמרתו עד היום הזה, זה שתים עשרה שנה. בשנת תרל"ח (1878) נקרא לעבוד עבודת הצבא ולהיות רב לבני הצבא היהודים אשר יצאו במחנה אנשי החיל לכבוש מדינת באסניען וימלא חובתו באמונה.

בבית מדרש הרבנים („Landes-Rabbinerschule") אשר בבודאפעסט באכער מורה לתלמידיו שומעי לקחו: פירוש המקרא ולשון עברית, מדרש ותרגום, מבוא לכתבי הקדש ותולדות חכמת המקרא.

בשנת תרל"ט נשא באכער לו לאשה את מרת חוה בת הר"ר יעקב ווינטער ותלד לו בשנת תרמ"א את בנו יוסף יצחק ובשנת תרמ"ה מתה עליו אשתו חוה. אז היתה לו לאשה ולבנו יחידו לאם מרת לאה בת הר"ר יצחק גאלדציהער, ועמה הוא רואה חיים עד היום.

ויותר שבאכער מורה ועוסק בבית המדרש עוד הוא מכהן בהיכל הספרות ומעשיר את חכמת ישראל עשר רב בפרי רוחו אשר חדשים לבקרים מעטר בהם את שוקי ישראל — זה יורה לנו המון ספריו ומאמריו בכמה מקצועות הספ־ות:

לתולדות האגדה:

ספרים מיוחדים:

א) אגדת אמוראי בבל: Die Agada der babylonischen Amoräer. Ein Beitrag zur Geschichte der Agada und zur Einleitung in dem babylonischen Talmud (Strassburg 1878).

הספר כולל שמונה פרקים גדולים: א) רב; ב) בני דורו של רב; ג) תלמידי רב ושמואל; ד) תלמידי ר' יוחנן (רבה בר בר חנה ועולא); ה) אמוראי פומבדיתא (רבה, רב יוסף ואביי); ו) רבא; ז) בני דורו של רבא ותלמידיו; ח) רב אשי ובני

דורו. — בראש הספר מבוא ובסופו -- הערה גדולה על אדות זמן חיי רבה זאביי ורבא.

ב) אגדת התנאים: בשני חלקים: Die Agada der Tannaiten. Erster Band. Von Hillel bis Akiba. Von 30 bis 135 nach der gewöhnlichen Zeitrechnung. (Strassburg 1884).

חלק ראשון: על התנאים אשר בזמן הלל הזקן עד מות ר׳ עקיבא בשלשה עשר פרקים: א) הלל; ב) בית הלל ובית שמאי; ג) רבן יוחנן בן זכאי; ד) בני דורו של ריב״ז ותלמידיו; ה) רבן גמליאל דיבנה; ו) ר׳ אליעזר בן הורקנוס; ז) ר׳ אליעזר ור׳ יהושע; ח) ר׳ יהושע בן חנניא; ט) ר׳ אלעזר המודעי; י) ר׳ אלעזר בן עזריה; יא) ר׳ ישמעאל בן אלישע; יב) ר׳ עקיבא בן יוסף; יג) בני דורו של ר׳ עקיבא ותלמידיו הראשונים (כ״ז תנאים ובתוכם ר׳ טרפון, ר׳ יוסי הגלילי, שמואל הקטן, ר׳ יהודה בן בתירא, בן עזאי, בן זומא, אלישע בן אבויה).

— חלק שני (שם 1889) על יתר התנאים עד סוף זמן המשנה בתשעה עשר פרקים: א) ר׳ מאיר; ב) ר׳ שמעון בן יוחי; ג) ר׳ יוסי בן חלפתא; ד) ר׳ יהודה בן אילעאי; ה) ר׳ יהודה ור׳ נחמיה; ו) ר׳ אלעזר בן שמוע; ז) ר׳ אליעזר בן יעקב; ח) ר׳ אליעזר בן ר׳ יוסי הגלילי; ט) ר׳ יהושע בן קרחא; י) רבן שמעון בן גמליאל; יא) תנא דבי ר׳ ישמעאל; יב) ר׳ יאשיה ור׳ יונתן; יג) תנאים שונים אשר היו אחר מלחמת בן כוזיבא (י״ח תנאים ובתוכם: ר׳ יוחנן הסנדלר, אבא שאול, איסי בן יהודה, ר׳ נהוראי, ר׳ אחאי בן יאשיה, ר׳ יעקב); יד) בני תלמידי ר׳ עקיבא (ר׳ אליעזר בן שמעון, ר׳ ישמעאל בן יוסי ואחיו, ר׳ יוסי בן יהודה); טו) ר׳ שמעון בן אלעזר; טז) ר׳ נתן; יז) ר׳ יהודה הנשיא; יח) בני דורו של ר׳ יהודה הנשיא (י״א תנאים ובתוכם ר׳ פינחס בן יאיר, בר קפרא, ר׳ חייא, ר׳ שמעון בן חלפתא, לוי בר סיסי); יט) תנאים שונים או בלתי ידועים (כ״ד תנאים).

הספר הגדול הזה (שני חלקיו ביחד יכילו יותר מאלף עמודים) חבר עפ״י חקירה ודרישה עמוקה, בבקיאות רבה וברוח הגיון יישר ומלא דברים יקרים כרמון כמו שהודו טובי מבקריו.

מאמרים:

א) בקרת קצת דברים אשר נמסרו על חיי ר׳ מאיר (בספר העתי הצרפתי R, d. E. J. חלק ששי), ב) מאמרים שנוים על דברי אגדה (בספר הירחי של גראֶטץ שנת תרל—ה).

לתולדות התרגום:

מאמרים:

ג) מאמר על תרגום איוב (בספר הירחי של גראֶטץ לשנת 1871); ד) על תרגום תהלים (שם 1872); ה) „חפוש ובקרת על דברי כל ההוספות וחלופי נוסחאות אשר בתרגום הנביאים" (מאמר גדול ערוך עפ״י כת״י התרגום הזה שהו״ל הפרופ. די לאגאַרד ועפ״י הדפוסים הישנים הראשונים ונספח אליו מאמר קצר על דברי התרגומים אשר על התורה והתיחסותם זה לזה (במכה״ע של החברה המזרחית

באשכנז Z. d. D M. G. לשנת 1874); ו) שירים ארמיים עתיקים לתרגום הפטרה (ספהי"ר לגראֶטץ 1873).

לתולדות המליצה הפרסית:

ספרים מיוחדים:

ג) תולדות המשורר ניצאמי וספריו Nizâmi's Leben und Werke und der II Theil des Nizamischen Alexanderbuches mit persischem Texte als Anhang (Leipzig 1872).

הספר הזה כולל תולדות המשורר הגדול ניצאַמי (חי במאה הי"ב למה"נ) והשקפה על כל שיריו הספוריים; ובו חלק מיוחד על שירו הגדול אשר בקורות חיי אלכסנדר מוקדון יסודותו ונגלו בו מקורי השיר הזה. גם נעתקו בו פרשיות גדולות וקטנות משירי ניצאמי לגרמנית ונדפסו גם בלשונן המקורית, לשון פרס, ככתבה. ונעתק הספר לאנגלית ע"י החכם הנוצרי שמואל ראבינזאָהן [1].

ד) שירים קטועים ומכתמים של המשורר סעדי: Muslicheddin Sa'di's Aphorismen und Sinngedichte. Zum ersten Male herausgegeben und übersetzt. Mit Beiträgen zur Biographie Sa'di's (Strassburg 1879).

שירי סעדי ומכתמיו הבאים בספר הזה (סעדי חי במאה הי"ג למה"נ) בלשונן המקורית, נדפסו ראשונה מתוך כ"י ונעתקו לאשכנזית בדרך שיר וחרוז. בראש הספר הזה — מאמר גדול על תולדות המשורר וספריו.

מאמרים:

ז) „Eine persische Bearbeitung der sufischen Terminologie (Jstitâhâtassüfîja) des Addurrarzâk al-Kaschani" (במכה"ע של החברה המזרחית האשכנזית חלק ל"ד; ח) קאַרל הגדול ובתו עממא בספור אלף לילות ואחד (שם) ועוד מאמרים שונים במכה"ע הזה (Z. d. D M G.).

לתולדות חכמת לשון עבר ודקדוקה ופרוש המקרא:

ספרים מיוחדים:

ה) ר' אברהם אבן עזרא בתור מדקדק: Abraham Ibn Esra als Grammatiker. Ein Beitrag zur Geschichte der hebräischen Sprachwissenschaft (Strassburg 1882).

הספר הזה (שיצא לאור גם בלשון הג' בספר הדין והחשבון של בי"מ הרבנים בבודפשט לשנת 1881) כולל מבוא גדול (בן י"ד פרשיות) המדבר באריכות אדות ספרי הראב"ע בדקדוק לשון הקדש וביחוד אדות ס' יסוד דקדוק אשר עודנו בכתובים. אחר המבוא יבאו שבעה ועשרים פרקים המפיצים אור על כל דברי הראב"ע על הלשון בכלל ועל לשון עברית בפרט, על דרכי ל"ע הקותיה ומשפטיה ומנהגיה כפי סדר הנקוד ודקדוק השמות והפעלים ויתר חלקי הדקדוק, דבר דבור על אפניו, לקטו ונקבצו ונאספו מכל ספרי הראב"ע וביחוד

---

[1] ויצא לאור בלונדון בכס: „Menoire of the Life and Writings of the Persian Poet Nizamir etc. translated from the German Langwich. by S. R".

מפירושיו על המקרא; ונספחו עליהם הערות מתוך ספרי שאר המדקדקים הקדמונים. בסוף הספר — מאמרים: על דברי ס׳ יסוד הדקדוק של הראב״ע, על פרושי מלות נגזרות ממלות אחרות אשר נמצאו אצל הראב״ע, על פרושי מלים אשר לקח מלשון ערב ועל זקני חכמי ל״ע כפי אשר הזכיר הראב״ע את דבריהם. — בספר הזה ירד המחבר לעמקה של שטת הראב״ע בחכמת דקדוק לשון עבר; צלל במים אדירים והעלה פנינים יקרות בידו, ויברר וילבן את שטת אבן עזרא בדקדוק לכל פרטיה.

ו) על המלות המלאכותיות אשר השתמש בהן ר׳ יהודה המדקדק הראשון: Die grammatische Terminologie des Jehuda ben David (Abu Zakarja Jachja Ibn Daud) Hajjug. Nach dem arabischen Originale seiner Schriften und mit Berücksichtigung seiner Vorgänger dargestellt (Wien 1882).

הספר הזה חבר ע״פ כתבי יד מספרי ר׳ יהודה בן דוד חיוג הכתובים ערבית וע״פ שתי ההעתקות העבריות מספריו מאת הראב״ע ור׳ משה הכהן. וגם המלות המלאכותיות אשר השתמשו בהן המדקדקים הראשונים רב סעדיה גאון, ר׳ יהודה בן קריש ור׳ דוד בן אברהם הקראי בלשון ערב ומנחם ודונש ותלמידיהם בלשון עבר — הובאו והוארו באור בקרת בתוך הערות הספר. המלים נערכו ע״פ ערכי מלאכת הדקדוק. בסוף הספר — מאמר על הדברים אשר לקח ר׳ יהודה חיוג ממחברת מנחם בן סרוק; גם נדפס ראשונה בלשון ערב המבוא אשר כתב חיוג לספרו על הפעלים בעלי אותיות הנוח.

ז) על כל דברי ר׳ יונה בן גנאה, הוא ר׳ ארינים, אשר דמה והשוה בהם לש״ן עבר ללשון ערב: Die hebräisch-arabische Sprachvergleichung des Abulwalid Merwan Ibn Ganah (Wien 1884).

מלבד המבוא הכללי יש בספר הזה שלשה פרקים ראשים המדברים: א) על דמיונות דקדוקיות; ב) על דמיונות בפרושי המלים; ג) ועל דמיונות שונים בעניני המלים בכלל. ונספחו אליו שלשה מאמרים: א) על דבר הלשון אשר השתמש בה ר׳ מנחם בן סרוק באמרו כמשמעו; ב) על הדברים אשר דמה בהם ר׳ דוד בן אברהם הקראי לשון עבר ללשון ערב; ג) ועל המלות המלאכותיות אשר השתמש בהן ר׳ יונה בדקדוק ולא נמצאו בדברי חיוג.

ח) תולדות ימי חיי ר׳ יונה בן גנאח וספריו והמקורים אשר שאב מהם בפרוש המקרא: Leben und Werke des Abulwalid Merwan Ibn Ganach (R. Jona) und die Quellen seiner Schrifterklärung (Leipzig 1885).

דספר הזה (שיצא לאור גם בלשון הגר בספר הדין והחשבון של בימה״ר בב״פ בשנה ההיא) נחלק לשני חלקים: א) חיי ר׳ יונה וספריו, ובו תשעה פרקים המדברים על נעורי ר׳ יונה, תולדותיו וקורותיו, מלמדיו ולמודיו, ספרו הראשון ומאמריו הקטנים ודברי מחלקתו עם ר׳ שמואל הנגיד וספרו הגדול הנחלק לשני חלקים: חלק הדקדוק והוא ספר הרקמה, וחלק המלים והוא ספר השרשים ועל שאר דברי תולדותיו ותולדות ספריו; ב) המקורים ששאב מהם ר׳ יונה בפרוש מקרא ובו שבעה פרקים ואלו הם: א) על הספרים מכתבי הקדש שהשתמש

בהם ויחוסו אל המסורה ובעליה; ב) על התרגום; ג) על התורה שבע״פ ויחוס ר׳ יונה בפרושו אליה; ד) על ספרי הגאונים; ה) על רב סעדיה גאון; ו) על שאָר מעתיקי המקרא ללשון ערב; ז) ועל חכמי הלשון אשר הזכיר לבריהם.

ט) על כל דברי ר׳ יונה בן גנאח אשר דמה בהם לשון המקרא ללשון המשנה ולשון עבר ללשון ארם: Die hebräisch-neuhebräische und hebräisch-aramäische Sprachvergleichung des Abulwalid Merwan Ibn Ganach (Wien 1885).

במחברת הזאת (שהיא תוצאה מיוחדת מן הספר „זיטצונגסבעריכטע דער פהיל.־היסט. קלאַססע דער קאַיז. אַקאַד. דער וויססענ.״ חלק CX חוברת I) יש, מלבד ההקדמה, שלשה פרקים: א) דמיון לשון המקרא ללשון המשנה בכלל; ב) מערכת מלין אשר פירשן ר׳ יונה ע״פ לשון המשנה כפי סדר א״ב; ג) דמיון לשון עבר ללשון ארם ע״פ הנמצא בתרגומים ובתלמוד.

י) על המבוא של הראב״ע לפרושו על התורה: Abraham Ibn Esra's Einleitung zu seinem Pentateuchcommentar. Als Beitrag zur Geschichte der Bibel-Exegese (Wien 1876).

הספר הזה כולל — מלבד שתי הקדמות כלליות — חמשה פרקים: א) זמן הגאונים ובפרט ר׳ סעדיה; ב) פירוש המקרא של הקראים; ג) פירוש המקרא על דרך רמז (אַללעגאָריא); ד) בעלי הדרש; ה) דרך הפשט אשר הלך בו הראב״ע.

יא) כתאב אללמע והוא ספר הרקמה לר׳ יונה בן גנאח במקורו הערבי. יצא לאור ע״י הפרופ. י. דערענבערג (פאריז 1888).

ותהי מלאכת באַכער בספר הזה מהחל ועד כַּלה; אך לא נקרא שמו עליו עם שם דירנבורג מפני שהספר הזה נדפס, ברב פאר ויופי, בהוצאת בית־מדרש החכמה הגדול אשר לארץ צרפת וחק הוא שם כי שם מחבר אשר איננו מורה וחבר להבית הזה לא יוכל להקרא על ספר הנדפס בהוצאת בית־המדרש הזה (כמו שהזכיר דירנבורג בהקדמתו).

יב) ספר זכרון לרבי יוסף ברבי יצחק בן קמחי. בהוצאת חברת „מקיצי נרדמים״ (ברלין תרמ״ח).

את הספר הזה הוציא באכער לאור בפעם ראשונה מתוך שלשה כתבי יד עם הקדמה והערות ומראה מקומות והוספות.

יג) פרקים מאירים נתיב בדרכי ר׳ יונה בן גנאח בפרוש המקרא: Aus der Schrifterklärung des Abulwalid Merwan Ibn Ganah (R. Jonà) (Budapest 1889).

הספר הזה (י״ל גם בלשון הגר) מכיל שבעה עשר פרקים גדולים: א) חסרון הלשון; ב) רבוי הלשון; ג) מוקדם ומאוחר; ד) מלה תחת מלה; ה) מלאכת המליצה במקרא; ו) כללים בפרוש המקרא; ז) דרכי המפרש; ח) מלים נרדפות; ט) כנוים למקרא וחלקיו; י) באור פרשיות במקרא; יא) פרושי פסוקים על ידי פסוקים אחרים באותה פרשה; יב) פירוש דברים במקרא על ידי דברי המקרא במקום אחר; יג) באור מצות התורה; יד) באור

דברי ימי ישראל; טו) שגיאות בפירוש המקרא: טז) נוסחאות במקרא; יז) לקוטים מפירוש המקרא לכל כתבי הקדש ע"פ סדר ספרי התנ"ך.

יד) ר' יוסף קמחי והתוחשותו אל ר' יונה בן גנאח: Joseph Kimchi el Abulwalid Merwan Ibn Ganach. Etude d'historie d'exegese (Paris 1832).

המחברת הזאת היא תוצאה מיוחדת מספר העתי הצרפתי לחכמת ישראל: R. d. E. I. ספר ששי.

טו) באור ר' שמואל בן חפני על התורה: le Commentaire de Samuel Ibn Hofni sur le pentateuque (Paris 1888).

המחברת הזאת היא ג"כ תוצאה מיוחדת מן הרעוויע הצרפתית חלק טו—טז.

טז) קצור דקדוק של ר' בנימין בן יהודה איש רומי וספר הדקדוק הנקרא פתח דברי: Un Abrégé de Grammaire hébraique de Benjamin ben Jehuda de Rome et le Pétah debaraï (Paris 1885).

תוצאה מיוחדת מן הרעוויע ספר עשירי.

מאמרים:

ט) על רושם פירוש המקרא בדרך רמז אשר לנוצרים על פירוש המקרא אשר ליהודים (ספר הירחי של גראֶטץ לשנת 1884); י) על ספר אבן בחן אשר לעמנואל הרומי והוא ספר דרכי פירוש המקרא בלתי נדפס עד היום (שם 1885); יא) הערות על ספר טעמי המקרא המיוחס לר' יהודה בן בלעם ודברים הנוגעים לו (שם); יב) הגהותיו של ר' משה הנקדן על ספר זכרון מאת ר' יוסף קמחי (בספר העתי הצרפתי לחכמת ישראל R. d. E. I. ספר י"ב); יג) על הוראת המלה מקרא (שם ספר ט"ו וס' ט"ז); יד) על פירוש ספר יצירה אשר כתב ר' יהודה בר ברזילי ודבריו הנוגעים לתולדות חכמת המקרא בספרד (שם ספר י"ז); טו) על מושב הר"א אבן עזרא בגלילות צפון אשר בצרפת (שם); טז) על התיחסות ר' יונה בן גנאח אל מליצת משוררי לשון עברית החדשה (במכה"ע של החברה המזרחית שבאשכנז Z. d. DMG. ח' ל"ז); יח) הגהות ותקונים לספר השרשים של ר' יונה בן גנאח הוצאת נייבויער (שם ח' ל"ח); יט) ר' יונה בן גנאח לא כתב ספריו בכתב ערבי כי אם בכתב עברי (שם ח' מ"ב); כ) מעשי ר' אליהו הלוי („בחור") בחכמת הלשון ובחכמת המקרא (שם לשנת 1889); כא) על העתקת שיר השירים אשר לר' סעדיה גאון (במכה"ע ללמודי חכמת המקרא היו"ל ע"י החכם הנוצרי שטאדע: „Zeit. für d. Alttestam. Wissensch." חלק ג'); כב) פירוש מלות נגזרות ממלים נלקטות מספרי ר' יונה בן גנאח (שם חלק ה'); כג) על הוראת מלת ישרון (שם); כד) על ספר אבן בחן אשר כתב ר' מנחם בן שלמה (בספר „עטרת צבי" שנדפס לכבוד הפרופ. ד"ר גראֶטץ ליום מלאת לו שבעים שנה); כה) לקוטים מספר אבן בחן והם פירושים לפסוקי המקרא ע"פ סדר ספרי תנ"ך (בספר השנתי אוצר הספרות שנה שלישית); כו) על דברי המקרא ודברי קורות עם ישראל הנזכרים בספרי מאמיני מחמד (בישרון לד"ר קאבאק חלק שמיני); כז) תולדות ר' אליהו הלוי האשכנזי

(בהאינצקלופדיה האשכנזית הגדולה של ערש עט גרובער (שנת 1889 ערך לעוויטאַ).

ועוד המון מאמרים רבים ושונים כתב באכער במכה״ע הנזכרים פה ובמכ״ע זולתם כמו: כח) בקרת על העתקת אגדות התלמוד של הד״ר ווינשע (בספר הירחי של גראֶטץ לשנת 1886); כט) בקרת על ס׳ פרקי אבות של שטראקק (שם 1882); ל) בקרת על ספר למוד לשון עברית החדשה וספרותה של שטראקק וזיעגפריעד (שם 1884); לא) על הוצאת התנחומא ע״י ביבער (שם 1885); לב) באור חדש לשם המפרש (שם 1871); לג) חמר־הגדי זר בההגדה (שם); לד) משוררת עברית בספר הערבית (שם); לה) לילית מלכת השדים (שם 1870); לו) באור בתלמוד (שם 1873) — וזולתם הרבה מאמרים גדולים וקטנים.

משנת 1884 באַכער בעזרת חברו החכם Dr. Joseph Bánóczi, מוציא לאור ספר ירחי בלשון הגר בשם: „הצופה ליהודי הגר“ („Magyar-Zsidó-Szemle“) המכיל מאמרי מדע ובקרת ספרים וחקירות בשאלות הזמן, בעניני הקהלות ובתי ספר, ובכל הענינים הראוים לשים עין עליהם. ובאו בו הרבה מאמרים נכבדים מאת באַכער, וביחוד נכבדות השקפותיו שהוא כותב בכל שנה ושנה במכתבו־העתי הזה על כל הספרים והמאמרים שיצאו לאור בשנה החולפת בחקרי המקרא ובכל מקצועות חכמת ישראל.

הנה כי כן הרב ר׳ בנימין זאב באַכער עומד ומכהן פאר בהיכל ספרות ישראל, כאחד הכהנים הגדולים במקדשה.

רבי אברהם ברלינער.

בשלשה עשר לירח זיו שנת תקצ״ג (1 Mai 1833) בעיר אָברזיטצקא (Obersitzko) אשר במחוז פּאָזען נולד הרב ר׳ אברהם המכונה ד״ר ברלינער לאביו הר״ר צבי ז״ל ולאמו מרת רחל ע״ה. אביו המנוח היה בעיר הזאת מורה מטעם הממשלה ראשי יסודי הלמודים (פֿאָן דער קאָניגליכען רעגיערונג אַנ־געשטעללטער יידישער עלעמענטאַרלעהרער) ויחנך את בנו אברהם על ברכי התורה הקדושה, היראה הטהורה והחכמה המפוארה. עודנו נער נולדה בו התשוקה הרוחנית לשקוד על דלתי תושיה; הוא הגה בשום שכל בכתבי הקדש ובתלמוד וילמוד בשקידה רבה גם לשונות העמים העתיקות והחדישות. כה עברו עליו ימי ילדותו; ובהיות כבר שתסר כבר היה כרסו מלא חכמה ודעת. אז מת עליו אביו (בשנים עשר לחדש ניסן שנת תר״ט) ובנו אברהם הרך בשנים נקרא למלאות מקומו. בשנת תר״ח עמד לנסיון בהסמנריום בפאָזען להשיג תעודת־מורה ויהי שם (באָברזיטצקא עיר מולדתו) למורה במקום אביו. שם נשא לו לאשה את מרת פערקא, אשה כשרה וצנועה ונדיבת־הלב, בת הרב ר׳ שלמה מיכאל שטרוקק ז״ל שהיה אב״ד באברזיטצקא [1]), היא האשה אשר הוכיח לו ד׳ ועמה הוא ראה חיים עד היום שהזכירה לברכה באחד מספריו [2]).

בשנת תרי״ז (1858) נקרא ברלינער לעיר ארנסוואלדע להיות שם מורה ומטיף לעדה קטנה אשר עוד היתה בה עשיריה משנות קדם... ובאהבתו הרבה לעמו, לדתו ולתורתו תקן שם הרבה תקונים נכבדים. בעיר הזאת לקח לו מועד להשתלם בלמודיו יותר ובאותו פרק גם עסק במלאכתו, מלאכת הקדש, בספרו „זכור לאברהם״ על רש״י [3]).

---

[1]) הרב הזה היה אדם גדול בתורה, חסיד ועניו, לכבודו (במלאת לו שבעים שנה בכ״ה אלול תרכ״ו) הקריב חתנו ברלינער את ספרו „זכור לאברהם״. הוא הניח אחריו בכתובים הרבה דברי תורה, חדושים ודרושים וחתנו זה הדפיס מהם שמונה דרשות בשם „וזאת ליהודה״ (פרעסבורג תרמ״ח).

[2]) עי׳ הקדמתו לספרו „זכור לאברהם״ צד XVII שכתב שם ברלינער בזה״ל: „וזכות רבן של כל ישראל רבנו שלמה בר יצחק תעמוד לי ולאשתי האהובה אשר לעזר ולהועיל לי להחזיק בריאותי להיות רעיוני נלוים למלאכה הכבדה הזאת ה״ה הצנועה והחסודה מרת פערקא בת מטע להתפאר״.

[3]) ואלה דברי המכתב אשר כתב אז אבי חוקרי ישראל ד״ר צונץ ז״ל לברלינער על אדות ספרו על רש״י אות באות:

„זעהר געעהרטער הערר! מיט פֿערגניגען ערזעהע איך אוים איהרער גע-
„עהרטען צושריפֿט פֿאָם 29 ד. מ. דאַסס זיא בערייטס צור הערויסגאַבע איהרעס
„רש״י־ווערקעס שרייטען. בייא דעם פֿאָן איהנען אנגעוואנדטען פֿלייסע, בייא

בשנת תרכ״ה (1865) נקרא ברלינער ברלינה לכהן שם בכהונת מורה ומנהל בבית המדרש של חברת ש״ס. בשבתו באתונא הגרמנית השלים את חק למודיו בחכמות ובלשונות והאוניפרזיטאט אשר בלייפציג עטר אותו בכתר חכם דוקטור לפלוסופיאה. אז הוציא לאור את ספרו „זכור לאברהם" אשר עד מהרה יצא שמו בכל הארץ וכל חכמי ישראל וחכמי אמות העולם מלאו פיהם תהלתו.

בימים ההם, עוד טרם נקרא הרב ר׳ עזריאל הילדעסהיימער לבא ברלינה, יצא ברלינער למלחמת מצוה נגד המהרסים (המתקנים על מנת להרוס) חומת הדת, הפורצים גדר היהדות וילחם בכל כחו בעד קיום התורה והדת ושמירת המצוות, והמכתבים מברלין („בריעפע אויס בערלין") שנדפסו במכה״ע השבועי לישראל „איזראעליטישע וואכענשריפט של ד״ר טריינפעלס (בשנת 1870) אשר בהם הציב לו הכותב המסתתר למטרה את ראשי המתקנים אשר הלכו עקלקלות לבחור להם במקום הרב ד״ר זאכס ז״ל רבנים כאויב וגייגער ודומיהם, שידוע הוא עד כמה ראוים הם לאותה א־צטלא ועד כמה שעטרת הרבנות הולמתם, להמטיר על ראשיהם חצים ואבני קלע — מעטו של ברלינער יצאו [1]. כן לא חדל ברלינער ללחום כגבור אמיץ כח בכל מקום שראה כי התורה, הדת והאמונה דורשות מלחמת מגן או גם מלחמת תגרה. אהבתו הגדולה לעמו, התקועה עמוק עמוק במורשי לבבו פנימה, היא לא נתנתהו להביט כבלע את הקדש ולהחריש והוא היא שנתנה בידו כדורים ובלסטראות לירות ללב פורצי גדרות עולם... וכשבא אח״כ הרב ד״ר הילדעסהיימער ברלינה עמד ברלינער בצדו להיות לו לאחי־עזר ולאחי־סמך בכל עניני העדה [2].

„איהרער אומזיכט אונד עהרליכען פארשונג קאנן דער וויססענשאפטליכע ערפאלג „ניכט פעהלען. נעבען דען פאן איהנען אויפגעשטעללטען דרייא ציעלפונקטען: „איין קאררעקטער רש״י־טעקסט, דיא פאראלעללע דער תלמודישען אונד דער „ביבלישען ערקלארונגען, דיא קוועללענגאבע צו רש״י׳ס עקסעגעזע — ווערדען „זיא נאך איינען פיערטען ערוייכען העלפען: דיא געשיכטע פאן רש״י׳ס „קאממענטאריען, דיא קונדע איהרער שיקזאלע, וואס זיא פאן אינטערפאלאטאטען „אונד עקסצערפטענמאכערן, פאן דרשנים אונד גלאססאטארען, פאן הערויס־„געבערן אונד דרוקקערן גוטעס אונד באזעס צו ליידען האטטען, ביז דיא קריטיק „דעם נייצעהנטען יאהרהונדערטס זיך צו איינער רעסטויראטיאן ריסטעטע, זארגען „זיא ניכט אום דען אבזאטץ, דאפיר לאססען זיא דאס בוך זארגען; שיטצען זיא עס „בלאס פאר צו טהייערעם פרייזע, דעם דיא מייסטען לעזער זאלכער ביכער ניכט „געוואשען זינד. מיט דעם וואונשע דאסס איהרע ארבייט געפארדעט אונד „פאללענדעט ווערדע, שליססע איך דיעזע ציילען אונד פערבלייבע מיט אללער „האכאכטונג איהר ערגעבענסטער

צונץ.

בערלין, 9 אויגוסט 1865״.

[1] הדבר הזה נודע לנו ממקור נאמן מאד מברלין.

[2] עי׳ מכתבו של ברלינער בהלכנון לפי הר״ל (מיום י״ד הברי): „ברוך אתה בבואך ברלינה, ד״ר הילדעסהיימער!"

מן התקנות היותר נכבדות שתקן ברלינער ביחוד נזכיר את דבר התקנות הקבועות („סטאַטוטען") לעדת ישראל של היראים שחבר עם אחוזת מרעיו ואת מאמרו הגדול „דענקשריפּט" אשר הציעו אח"כ על ידי שלשה מיניסטורין לפני הקיסר ווילהעלם ועל ידו השיגו משפט עדה ישראלית (בתור עדה גדולה ונכבדה) לפי חקי המלכות; את השתדלותו ומעשיו להרמת קרן חברת „כל ישראל חברים" בברלין לתחיתה ולהרחבתה [1]; ואת „חברת עזריאל" אשר יסדה ידו זה ט"ז שנים אשר מטרתה להיות לעזר ולמשען לכל קשי יום אשר נגעה בהם יד ד' במתנות כסף ויותר מזה — בהלואות כספים בלי רבית המשתלמות במניות לפרקים, מעט מעט. והוא גם לצד לאשתו העומדת בראש חברת נשים בתוך עדתו. ומשנת תרל"ג ברלינער הוא הגבאי הראשון בבית הכנסת ועל פיו יצאו ועל פיו יבאו כל עניני הבית הזה.

בשנת תרל"ג (1873) נוסד ע"י הרב ד"ר הילדעסהיימער בברלין בית מדרש לרבנים וברלינער נקרא להיות מורה (דאָצענט) ללמודי דברי הימים והספרות (געשיכטע אונד ליטעראַטור) וביבליותיקאַר על בית אוצר הספרים של הסמנריום והודות לעמלו ולשקידתו נתגדלה הביבליותיק ונתרבו בה הספרים למאות ולאלפים ותהי כאחת הביבליותיקות הכי נכבדות בספרות העברית. ומי שלא ראה את ברלינער בכל יום ויום בשעות הצהרים יושב ועוסק במלאכתו שם בבית הספרים אשר בהסמנריום להיות לעזר לכל דורשי תושיה (כי את פי ברלינער גם תלמידים מחוץ שואלים בעניני ספרות ואליו גם חכמי גוים ידרשו וברלינער משרת את כלם בלי הבדל באהבה ובחבה) — לא ראה מימיו חכם עוסק בחכמת ישראל בשקידה נמרצה, בלב טהור ובכונה רצויה!

המטרה הראשית והעקרית אשר הציב לו ברלינער בכל פעולותיו הספרותיות היא: להחיות את חכמת ישראל ולהקימה מהריסותה, לעודד את החקירה בקדמוניות ישרון ולהרחיב גבולותיה, להוציא אורות מאפל, להפיץ אור על הספרים כתבי־יד יקרי־ערך הגנוזים באוצרות הספרים הגדולים לאמר לאסורים: צאו! ולאשר בחשך: הגלו! ולתכלית זאת שקד ברלינער על דלתות הביבליותיקות הגדולות שברומי, ניאופול פלורינץ, בולוניא, טורין, מודינה, ריגיו, ווירונא, פאַרמא, מאַילאנד, לונדון, פאַריז, ליידען, האַמבורג ועוד הרבה. יותר מעשרים פעמים בקר באוצרות־הספרים הגדולים וביחוד ברומי וכל כתבי־היד הרבים אשר נשארו לנו לפלטה גדולה מאבותינו מונחים אצלו כבקופסא. בפעם הראשונה, בשנת 1873, התמהמה באיטאליאה ששה חדשים. ויבקר את כל המקומות אשר שם אצורים וגנוזים כ"י עברים; וגם הרייכסקאַנצלער הנסיך ביסמאַרק נתן בידו מכתב־מליצה אל הממשלה ברומי לקבל את ברלינער תמיד בסבר פנים יפות ולמלאות דרישותיו הספרות. ועתה נודע שם ברלינער באיטליא בין חכמי הארץ לתהלה.

וחכמי אשכנז וגם אלה אשר לא מבני ישראל הם מכבדים את ברלינער ויודעים להוקירו; והמעולים שבהם כמו אַלס־הויזען, פליישער, נאֶלדעקא, דעליטש, ווינשע והרבה כמוהם החליפו אתו מכתבים ומוקירים אותו מאד. וגם הפרופיסור די

1) המכתב מברלין ע"ד הפּלליאַנץ בהלבנון לס' תרכ"ח (גליון 10) ידי ברלינער כתבוהו.

לאגארד אשר לאחרונה נהפך לברלינער לְצר מתוך קנאה ויחלל כבודו כבדהו בתחלה במכתביו ויקראהו בתוכם „איש ישר“ [1].

משנת 1871 עד היום ברלינער הוא הכותב מאמרי בקרת (רעצענזיאָנען) על ספרי ישראל בלשון עברית או גרמנית הנוגעים לספרותנו במכה"ע „ליטעראַרישעס צענטראַלבלאַטט“ היוצא לאור ע"י הפרופ. צארנקא בלייפציג; וכמה מאות ספרים כבר עברו תחת שבט בקרתו. משנת 1874 עד היום הוא העורך והמו"ל את הספה"ע לחכמת ישראל: “Magazin für die Wissenschaft des Judenthums» (משנת 1876 — בחברת רעו הרב ד"ר האָפּפמאַן).

בשנת תרמ"ד 1884 פנו ראשי חכמי הדור אל ברלינער ויבקשו את פניו ליסד מחדש החברה „מקיצי נרדמים“ ולעמוד בראשה והוא מאן לקבל עליו את העול הכבד הזה אך חזקו עליו דבריהם ויעתר להם; והנהו עתה ראש החברה וקברניטה והרבה ספרים יקרים זכו לצאת מאפלה לאורה על ידו.

עד כמה מצאה פעולתו הספרותית של ברלינער חן בעיני החכמים בכלל די להבין מזה שהמיניסטר פאַלק נתן לו בשנת 1873 שש מאות מארק ואח"כ בשנת 1876 עוד סכום כזה להיות לו לעזר בחקירותיו בביבליותיקות של ארץ איטליא; והאקאדעמיא של המלכות תמכה בידו בסך 1500 מאַרק, עפ"י הצעת הפרופיסורים היותר גדולים, לעזר הוצאות הדפסת „תרגום אונקלוס“ שלו — דבר אשר לא זכה אליו עוד יהודי בגרמניא בכלל ובעיר העומדת על שפת השפרעע בפרט עד היום הזה! ויהי הדבר כעשן לעינים למקנאיו ולשונאי בני שם ובראשם לאגאַרד כנודע.

אוצרות רבים ויקרים אסף ברלינער במחשכי הביבליותיקות אשר בקר. רבים מהם כבר ראו אור ורבם עתידים עוד לראות אור. ועוד זה מקרוב, בתחלת הקיץ שנת תרמ"ט הלך לרומי־רבתי ושם בעיר העולמים השיג הרשיון להכנס לפני ולפנים הביבליותיקא הגדולה «Archivio secreto pontificiali„ ומצא שם חמר רב לקורות היהודים תחת ממשלת האפפיורים. בפעם האחרונה „נהג מנהג ותיקן“ (כמליצת אוהביו באיטאליא — לאמר: שיודע הוא תהלוכות הוואטיקאַן, ארמון האפפיור) שבועות אחדים.

---

[1]) ואלה הדברים אשר כתב לאגארד לברלינער ביום 18 ספטמבר שנת 1879 אות באות:

„זיא האבען מיר, געעהרטער הערר דאָקטאָר, דורך איבערזענדונג איהרעס פראגראממעס איינע גראססע פרײדע געמאכט *) דענן איך קאנן פיעל אויס איהרער ארבייט לערנען. איהרער נאַטיאָן טהון זאלכע לייסטונגען בעססערע דיענסטע אלס אללע דעקלאַמאַטיאָנען איבער איהרע פּאָרטרעפליכקייט à la גראֶטץ. דיא וועלט זיעהט, וואס דיא יודען בעזיטצען אונד אורטהיילט איבער דען תלמוד פיעל ריכטיגער נאך אויפזאֶטצען וויא דער איהרער אלס נאך האָהלען אונד פערלאָגנען לאַבהודעלייען פאָן דייטש אונד גענאססען“ כו'.

*) כונתו על ספרו של ברלינער „בייטראֶגע צור העבראֶישען גראַממאַטיק“ ששלח ללאגארד.

פרי נסיעותיו, חקירותיו ודרישותיו נתן ברלינער לקהל הקוראים (מלבד בספריו המיוחדים) — במאמרים רבים הנקראים בשם „ששה חדשים באיטאליה" („זעכס מאָנאטע אין איטאליען" — „יידישע פרעסע" לשנת 1874) ובשם „מכתבים מאיטאליאה" („בריעפֿע אויס איטאליען" — שם לשנת 1877); וכלם נעתקו ללשון איטלקית ע"י ידידו אשר אהבו מאד החכם הנוצרי אבא פירא ביבליותיקאר בפארמאַ (Abbé Perreau á Parma) ונדפסו במכה"ע „Vessillo" ובמ"ע Buonarotti.

ואלה ספרי ברלינער שיצאו עד היום לאור:

א) רש"י על התורה הוא פירוש רבינו שלמה בר יצחק זצ"ל עם באור אשר קראתיו לשמי ולזכרי זכור לאברהם כולל הערות ותקונים: א. לתקן הנסחאות והגירסאות ברש"י ולציין את ההוספות לא לו. ב. להפיץ אור על ידי פירוש רש"י שבתלמוד וע"י באורים מספרים יקרים. ג. להאיר ולהעיר על המקור אשר ממנו שאב רש"י פרושי המקראות. הכל על פי כתבי יד ודפוסים ישנים ושאָר ספרים עתיקים (ברלין תרכ"ז).

הספר הזה, שבכמה אוני־פֿרסיטאֶטין בגרמניא נרשם ברשימת ספרי־הלמוד, בצאתו לאור עשה רושם כביר בעולם הספרות. כמעט כל מבקריו במכה"ע הפליאו בשבחו [1].

ב) פלטת סופרים כולל פירושי פשטנים קדמונים על פסוקי תורה שונים עם מדרש חסר ויתר. העתקתים מכתבי־ידות שונות וקבצתים להיות אחד (מאינץ תרל"ב).

בגוף הספר יש הרבה דברים יקרים וביחוד נכבד הפרק החמישי פרק ה„ויכוחים". המבוא הגדול של ברלינער (בלשון אשכנז) המכיל שבעה פרקים מפיץ אור על כל דברי הספר והמתיחס אליו.

ג) יסוד עולם. במדה במשקל ובמשורה להיהודים היתה אורה ביערת דבש אמרי נעם תודה וקול זמרה חברו בימי בחרותו איש חיל רב פעלים נודע שמו לתפארה הרב הכולל המקובל האלהי בוצינא דנהורא הר"ר משה זכות זצוק"ל. יצא עתה ראשונה לאור על פי כתבי יד עם פתח דבר בלשון אשכנזית (אלטונא תרל"ד).

פתח־דברו כולל שני פרקים: א) לתולדות הדרמה העברית („בייטראֶגע צור געשיכטע דעס יידישען דראַמא") ע"ד הדרמה בספרות ישראל מראשית הולדה עד עתה, התפתחותה, טיבה וטבעה, קורותיה, בעליה, הספרים שחברו בה ומחבריהם וכו'; ב) ע"ד הדרמה יסוד עולם שהיא הדרמה הראשונה בזמן בספרות העברית, ערכה

---

[1] ראה למשל ספר הירחי של פראנקעל (לשנת 1867 צד 272); במכה"ע של גייגר (לש' 1867 צד 57); אללג. צייט. דעס יודענטהומס (שהכ"ל נו' 49); בן חנניה (נו' 14); איזראעליט (לש' 1866 נו' 49); המגיד (שהכ"ל נו' 43); ישורון לקאבאק (שהכ"ל צד 193); מאַגאַצין פֿיר דיא ליטעראַטור דעס אויסלאַנדעס (נו' 44); דער איזר. לעהרער (נו' 8); Journal asiatique (לש' 1868 נו' 44); The occident (לש' 67 נו' 3); Romania (לש' 1872 חוברת ב').

ותכונתה, מחברה, הנפשות העושות בה כו׳ עם הערות והגהות ותקונים לברר וללבן הדברים. — את הספר הזה הקריב ברלינער לכבוד אבי הביבליוגראפהיא העברית ד״ר שטיינשניידר (הוא שהורה בתחלה לברלינער דרך בחקירת קדמוניות) ליום חתונת־הכסף שלו עם רעיתו (1 יולי 1874).

ד) מגדל חננאל כולל א. פירוש רבינו חננאל על מסכת מכות. ב. ליקוטים מפירוש ר״ח על התורה. ג. ליקוטים מפירוש ר״ח על ס׳ יחזקאל. ד. תולדות ר״ח וקורות ספריו בל״א (ברלין תרל״ו).

על פירוש ר״ח על מס׳ מכות נמצאו הערותיו של ד״ר האפפמאנן. הפרק הרביעי — מאת ברלינער — ע״ד חיי ר״ח וספריו („איבער לעבען אונד שריפטען דעס רבינו חננאל״; XXXII — I) מדבר על כל מה שנוגע לחיי ר״ח וספריו בארוכה.

ה) המסורה לתרגום אנקלוס: Die Massora zum Targum Onkelos, enthaltend die Massora Magna und Massora Parva, nach Handschriften und mit Benützung von seltenen Ausgaben zum ersten Male edirt und commentirt (Leipzig 1877).

ו) מחיי יהודי־אשכנז הפנימים בימי הבינים: Aus dem innern Leben der deutschen Juden im Mittelalter. Zugleich ein Beitrag für deutsche Culturgeschichte (Berlin 1871).

הספר הזה מתאר ומצייר את חיי אבותינו בארץ אשכנז בימי הבינים לכל פרטיהם בצבעים בהורים. חבר עפ״י ספרים רבים כתבי־יד ונדפסים. טובי המבקרים הללוהו בשער [1].

ז) טיול דרך אוצרות הספרים באיטאליאה: Ein Gang durch die Bibliotheken Italiens. Vortrag gehalten im Sefath-Emeth-Verein (שם1877).

ח) ברית אהבה בין יהודים ונוצרים בימי הבינים: Persönliche Beziehungen zwischen Juden und Christen im Mittelalter (Halberstadt 1882).

המחברת הזאת (תוצאה מיוחדת מן „מאיער׳ס מוסטר. פאמיליען־קאלענדאר״) נעתקה לעברית ע״י ה׳ שיינהויז בשם „אורות מאפל״ ונדפסה בספר השנתי כנסת ישראל (שנה שניה ח״א).

ט) לוחות אבנים: Hebräische Grabschriften in Italien. Erster Theil 200 Jnschriften aus Venedig, 16 u. 17 Jahrbundert. Herausgegeben und mit Noten versehen (Frankfurt a. M. 1881).

---

[1]) מהם נזכיר במכה״ע מאגאצין פיר דיא ליטעראטור דעס אויסלאנדעס (לב׳ 1872 נומר 3). ועיין עוד במכה״ע: פאססישע צייטונג (מיום 11 יאנואר בהנ״ל); The jeinsch Messenger (לשנה 1871 נו׳ 19); בערלינער פרעמדענבלאטט (נו׳ 274); וויענער פרעססע (מיום 11 נובימביר); ספר הירחי של גראעטץ (צד 250); מכה״ע של גייגר (לס׳ 72, צד 137); איזר. וואכענשריפט (לב׳ 71 נו׳ 44); איזראעליט (צד 628); צייטונג דעס יודענטהומס (נו׳ 37); אונגאריש־יידישע־וואכענשריפט (נו׳ 43); Athenäum (מיום 4 נובימביר בהנ״ל).

הספר מכיל מאתים מצבות עתיקות לימים בבית־המועד לכל חי שבויניציאה ויש בהם חומר רב הערך לקורות היהודים שם. ההערות שבו עושות את החומר לכלי.— מעט מחלק השני מספר הזה נדפס בכנסת ישראל (ח״ג).

י) לחקר כתיבת ארץ בבל ועמיה בתלמוד ובמדרשים: Beiträge zur Geographie und Ethnographie Babyloniens im Talmud und Midrasch. (Berlin 1884).

יא) תרגום אנקלוס על התורה על פי נוסחא בחומש דפוס סביוניטה שנת שי״ז. ראוהו חכמים ויהללוהו נבונים וישבחוהו וממנו ראינו וכן עשינו להדפיסו מחדש אות באות מלה במלה וכדאי הוא לסמוך עליו (שם תרמ״ד).

הספר כולל שני חלקים חלק ראשון והוא העברי מכיל גוף התרגום בהגהה נמרצה ומדויקת מאד והשני והוא האשכנזי מכיל מבוא גדול להתרגום, הערות ובאורים ותקונים עליו. להראות בראיות מוכיחות שהתרגום הארמי המיוחס לאנקלוס הגר יצא מבית מדרשו של ר׳ עקיבא ותלמידיו.

יב) פיוטים במקורם העברי עם העתקה אשכנזית מתוך „פיוטי־בהכ״נ מימי הבינים" מאת ד״ר צונץ: Synagogal-Poesien. Hebräische Texte mit der deutschen Übertragung aus der synagogalen Poesie des Mittelalters von Dr. Zunz. Herausgegeben... (1884 שם).

את הספר הזה הוציא ברלינער (ע״פ הערת ד״ר ס. נוימאנן) לאור לכבוד צונץ ליום חגו במאות לו תשעים שנה (10 אויגוסט 1884).

יג) לחכמת דקדוק לשון עברית בתלמוד ובמדרש: Beiträge zur hebräischen Grammatik in Talmud und Midrasch (1879 שם). מלאכה רבה ויקרה ראוה חכמי העמים ונבוני הלשון ויהללוה מאד.

יד) ר׳ ישעיה ברלין תולדות ימי חייו וספריו: Rabbi Jesaja Berlin, eine biographische Skizze, im Rabbiner-Seminar zu Berlin vorgetragen (שם 1879).

טו) טעמי אמת בחרוזים מאת הנקדן ר׳ יוסף ב״ר קלונימוס: Lehrgedicht über die Accente der biblischen Bücher (אמ״ת) nebst Commentar von Joseph b. Kalonymus (in der 2. Hälfte des 13 Säculums) Herrn M. G. Lewy beim Eintritt in's Greisenalter (בן שבעים לזקנה) gewidmet... (1886 שם).

טז) מימי הגהעטטא הרומאית האחרונים: Aus den letzten Tagen des römischen Ghetto. Ein historischer Rückblik (1886 שם).

המחברת הזאת נעתקה לעברית ע״י הר״ר מ. ו. גוטפארב בשם „משא רומא" ונדפסה בספר „כנסת ישראל" (שנה ראשונה).

יז) כל כתבי ד״ר מ. שטיינשניידער: Die Schriften des Dr. M. Steinschneider zu seinem 70 Geburtstage zusammengestellt (1886 שם).

יח) פרופיסור פאול די לאגארד מתואר ע״פ טבעו: Professor Paul de Lagarde, nach seiner Natur gezeichnet... (1887 שם).

במחברתו זאת הוא נשפט עם הפרופ. האנטיסימיטי לאַגארד, אשר בהבל פיו רצה לבטל את צונץ בקליפת השום ויצא למלחמה גם נגד ברלינער. המחבר מכה על קדקד זה ומראה שגגותיו וזדונותיו ומגלה קלונו ברבים...

יט) שאלות ותשובות גאנגאנעללי (קלימנס הי"ד) ע"ד עלילת הדם שמאשימים בה את היהודים: Gutachten Ganganelli's — Clemens XIV - in Angelegenheit der Blutbeschuldigung der Juden. Aus dem Italienischen übersetzt (שם 1888).

המחברת הזאת (הנכבדה מאד ליהודים) העתיק ברלינער מאיטלקית מכ"י אשר מצא בארכיוו של קהל ישראל ברומי.

כ) חרוזים לר' מאיר ב"ר אליהו מנורניצא באינגלטירא מכ"י אשר ברומא (שם 1887).

גם הוציא לאור:

כא) קונטרס „נחלת שד"ל" יכלכל לוח הרבנים והגאונים הקדמונים וקצת ספריהם — מעזבון שד"ל — (שם 1879).

כב) וזאת ליהודה. שמונה דרשות מדרישות אשר בכ"י הניח אחריו ברכה אדחמ"ו הרב מוהר"ר שלמה מיכאל זצ"ל. הוצאתי אותן לאור עולם... (פרעסבורג 1888).

מאמרי ברלינער המפוזרים במכה"ע — שהם חמדה גנוזה בספרותנו ואוצר נחמד לחכמת ישראל — רבים מאד; ולפיכך רק את היותר נכבדים מהם בכמותם ובאיכותם נזכיר; ואלה הם:

בספר הירחי: Monatschrift für Geschichte u. Wissenschaft des Judenthums: א) על דבר כתב יד שנמצא מחדש (והוא פרוש הרשב"ם כ"י אשר היה לפני הרמ"ד כנראה מהקדמתו לבאורו על התורה); ב) מדרש של ר' שמעיה שושני לפרשה תרומה (שנה י"ג); ג) לפרוש רש"י (שנה י"א—י"ב); ד) רבי ישראל איססערלין (בעל תרומת הדשן) חייו וזמנו (ש. י"ז); ה) לקורות היהודים בפוזנא (שם); ו) רבי אליקום משפייר (שם); ז) משפט הפסיקתא דרב כהנא (ש. כ"א). בהמזכיר (.Hebräische Bibliog) של שטיינשניידר: ח) יודענזינעל (ש. 1870); ט) כתיבת־ארץ במקורים עברים — געאָגראַפהישעס אין יידישען קוועללען — (ש. 1872); י) זעליגמן בינג אפּפּענהיים (1869); יא) משפחת וואַלליך (1864). בסה"ע: Magazin für jüdische Geschichte und Literatur: (היו"ל ע"י ברלינער בברלין): יב) מכתי עקד הספרים שבאיטליא (י"א מאמרים — שנה א'); יג) מספרי־הקהל של היהודים ברומי (ד' מאמרים); יד) לספרות אבן עזרא (ד' מאמרים); טו) מאוצרות הספרים שבאיטליא (עשרה מאמרים — שנה ב') — המאמרים האלה נעתקו ג"כ ע"י האדון Abbé Perreau לאיטלקית ונדפסו במכה"ע „Buonarotti" — במכה"ע הנ"ל (הוצאת ברלינער והאָפּפּמאן): טז) אויס דעם אַראַבישען געבעט ריטואל (שנה ג'); יז) כתבי־יד עברים במודינא (ש. ד'); יח) אויס דעם אַלטעסטען שריפּטקאָדעקס (שם); יט) לפרושים שעל אבן עזרא (שם): כ) צור לעקסיקאגראפהיע דעס תלמוד (ש. ז'); כא) כתבי-יד עברים במאילאנד (שם); כב) תקוני טעיות ישנות

(ש. ח'); כג) צור תלמודישען לעקסיקאגראַפהיע (ש. ט'); כד) דרייא לעזונגען (ש. י"ב); כה) לספרות דברי הימים (שם). במכה"ע הספרותי: „Literaturblatt der jüdischen Presse": כו) מיטטעלהאָכדייטשעס אין יידישען קוועללען (שנה א—ב); כז) לתולדות הרמב"ן; כח) נבוכדנצר וכו'; כט) על דבר פרוש רש"י למסכת מ"ק ונדרים; ל) באור „כתבו לכם על קרן השור"; לא) איין טעסטאַמענט אוים דעם 14 יאַהרהונדערט (והוא צואת ר' אלעזר לוי בונפנט שנפטר בשנת קי"ז במגנצא); לב) לפרושו של רש"י; לג) שפראַכליכע וואַנדערונגען (ש. ג'); לד) ששה חדשים באיטאליאה (עשרים וששה מאמרים—ש. ה'); לה) צור נייערן אונד נייסטערן געשיכטע דער יודען ראָמ'ס (ש. ז'); לו) אוצר הספרים של האוניפערזיטאֶט בלייפציג (שם). בהלבנון: לז) דברים עתיקים (שנה ה'); לח) דרשת הרמב"ן לפני עלותו לא"י; לט) דרשה אחרת לו; מ) רבינו תם כו'.

ונדפסו ממנו עוד המון מאמרים ביחוד מכ"י עתיקים הגנוזים בביבליותיקות הגדולות בספרים שונים[1]) שעטרו בהם ובמכה"ע המגיד, הכרמל, המדבר ובאוצרו הטוב. וגם בספרי חברת מקיצי נרדמים שהיא מוציאה לאור מדי שנה בשנה נמצאים מאמרי־ברלינער עם הערותיו ותקוניו[2]).

הרב ר' אברהם ד"ר ברלינער הוא איש יהודי במלא מובן המלה: רוחו, נפשו ונשמתו נתונים לאחיו; לבו לב עברי כאב בצרת עמו ושמח בשמחתו. יהדותו היא פנימית ועקרית, ממקור הלב. מרגלא בפומיה לאמר: „חבר אני לכל אשר יראוך ולשומרי פקודיך". אוהב הוא את כל אדם בלי הבדל, אך איננו רוצה להיות חבר אלא ליראי ד' ולחושבי שמו. שוא שנא לבו ואיננו כורת ברית עם אנשים אשר הסירו מעליהם עול תורה ומצות ואיננו רוצה להיות קשור עמהם בקשרי ידידות. הוא עודנו איש בעצם שנותיו ומלא כח עלומים, רב פעלים ושקדן על שדה הספרות; כל היום הוא יושב והוגה בחכמה — וחכמתו תאיר פניו.

---

[1]) לדוגמא נזכיר את פרוש ר"ח ופרושי רגמה"ג שנדפסו בש"ס החדשים (ווילנא) והמה כמו שהודיעו המדפיסים ראָם, נמצאו ע"י ברלינער ברומי בקלאָסטר Angelica; וגם ההוספה' אל הרי"ף הנדפסה גם בשס „מאה שערים" לבעל העטור — ברלינער מצאה באוצר הכ"י שבוואטיקאן.

[2]) ראה למשל קובץ על יד שנה א': תוספות על פירוש ראב"ע ז"ל (מכ"י שמצא ברומי באוה"ס: „Biblioteca Vittorio Emanuele"; ועוד כמה מאמרים. וגם (שנה ג'): „ספר הזכרת נשמות של קהל וורמייזא"; „קינות וסליחות" וכו'.

רבי אברהם אליהו הרכבי.

תקופת המהפכה אשר בצרפת אשר חדשה פני אדמה ותעש שנוים כבירים ונמרצים בחיי כל עמי אירופא, הביאה רוח חדשה גם בלב היהודים. לקול העת החדשה התעוררו אחינו בני עמנו בכל ארצות מושבותם לחיים חדשים אחרי התרדמה הארֻכה אשר נרדמו במשך אלפי שנה, ובקרבם התעוררה השאלה: „מה אנו ומה חיינו?"— „בקרב העמים האחרים אשר תחת כל השמים אין מקום לשאלה הזאת. העמים ההם יושבים איש על אדמתו בארצותם לגוייהם, שפתם אתם ומושליהם ומחוקקיהם בראשיהם. הם יודעים את חובתם לארץ מולדתם וארץ מולדתם יודעת את חובתה להם; עמלים הם לטובתה ומוסרים את נפשם עליה בימי רעה ועצבון ובימי טובה הם בטוב, אוכלים מפריה ושבעים מטובה ומתענגים על זיו כבודה. יודעים הם כי עם המה וחייהם חיי אומה ולשון. חלקם בחיים, פעולתם לחיים, נשמת רוח חיים באפם ושפה חיה בפיהם וכל הכתוב בה לחיים. גם בקרב אחינו בני עמנו, בטרם תבא שעת היקיצה, לא היה מקום לשאלה הזאת. לו שאל איש את זקנינו בשכבר הימים: „מה הם?" וענו ואמרו: יהודים אנחנו! „ומה הייהם?"— הייהם חיי כל איש אשר באמונתו יחיה! ידעו כי העולם הזה דומה כפרוזדור לפני טרקלין; והיו מבלים כל ימיהם וכל חייהם להתקין עצמם בפרוזדור כדי שיכנסו לטרקלין. תעודתם בחיים היתה: לעסוק בתורה ולקיים מציתיה באהבה. זאת היתה חובתם בעיניהם ועשוה ופקודתם שמרה רוחם. תמימים היו עם ד' ובאמונתם חיו. נפשם היתה יודעת מאד כי תחת כל השמים אין טפח אדמה אחד אשר יאמרו עליו כי הוא זה שלהם; אבל מה להם ולהאדמה והם, ביראתם הטהורה ובדבקותם בדת, בנו בשמים מעלותיהם? הם ידעו מאד כי יש זכיות האזרחים בארץ אשר אין להם חלק בהם, אך למה להם זכות אזרח ולהם יש — זכות אבות. ראו כי נבזים ושפלים הם בעיני העמים אשר סביבותיהם ויאמרו אל נפשם: עם סגלה אנחנו מכל העמים! ויבזום גם הם ויביטו עליהם מגבוה, מראש מגדל האמונה... העמים גרשו אותם מן גו, שללו מאתם כל מעלות הכבוד בחיי החברה והבדילו אותם לרעה מכל שבטי בני האדם, ויבדלו גם הם מעליהם ויתכנסו אל תחת המסכה הצרה ויהי להם העליות למעלות הכבוד ופסוקי „אתה הראית" — לרבידי זהב ולענקים על גרגרותם, ויהי להם ד' האמות של ההלכה למלא רוחב הארץ וחלומות האגדה לפתרון החיים. אשרי המאמין כי לא יחוש גם מחט בבשר החי וטוב לו לגוי צדיק שומר אמונים כי על לבו לא תעלה ולא תבא השאלה הקשה: „מה אנו ומה חיינו?"— והנה הגיעה שעת היקיצה! וגם עם ישראל הקיץ לתחיה, כי הגיע לאזניו קול הזמן הקורא אליו בכח:

„הָקִיצָה יִשְׂרָאֵל! עַד מָתַי תִּישָׁנָה?
הֵן גָּז הַלַּיִל, הַשֶּׁמֶשׁ הֵאִירָה,

הָקִיצָה, שָׂא עֵינְךָ אָנֶה וָאָנָה
וּזְמַנְּךָ וּמְקוֹמְךָ אָנָּא הַכִּירָה".

קם דור חדש ובנים יולדו להם; חיי האבות לא הניחו עוד את רוח הבנים. הבנים פקחו עיניהם ויפנו כה וכה לראות את המעשים הנעשים תחת השמש ויראו והנה כל העמים יושבים שלוים ושקטים ובני ישראל מבולבלים ומדולדלים וחלק ונחלה אין להם עם רואי השמש. ויפג לבם ויתמהו איש אל רעהו וישאלו: „מה אנו ומה חיינו?" הנה אדמתנו זרים אוכלים אותה, שפתנו אין אתנו, זקנינו משער שבתו והם ותורתם מונחים בקרן זוית, תורתם בתוך מעיהם וחכמת מה להם; אם יאמרו לך יש תורה בישראל תאמין, יש חכמה בישראל אל תאמין, הלא טוב לנו אם בילדי נכרים נשפיקה וככל הגוים נהיה, כי הנה העם אשר ממנו יצאנו — עם לא היה הוא".

„אז החלה הבריחה והמנוסה העצומה ממערכות ישראל; רבים מבנינו הטובים יצאונו, רכי הלב וקלי הדעת עזבו את דגל מחנה יהודה וירימו נס אל העמים ויפלו אל המחנות החונות עליהם" [1]); ואמיצי הלב אשר התאמצו מלכת אחריהם, גם הם הכה לבם אותם וישאלו את נפשם לאמר: מה אנו ומה חיינו? חיי ישראל כאמה בפני עצמה מה טעמם ונמוקם, ובשביל מה אנחנו נושאים חרפת הגוים מסביב ובה אנחנו נמקים?

אז קמו גדולי חכמי ישראל בדור שאחרי היקיצה ויבקשו וימצאו טעמים ונמוקים לחיי ישראל כאמה בפני עצמה, ללא ארץ וללא מושל וללא שפה חיה בלשונם. נמנו וגמרו כי חיי ישראל — בקדמוניותיו ובספרי חכמיו. אף הם החלו לעסיק בתורה ובספרי הקדמונים; אך לא בפלפול ובהויות ובהלכה למעשה — כי לא זאת מטרתם — כי אם ברוח משפט וברוח בַּאֵר; להוציא הדברים לפשוטם ולהויתם ולדרוש ולתור בחכמה את כל המעשים המספרים בספרים ההם. ותהי להם הבקרת לפלפול וקביעת קורות ימי עולם להלכה, ויאמרו: זה טעמך ונמוקך עם ישראל; על חכמתך תחיה בגוים ולא יוסיפו עוד לאמר העם הזה עם לא היה הוא. עתה יבאו הגוים הנחרים בך ויראו כי בעוד הם היו שוכבים מתחבאים בחוריהם כפראים במדבר, אנחנו כבר היינו לעם — ולעם חכם ונבון.

אז יצא הבונה הגדול צונץ ובידו החזקה ירה אבן הפנה לחכמת ישראל. הוא העמיק הרחיב החקירה בקדמוניות ישראל ובכל מקצועות ספרותו וידבר על המדרשים ועל האגדות ועל הפיוטים ועל המנהגים ויבינם לרבים בדרך הליכם ומוצאיהם. אחריו בא יאָסט ויכתוב ראשונה את קורות עם ישראל ותולדותם על ספר, וקראָכמאַל וראפופורט ולוצאטו ושאר גדולי חוקרי ישראל בימים ההם החרו החזיקו במלאכת הקדש. עבר הדור ההוא ועל מקומו בא דור חדש ואתו עמו — חוקרים חדשים, תָּרים ואדריכלין חכמים, ויוסיפו לחפור מטמונות חרבות קדמוניות, וימצאו גם המה אבנים גדולות אבנים יקרות, אבני מוסדות לבנות בם את היכל חכמת ישראל, למעוז ולמשגב לבני עמם ולשם ולתהלה נגד כל העמים. וחפין

[1]) ראה מאמרנו „רוח הזמן" („אוצר הספרות" II. s. 45—69).

ד' דצליח ביד החכמים האלה ופעלתם היתה לנו לחיים. כי רחבה ונסבה תורת ישראל לחכמה גדולה ועצומה עומדת בפני עצמה. ראוה חכמי האמות וידבקו בה גם הם וישימו כבוד לאלהי ישראל. „חכמת ישראל וידיעת קורותיו וקורות ספרותו קנתה לה מקום בין שאָר החכמות והמדעים. רבו משחריה ואוהביה גם בין העמים ויפנו לה מקום כבוד בבתי חכמותיהם ומדעיהם. קתדראות העמידו לה ומורים הושיבו עליהם להורות דעת אותם לבני העם. מני אז לא יצאו ספרי אוצרות החכמות והמדעים מבלי אשר יזכרו שם חכמי ישראל וגדוליו הקדמונים והאחרונים איש על דגלו באותות לכל תולדותיו, מני אז ועד עתה לא חדלו החכמים להקור ולדרוש בשום שכל בקדמוניות ישראל ויגדילוה ויאדירוה עד אין קצה"[1]. —

הנה כי כה נבנה כמו רמים היכל חכמת ישראל, היכל כלו אומר כבוד!

אך מי ומי היו הבונים? דרשו בספר תולדות חכמת ישראל ותמצאו!

רוב היהודים ברוסיא הביטו על עמל החכמים הבונים בגרמניא וגליציא, אשר מחרבות דור ודור בנו את היכל־תפארה הזה, כעל מעשי הנמלים עם לא עז הבונים מאורות למו, ויבזו להם בלבם. „הם ידעו כי החוקרים עוסקים בתורה שלא לשמה, קוראים ספרי התלמוד והפוסקים, ראשונים ואחרונים, שלא לשם פלפול והוראה כי אם לשם דבר אחר. ידעו כי בקיאותו של צונץ במדרשים לא באה ממגידות ובקיאותו בכל הפיוטים לא רכש לו מחזנות ויהיו החוקרים בעיניהם כמחללים את הקדשים ועבודתם כעבודה זרה. „כל חכמי ישראל באשכנז — אמר פעם אחת רב אחד מגדולי הדור ברוסיא אשר שמע החוקרים ופעלתם כבר הגיע לאזניו, לאחד מטובי הסופרים — כל חכמי ישראל באשכנז — עמי־הארץ המה"; האחד ביניהם היודע את התורה הוא ר' שלמה ליב — אבל במה הוא עוסק ?!"[2].

אבל לא רק הרבנים אשר בעין של חשד הביטו על העבודה הזאת בכלל ולא רק ההמון ברוסיא אשר לא בא עד תכונת החקירה בקדמוניות ולא ידעו ערכה; כי גם החכמים שבהם אשר הרבו לכתוב ספרים נכבדים והעשירו את הספרות העברית עשר רב — הנה במקצוע זה של חכמת ישראל אשר „היא עתה הסלע אשר עליו כוננו אשורי האומה; נסנו ותהלתנו לעיני הגוים מחוץ והיא הבריח התיכון המבריח את כל קרשי המשכן להיות אחד"; במקצוע זה, אשר עליו תלוי כל כבוד ישראל, פעלת חכמי ישראל ברוסיא קטנה ודלה מאד. להסיר את הצעיף מעל פני האמת ולהציגנה ערומה כמו שהיא, הוא מן הדברים הקשים מאד, ביחוד בדור הזה; אבל כמודה על האמת ומבטל אהבת־עצמו (אהבת ארץ־מולדתו במובן הרחב) מפני „חותמו של הקב"ה", מוכרחים אנחנו לנענע בראשנו ולחתום על האמת הזאת, „אף על פי שהיא מרה כלענה וחדה כחרב פיפיות".

„מיום שמת הרב ר' יצחק בער לעווינזאָהן — אומר הר"ד סלוצקי[3] —

---

[1]) החכם ר' יהודה ליב גָרדאָן במאמרו הנעלה „ספר החיים".

[2]) שם.

[3]) במאמרו „במה הוטב ספרותנו ?". — למען האמת עלינו להעיר כי, עם כל הכבוד

בטלה חכמת ישראל בארצנו, נסתמו מעינות החקירה הצלולה והעמוקה בתורתנו. המאמרים הבודדים המפוזרים ומפורדים אחת הנה ואחת הנה בכתבי העתים בשפת קדשנו — היש להם זכות ומשפט לבנות במה לעצמם בספרותנו? גם המחברות המעטות העפות ושטות בחללו של עולם הספרות אין להם דין בריה בפני עצמה ובטלות במעוטן. ואין צריך לאמר ספרים ראשיים ומקוריים אשר ינאמו נאום על תולדות ישראל וקורותיו מיום היותו לגוי — מזה ומדומה לזה אין קול ואין קשב וספרותנו העברית העלובה מצפה לשלחנם של אחרים בפרט זה ונזונית מדגן שמי אשכנז וצרפת! יאמר נא ישראל מה עשו חכמיו ומשכיליו יושבי ארצנו (ארץ רוסיא) בזמן הזה לתועלת כתבי קדשנו רוח אפנו? האם הרחיבו את גבול ידיעתנו בבאורי הענינים ובחקירת הלשון כפי מצב הפילולוגיא בעת הזאת? האם העמיקו לחקור במטמונים אשר נתגלו בימינו במצרים ובכוש ובאשור ובבבל ובפרס ובכל המקומות אשר ישבו בם אבותינו מעולם להאיר על ידם מקומות סתומים וחתומים בכתבי הקדש? בחקירות כאלה הניחו מקום להתגדר (או כמו שבן־יהודה אומר: להתנגדר) לחכמי אמות העולם ולהשרידים מבני עמנו בארצות המערב, ואנחנו מסתפקים לשאול לנו כלים מן החוץ מאת כל שכנינו ולהתחמם כנגד אורן של אחרים. בארצנו — ה„בחור הזעטצער" לטובת הספרות דואג, והרבני המדפיס במים העכורים דויג, והמשכיל עומד וצוח ככרוכיא וכארי שואג... ועוד הפעם שאל נשאל: מה עשו חכמינו ומשכילינו ברוסיא? האם חקרו ודרשו אחרי קדמוניות ישראל או אספו אספה את הקדמוניות שכבר נבעו ונחשפו לעשותן עטרה לראש אחת ממהדורות התלמוד למשל? או העבירו רוח דעת ובקרת על פני הים הזה, לא בקרת חצופה ופרוצה כי אם בקרת צנועה וחסודה לזרות ולהבר ולהעלות מקרקעותו את הפנינים היקרות הטמונות בו ולחורזם במחרוזת כדי לחבבו על הבריות? או התאמצו להתאים את השקפות התלמוד עם מסקנות החכמות החדשות וידיעות העולם והטבע אשר העלו החכמים והחוקרים במצודתם, או שמו עינם לטובה על שפת ים התלמוד הכלולה כאוצר בלום, לפתוח את האוצר הזה במפתח של חכמת הלשון?? לא מניה ולא מקצתיה! חכמי ישראל ברוסיא מסתפקים במה שכתבו וחברו בענינים כאלה חכמי עמנו בדור הקודם ובדור הזה — בארצות אחרות!"...

אשר יהגה לבנו להחכם ריב"ל, אין לחשוב אותו בין הבונים את היכל חכמת ישראל. וכבר העיר ע"ז החכם ד"ר ש. בערנפעלד (במאמרו הנכבד „דור הולך ודור בא": כנסת ישראל ספר שלישי) באמרו: „ספרי לעווינזאהן לא יעמדו לפני הבקרת, כי האמין לגלות עמוקות בספריו ובחקירותיו, אבל הם ע"פ הרוב רק נסיונות (?) איש אשר בלי עזרת אחרים אסף בחפניו כמה ידיעות" (צד 112). „לספריו יחסר ערך מדעי" (113); כי הוא (ריב"ל) „בכל ידיעותיו הרבות לא היה חוקר אל תכלית ולא העמיק ידיעותיו" (שם) ו„השקפתו בתולדות, שנתן לפני קוראיו בכמה מספריו, היא השקפה שטחית נעדרת הבקרת" (עי' גם מאמרו „על ישראל ועל סופריו" בהצפירה). ועם שרובנו לדבר מה נגד האדם הגדול הזה הריב"ל, לא נוכל להשמיע עצמנו ממשפט אמת!

„בארבעים שנה לחיי השכלת העברים ברוסיא — נאום הר״ד שפ״ר [1]) — קמו לנו אנשים חכמים בכל ענפי הדעת האנושית: יש בקרבנו רופאים מומחים, יודעי דת ודין, מליצים בשער המשפט אשר תהלתם מלאה הארץ, חכמים בלמודיות וטבעיות, בנאים ובעלי מלאכת מחשבת, גם חכמי חרשים וצירי פלא לא יחסר לנו, ולא מעטים הם גם בני ציון המצוינים בכל פנות שהם פונים בעבודתם לרבים, כסופרים להעם אשר בקרבו הם יושבים והוגי דעות בהלכות מדינה וחקי תקון העולם; אבל חכמים יודעי בינה לעתים לדעת מה שנעשה בישראל, חכמים עוסקים בחכמת ישראל לשמה אין בקרבנו. מכל המון המשכילים האלה רק שנים שלשה ימצאו בינינו שזכו לשם גם מעל לגבולות ארצנו, וגם הם מתיחשים היום יותר אל האבות מאל הבנים"...

„הן גם לנו יהודי רוסיא — כה דבר הריל״ג [2]) — הן גם לנו נגלה ונראה כי מצוה שהזמן גרמא היא לזרות ולהבר את אוצרות חכמת ישראל, לדלות את הפנינים מן השבלולים אשר הם טמונים בהם ולהוציא את החמה מנרתיקה — את חכמת ישראל ולחשוף אותה גלוי לכל. הצרך הגדול הזה נגלה לנו למן היום אשר שמענו את שכנינו הרוסים חושבים אותנו כגוי אשר אין לו לא חכמה ולא ספרות, כעדר אשר עיניו רק אל מרעהו לאחר כל ירק ידרוש; למן היום אשר ראינו את בנינו יוצאים לרעות בשדה אחר ולשוננו תמק בפיהם ורוחנו הולכת וזרה להם ועוד מעט והיינו בעיניהם כעם לא היה, אשר לא שם ולא זכר לו בדורות עולמים ולא אחרית ותקוה בימים יבאו. והנה זה כארבעים שנה מעת אשר החלה ההשכלה להתפשט בקרבנו, וזה כעשרים שנה מעת אשר החלו צעירי ב״י לסגל להם לשון רוסיא בכתבם ובלשונם, עשרים וחמש שנה עמדו בקרבנו שני בתי מלאכה מיוחדים לחכמת ישראל — ואיה פרים? ומה נעשה לחכמת ישראל ברוסיא ביום שידובר בה? כמה ראפופורט, כמה קראָכמאל, כמה צונץ וכמה פראנקעל קמו בתוכנו? איה ספרי החכמה אשר כתבו רבנינו או גם „חכמינו״? מתחממים אנחנו לאורם של אחרים ושואלים מאת רעינו ושכנינו סחבות ומלחים לכסית מערומינו ואין ידנו משגת לתפור עלה תאנה משלנו: ספרי „יסודי התורה״ נצרכים לנו והננו לוקחים אותם מן המוכנים בל״א ומעתיקים אותם, ראשם על קרבם ועל פרשם. ספר דברי הימים לבני ישראל נדרש לנו והננו אנוסים לשלוח תינוקת של בית רבן להעתיק לנו מספריו של גראֶטץ, אעפ״י שנפשנו יודעת מאד שהחכם הזה נושא פנים בחקירותיו, מעות לפעמים את הכתובים ומהפך את דברי הימים על אשר יחפץ ולא כל המסקנות שלו ראוים לסמוך עליהם. הד״ר ראבינאָוויץ בפאריז כתב בלשון צרפת את „דיני התלמוד״, ראינו את המציאה ונפלנו עליה והננו מתחילים לקחת מדבריו ולשום בכלינו. על לב איש אחד, אוהב חכמת ישראל וחפץ בכבוד עמו, עלה להציא על הוצאותיו בל׳ רוסיא ספר „חכמת הרפואה ע״פ התלמוד״ מה עשה? הרכיב חגר ע״ג סומא. לקח ספר כזה ערוך מאתמול

---

1) במאמרו „מה לפנים ומה לאחור״ פרק שני: „הרבנות והשכלה״ („כנסת ישראל״ ספר שלישי).

2) במאמרו „החכמה מאין תמצא?״ (המליץ לשנת 1881 גליון 1).

כל׳ אשכנז ונתן לאיש יודע תלמוד ובקי בספרי ישראל לבקרו ולמלאתו עפ״י חקירה חדשה במקורים הראשיים, ומסר לתלמיד חכמת הרפואה להעתיקו — ועדיין העובר מונח בשליתו ואיננו יוצא — מחסרון מילדת, כלומר: לפי שלא נמצא בתוכנו חכם כולל אשר יהיו ידיו אמונה גם בספרות ישראל גם בחכמת הרפואה גם בסגנון הלשון כדי שיוכל לשית ידו על כלם ולתת להחומר המוכן את הצורה הנדרשת. — המולי״ם העברים מלקטים באמרים כמלקט שבלים בעמק רפאים ואם תחכמו את אשר לקטו יהיו שש שעורים; כי המאמרים הטובים בחכמת ישראל מספר המה ורוכם מאמרים צנומים ושדופים וחכמת מה להם. שאלו נא את המו״ל כמה יגיעות ייגעו לקושש להם תבן ללבון הלבנים מאשר ימצאו?... וכל זה באה ונהיתה בקרבך בת ציון יושבת בארץ רוסיא אשר כל רבניך גאונים וכל „קטניך״ גדולים וכל בניך למודי ד׳!״

„משעה שהתחילו אחינו בארצנו ללמוד להשכיל — אומר הר״א אַטלאַס — למדו אל דרך האשכנזים ויחקו מעשיהם. המשכיל מבני רוסיא אם למד את לשון אשכנז וקרא את הספרים אשר כתבו סופריהם, כבר יצא ידי חובתו! גם החכמים שבנו לא נשאם לבם מעולם לבקר אחריהם או לחקור בעצמם, רק סמכו על דבריהם כעל תורה שלמה שאין להרהר אחריה כלום. ומשכילינו אלה ברצותם לזכות את ישראל יושב רוסיא יסתפקו בזה — בהעתיקם את הספרים האלה לשפת קדש והנה — לפי דעתם — כבר מלאה הארץ דעה!...״

„רעיונות מעציבים מאד יעלו על לבבנו — יאמר האדון קריטיקוס, הסיפר הנודע בספרות העברית־הרוסית [1]) — בכל עת אשר יבאו לנגד עינינו ספרי חכמי ישראל ברוסיא המקודשים לחכמת ישראל. מבלי משים תעלה על לבבנו השאלה: אם יש כלל בספרות ישראל ברוסיא המקצוע הזה? האם יש אצלנו חכמת ישראל מקורית?... הכי זו היא חכמת ישראל שחכמינו העוסקים בה קוראים לה? הזו היא חקירה אמתית מקורית? בפה מלא נאמר בגלוי כי בכל לב ונפש היינו נותנים את כל הגל הגדול של חקירות הר...גים הש...סים הד...צים וחבריהם החוקרים, חכמי רוסיא, בעד מונוגראפיא אחת חיה של גייגער, וויים או פראַנקעל מחכמי חו״ל...

על לב אחד ממשכילי רוסיא עלה הרעיון „להוציא את בני ישראל היושבים ברוסיא מתחת אפטרופסיתם של חכמי אשכנז״. הוא ראה כי כחגבים הננו בעיני חכמי חו״ל המבטלים אותנו כקליפת השום „בחשבם למשפט כי בני רוסיא אינם מוכשרים כלל לדון דין אמת לאמתו״, ראה כי שפלים אנחנו בעיני „חכמי גרמניא הגאיונים ובוז יבוזו לנו — ויקנא לארצו ויאמר להוציא לאור מאסף שנתי מקדש לחכמת ישראל ולחקירות בדברי הימים למען הוכיח לכל כי לא נופלים חכמי ישראל ברוסיא מחכמי ישראל בחו״ל, וכי לחנם יתגאו האחרונים ולקחו להם קרנים לנגוח ... הוא אמר: „הדבר הזה שהקדישו משכילינו את חכמי חו״ל יתר על המדה — השפיל את כבודנו בעיניהם עוד יותר ... כי יגדל הנער והיה לבחור כארזים, אם

---

[3]) במאמרו על ספרי־השנה לישראל („ווסחוד״ לשנת 1888 חו׳ ג׳). עיין גם דבריו בהלוכה.

גם אז לא יעזוב את חדר רבו ומלמדו הראשון, אות הוא כי לא למדו אותו להועיל! אנחנו בני רוסיא למדנו את ראשית פרקי ההשכלה מפי האריות שבחבורה באשכנז; אם נסוג אחור, לבקר גם היום את חדריהם ולשמוע לקח מפי השועלים שעמדו אחריהם, לא יחשב לנו כאות לטובה וגם למלמדינו לא — לכבוד. אבל כבר הגיע זמן לעזוב את החדר ולהראות כי משופטינו אלה שגי בראה!"... באה העת לנסות את כחנו אנו, לחקור ולדרוש בקורות ימי עמנו, וכל אשר עבר עליו ועל ספרותו... את הדבר הזה שמנו לנו למטרה ונקרב לעבודתנו בעזרת חכמי ארצנו העומדים על ימיננו לסמכנו. השמות המבוהלים: דוקטורים ופרופיסורים לא יחרידו אותנו כלל; אנחנו נכבד את הבחור הפשוט היושב בבית המדרש באחת הערים הקטנות — רק אם דבריו ראוים להשמע — על פני הדוקטור היושב ודורש בקתדרא ודבריו ישא רוח... מי לא יודה כי יפה דרש? — אך אם היה נאה מקיים כמו שהיה נאה דורש זוהי שאלה אחרת, שאלה שפתרון נכון עליה ימצא כל איש כאשר אך ישים עיניו במאסף ההוא, כי לא יעבור על דף אחד מבלי שימצא בו לרוב את „השמות המבוהלים": פרופיסור גרעטץ, דוקטור שטיינשניידר, דוקטור קויפמאנן, דוקטור יאולוס, דוקטור גראס ועוד „שמות מבוהלים" כאלה... ו„חקירותיהם" של חכמי רוסיא שלא נעתקו מספרי אחרים (בהעתקה חפשית...) רבם ככלם הם חקירות של הכל הראויות רק לחוקרי וואלאזין, או חקירות שכבר עלתה עליהן חלודה בבית מדרשם של „חכמי גרמניא הגאונים"... „והבחור הפשוט היושב בבית המדרש באחת הערים הקטנות" לדאבון הלב, לא עשה כלום! --

בכל הארצות הנאורות אשר נפוצו שמה בני ישראל ראו חכמינו עד כמה שנחוץ ספר דברי הימים לבני ישראל בארץ מולדתם ויבאו וייסדו אגודות למטרה זו ויאספו חמר ולבנים ויבנו טרקלין ופלטרין ובנינים מפוארים העומדים לנס עמם. בבירת גרמניא, למשל, רואים אנחנו חברת „חוקרי דברי הימים לבני ישראל באשכנז" — שבראשה עומדים אנשים כלאצארוס, בערוואלד, שטיינטהאל וברעסלוי ודומיהם — ולה ספר עתי מיוחד («Zeitschrift für Geschichte der Juden in Deutschland») ובו צבורים חמרים חמרים למבנה היכל זכרונות העתים לאחינו בארץ ההיא. גם אחינו ברומיניא ראו את הצרך הגדול לכתוב ספר דברי ימיהם ברומיניא ויחברו יחדיו לאגודה אחת, „אגודת חוקרי דברי הימים" (ש„מגמת פניה לאסוף ולכנוס חומר לדברי ימי היהודים ברומיניא ולחקור תכונת נפש העם הזה ורוחו"), הנקראת על שם הרופא המנוח, החכם ד"ר „יוליוס בארַאש" — וחפצם הצליח בידם ועמלם עשה פרי. וכן עשו אחינו ביתר הארצות אשר הם נחתים שם; ורק לאחינו ברוסיא, שבה רוב מנינה ורוב בנינה של כנסת ישראל, רק להם חסר „ספר דה"י לבנ"י בארץ רוסיא"! וזה מפני שאין לנו בארצנו אנשי חיל אשר יוכלו למלט משא העבודה הכבדה הזאת: לפוץ בכל הארץ ולקושש קש לתבן ללבון הלבנים, לחיות את ערמות העפר השרופות, ולכנוס את אבני הגיר המנפצות והמפזרות הדרושות להבנין; וגם גבלים ואדריכלים חכמים אין לנו אשר ידעו לחבר את הרסיסים ההם למען יצלחו למלאכה ולבנות לנו את החורבה בנין קים לבלי יעשה ביתנו קברנו. הנה אחד מחכמי הבונים

אשר בקרבנו — יוסף הריל״ג — אומר לבנות לנו חורבה קטנה: „לקורות הגזרות על ישראל, טבח־אומאַן בימי גאָנטאַ, גזרת חמיל בשנת ת״ח ות״ט״; והנה אין ידו משגת לגשת אל מלאכתו מלאכת הבנין, להניח את האבנים והלבנים שורה ע״ג שורה ואריח על גבי אריה, לשום עליהם אנך לעשותם במקצועות ולטוח אותם במלט וטיח, שכל זה היא חכמה ולא מלאכה .... הנה אגודת סופרים ומשכילים, בעלי החברה „מרבי השכלה בישראל״ באָדעססאַ אומרים לבנות לנו צלע מיוחדת בחורבתנו, „ספר דה״י לב״י בארץ רוסיא״, אשר בונה־ החרבות הגדול גראַטץ לא שם לבו אליה לבנותה מאפס יד, והנה הם נושאים ונותנים ומדברים בזה ימים על שנה וידיהם לא תעשינה תושיה כי אין כחם אלא בפה, מחסרון חמר ומאין בונים. „בדבר ההסתוריה (יתאונן סופרנו מארעססא) מהרו בעלי הועד למכור את עור הדוב בטרם צדוהו, כי כל החכמים והסופרים אשר קרא הועד אליהם להשתתף בדבר הוצאת ספר „דה״י״ השיבו פניו ריקם״ ....

בגרמניא יופיעו כמה ספרי־עתים המקודשים לחכמת ישראל (כמו ה„מאָנאטסשריפֿט״ של גראַטץ, „מאַגאַצין״ של ברלינער, „יאַהרביכער״ של ברילל ועוד רבים) — מלבד מכה״ע השבועיים כמו ה„איזראעליטישע וואָכענשריפֿט״, וה„יידישע פרעססע״ שיש להם הוספות מיוחדות לעניני חקירה ודרישה בחכמת ישראל המביאים גם מאמרים נכבדים המפיקים נגה על התורה ותולדות ישראל וכדומה — ובהם נראה איך חכמת ישראל באשכנז עולה כפורחת. ולא רק באשכנז, הורתה ולידתה של חכמת ישראל החדשה שבה עלתה למרום, כי אם גם ביתר דארצות הרימה חכמת ישראל קרן. בפאַריז יופיע הספר העתי («Revue des etudes juives») של החברה הנכבדה „ללמודי היהודים״ והוא מלא מאמרים בחכמת ישראל כרמון. אחינו בלונדון גם הם לא אמרו די במיני המגדים מחכמת ישראל אשר מכה״ע היו״ל שם (כמו „Jewich World“) נותנים לקוראיהם כפעם בפעם ויגמרו בלבם להוציא לאור גם ספר עתי — כתכונת הרעוויע הצרפתית — מקדש רק לחקירה ולחכמת ישראל („Jewich Quartely Rewiew“) וכן עשו. כמו כן ספרי העתים היו״ל באיטליא (כמו „Vessillo Israelitico“) הוללאַנד („Israelitische Letterbode“), ויתר הארצות — וגם בארץ החדשה (כמו „המנורה״) מגישים לקוראיהם להם אבירים מדגן שמים, חסן בנינם חקירה ודעת חכמת ישראל היא אוצרם. — וברוסיא? אחינו ברוסיא מסתפקים במועט מאין כמהם. שני מכ״ע יומיים לישראל יופיעו ברוסיא (והם מקודשים למאמרים בהויות העולם, לידיעות וחדשות ככל מכה״ע היומיים), ודי להם. שני הספרים הירחיים שיצאו לאור ברוסיא מתו זה כבר; וגם משלשת ספרי־השנה לישראל שיצאו בה (אשר אמנם גם מהם לא יכלה חכמת ישראל ברוסיא להבנות כמעט, כי גם הם התפרנסו ע״פ רוב מחכמי חו״ל) לא נשאר עתה רק אחד וגם הוא חולה גוסס נוטה למות ... ובעוד שעולם הספרות העברית ביתר הארצות מלא חיים, עז ורגש, וספרים בכל מקצועות חכמת ישראל יופיעו בכל שנה לאלפים הנה אצלנו, היהודים ברוסיא, עולם הספרות שוקט על שמריו ...

הכי אין די כל זה להוכיח כי מצב חכמת ישראל ברוסיא מורה מאד ?!

אין אנחנו מבעלי המרה השחורה שכל הצבעים בעיניהם כהים; וגם זאת לא נכחד — נאמר עם הרנ"ם — כי איננו מההולכים בעינים עצומות אחרי חכמת חכמינו בארצית המערב. „נפשנו יודעת מאד כי יש ביניהם גם חוקרים אשר ירעו רוח, ורדפו קדים; יש אשר הם בקיאים בסדר, והביאו לנו אך את הסדר ולא את הענין, את הקליפה ולא את התוך". גם אין את נפשנו לכסות על פשעי אחינו בגרמניא וללמד עליהם זכות כי בצדק הם מתגדרים ומתגאים עלינו; כי סוף סוף — „עוד לא זאת התורה אשר אנחנו מבקשים; לא זאת התורה המחיה את רוח העם מקטן ועד גדול; ובעוד אשר בגרמניא עשו את הטפל, את חכמת ישראל, „התורה הנתונה אך לקהל החוקרים ולא לבית ישראל כלו", לעיקר — הנה אצלנו היהודים ברוסיא תודות לאל — העיקר עיקר. איה היא היהדות הטהורה בעצם תמה? ברוסיא! איפה תפרח תורתנו הקדושה בהכצלת וחיה תחיה בפי העם כלו למקטנו ועד גדלו? ברוסיא! ובגרמניא — „רוב אחינו בורים גמורים ואת תורת ד' לא ידעו"[1] וגם הרבנים (אם לא כלם, כי אין כלל בלי פרט) „רואים בעיניהם את מפלת היהדות האשכנזית ואומרים הללויה"[2]. היהודי הרוסי, ידו פתוחה תמיד לכל דל וקשה־יום יהיה מי שיהיה; והיהודים הגרמנים — שונאים את אחינו הרוסים תכלית שנאה וכבר אמרנו במקום אחר[3] כי „אהבת ב"י" ואפילו המתוקנים שבהם לאחיהם רק עד איידטקוינען תבא, עד ווערזבלאָווא תגיע; והגבול שבין רוסיא לגרמניא הוא גם הגבול — לאהבת היהודים הגרמנים לאחיהם". ולא רק היהודי הרוסי, כי גם „כל מי שנולד במדינה אחרת, בזוי הוא בעיניהם ויביטו עליו בשאט בנפש" — ועודן הד"ר בערנפעלד אשר ישב כמה שנים בבירת גרמניא ויתבונן אל תהלוכות אחינו שם.— ועוד כמה, מעלות טובות, כפולות ומכופלות, להיהודים הרוסים על אחיהם הגרמנים! — כל זה אמת ויציב ונכון — כי אין לכנסת ישראל שברוסיא לבוש מפני רעותה שבגרמניא וכי אין להאחרונה להתגאות על הראשונה בשום אופן — אבל בנוגע לחכמת ישראל עלינו להודות כי נופלים אנחנו, היהודים הרוסים, מאחינו הגרמנים מאד! „הם בנו את היכל חכמת ישראל, ולגאות סכלים תחשב בעיני כל איש דעת, אם נתנפל ונתגולל עליהם לפסול אותם ונתגדר ונתגאה באשר לנו כהתגדרות התפי בנוצתו. אין לנו הצדקה להתנשא, בעת אשר כל ספרי המוסדה לחכמת ישראל נכתבו ונערכו מאת חכמינו ההם, אשר דבריהם יאירו לנו בכל חדרי הספרות, ובינינו כמעט לא הגיעה עוד עת דודים לחכמת ישראל!"

„ומדוע קרונו כל אלה? מדוע אָבדה חכמת ישראל מהיהודים ברוסיא? מדוע אין עזרתה בנו ותושיה נדחה ממנו? הלא חכמת ישראל ותורת ישראל אחוזות ודבוקות זו בזו כשלהבת בגחלת, ואי"כ הדעת נותנת שבארצנו, שבה

---

[1] ד"ר בערנפעלד במאמרו „מדגים בין אחים" (המליץ לשנת 1886 גליון 16).

[2] „האסיף" לשנת תרמ"ח צד 115. עיין שם באורכה.—

[3] במאמרנו בהמליץ לשנת 1888 גליון 176.

תורתנו הקדושה עומדת במעלה יותר רמה וגבוהה משאר הארצות, תפרח חכמת ישראל ותשגה ותעש חיל — ומדוע זה היא מונחת אצלנו בקרן זוית?

על מדוכה זו כבר ישבו כמה מטובי סופרינו וכל אחד השתדל להשיב כהלכה על השאלה־כענין זו, איש איש לפי ראות עיניו ולפי חוג מבטו. הריל״ג אומר בפשיטות: „השאלה הזאת תשובתה בצדה: חכמת הסופרים תפרח אצלנו, לפי שאצלנו — החכמה לא תחיה את בעליה! — כל עמל האדם לפיהו; וגם הנפש לא תמלא חלומות נאים והרהורים נאים אם לא יהיה למלא בטנו. קיום הנשמה בגוף קים; והכל יודעים כי — אם אין קמח אין תורה. ועתה צאו והסתכלו בכד הקמח של חכמי ישראל בארצנו ובמה שיש בו. מה נשתנו סופרי ישראל אצלנו מסופריו בשאר הארצות! שבכל הארצות העוסקים בחכמת ישראל, כעוסקים בשאר החכמות, יש שכר לפעולתם ויש תקוה לאחריתם. ספריהם נמכרים בדרך כל הארץ ומביאים ברכה אל בתיהם; ואם יביאו טובה לעמם, בני דורם מכירים פעלם ודואגים לאחריתם לעת תמוט רגלם ואזלת ידם. הנה כי כן עשו לצונץ כי יסדו קרן קימת לטובתו, להדפיס את ספריו ולמלאת כל צרכי ביתו בנחת ובריוח ובכבוד, לבלי יחסר לו מאומה מכל הדברים הנצרכים לשמירת הבריאה ולחזוק הכחות. כמהו רואה גם גרֶעטץ וחבריו הגדולים עולמם בחייהם כי נדיבי עמם יודעים ערכם ופרי מעלליהם יאכלו ... וחכמי ישראל ברוסיא? הם (העניים שבהם) קוראים לעזרה, מתרצים שיהיו מכריזים עליהם בקולי קולות בכה״ע כמה הם מקבלים לחם עוני מידי פלוני ומידי אלמוני, משפילים ערכם לפשוט יד ולסוף — הם מתים ברעב! כדבר שקרה לאֲרשאנסקי, לליפקין ולדומיהם אשר לא שם איש לבו לחמלה עליהם להחיות את נפשם. ומי אפוא יקנא בחכמים כאלה ויפיל גורלם בתוכם? מי יקדיש ימיו לספרות ישראל והחכמה מאין תמצא? ... בני הנעורים אשר היו לנו לישועה אלו הואילו להקדיש ימיהם לעסוק בתורה ובחכמת ישראל, כשהם רואים את גורל חכמי ישראל המר והנמהר, הילך לבם לאבד עצמם לדעת ולעבוד עבודה המוציאה את האדם מן העולם? וכהגיעם לפרשת דרכים יבחרו באשר יבח״ו, יהיו רופאים או מהפכים בעירות, עורכי דין או טחי נגנות ואת למודי חכמת ישראל ישליכו אחרי גים...״

מעין דברי הריל״ג אלה הם גם דברי הר״ד סלוצקי; גם הוא בדק ומצא כי הסבה אשר בשבילה פגרו חכמי ישראל ברוסיא ללכת „בדרך העולה למרום הרי חכמת ישראל״ היא — מצבם החמרי הרע. „שכל חכמי ישראל העוסקים בחכמת ישראל בשאר הארצות אשר נשתוו בני ישראל בזכיותיהם עם יתר האזרחים, רואים סימן ברכה מרובה בעמלם. כל סופר אשר אך הגיע למדרגה שספריו ימצאו להם קהל קוראים — שמן חלקו ויאושר בארץ. המביאים לביה״ד לדבריו יחלון ובעד כל הגה מפיו יצא ישקלו זהב טהור. מקנה הוא גם את פירותיו שלא באו עדיין לעולם, ועוד תורתו בתוך מעיו יקנוה מאתו בכסף מלא! והספרות להם באמת — „עץ חיים היא למחזיקים בה ותומכיה מאושר״. ואולם לא כן גורל חכמי ישראל ברוסיא; העבודה בחכמת ישראל מתשת רק את כחם, מוצצת לשד חיתם ומיגעה אותם — ונתן לא תתן מאומה. חוקר ישראל ברוסיא הוא המחבר, הוא המלה״ד, הוא הסוחר והמוכר והוא המחזיר עם ספרו על הפתחים —

פתחי הנדיבים הממלאים ע"פ רוב את פניו קלון". „מכיר אני — אומר הרד"ם הלאה — שלשה חכמי ישראל ובקי בהם ובשמותיהם, ויודע אני שהם חברו את חבוריהם במח שבראשיהם, סדרו אותיותיהם בדפוס באצבעותיהם, כבשו המכבש בזרועותיהם, הגיהום במאור שבעיניהם, אגדום וכרכום בכח ידיהם, נשאום למכור על כתפיהם — וסבלו חרפת רעב הם ובניהם. ומי הוא אשר יחפוץ לעשות כמעשיהם ולהקריב את נפשם קרבן כליל על מזבח הספרות וחכמת ישראל?!"

לדעתנו — אומר גם הריש"פ ראבינאָוויץ — הסבה לעניות הדעת בחכמת ישראל ברוסיא היא כי לא כארץ אשכנז ארצנו. שם נמסרה התורה וחכמת ישראל רק להרבנים והרבנים האלה הם גם המורים לעם, מורים כמשמעם בבמ"ר הכלליים והעבריים, והמה בהיותם עם זה אנשים המקשיבים לקח באיזו ישיבה של מעלה ולחמם נתן בהרוחה וכבוד על כן דעתם צלולה וישעתם פנויה לקנות השלמות הנחוצה להם בחכמת ישראל; ומכיון שתקעו עצמם לעסק התורה יעשו בדה חיל על פי דרכם והלך רוחם. לא כן בארצנו: בני הדור החדש נאלצים לעשות את החכמה לקרדום לחפר בה אכל לנפשם, ואי אפשר לדרוש מבני הדור החי כי ישליכו צרכי החיים אחרי גום וישימו כל מעינם בעסק התורה וחקר חכמת ישראל; ובעלי התורה והחכמה אשר בקרבנו אינם מוצאים כר נרחב לפעולתם גם אחרי השלימם את נפשם בתכלית השלמ"ת, על פי תכונת היהדות בארצנו עוד יעבר עדן ועדנים טרם ימצא מקום לפעולת רב חכם באחת הקהלות; כי עוד לא הגיעה העת לבני עמנו בארצנו להרגיש נחיצות רבנים שהשם „חכים ורבי" יהיה נאות להם במלא המובן, כי רוב ערי ישראל לא ימצאו עוד חפץ במשמש בשני כתרים, כתר תורה וכתר חכמה. ע"פ הדבר הזה חכמת ישראל איננה עץ חיים להמחזיקים בה, ובאפס מתעסקים החכמה מאין תמצא? ומכיון שאין מקום להעסק בה שלא לשמה אי אפשר שימצאו עוסקים בה לשמה, וביחוד בין בני הדור החדש אשר ידעו היטב כי החכמה לבדה לא תחיה את בעליה וכרובם בוחרים להם מקצוע הדעת המשפיע על בעליו ברכת הון ועשר. עינינו הרואות, כי כל עוד לא הושם קצב וגבול לחפץ בני עמנו ותשוקתם אל הדעת ע"י חק מגביל תלמידי בתי המדרש בשעור ידוע — היו מלאות תלמידים מב"י רק המחלקות בהאוניפֿרסיטאָט לחכמת הרפואה והמשפטים ואל המחלקות ללמודי חקירות הלשונות, ההסתוריא והפלוסופיאה באו רק מעטים, מפני שידעים הם צעירינו, שאין מקוה להם להתמנות למורים ראשים בהגימנאזיען והאוניפֿרסיטאָטים ולקיים בעצמם מצות „אדם כי ימות באהלה של תורה" לא ימצאו את לבם. — מפני הדבר הזה אין לתלמידי החכמים העברים ברוסיא שום ידיעה בחכמת ישראל!..."

„אין ספק — יאמר הרפ"א — כי מצב עמנו ברוסיא הרע והמר היא אחת הסבות היותר גדולות לעניות ספרותנו בארצנו במקצוע חכמת ישראל". „אל תפן אל און! — קרא הר"מ פלונגיאַן בחום לבו [1]) — אל מבט מבני פריצי הדור אשר קמו עתה, החפצים להשכיח את עם ישראל גם שם ספרותם בחלומותם אשר יספרו ויקראו בקול חיים! חיים! ובספרות ישראל אך קברות עולמים יחזו, ומה

[1]) ב„לחמי לבו" הכתובים בסוף „אוצר הספרים" אשר לבן-יעקב.

בצע לאדם מן העבר? ורק אל ההוה ישימו פניהם. אבל מה הוא החיים אשר בפיהם? הלא רק חיי האוכל הבא אל בטנם, ומה יחזו בימיהם? רק חלום הבא ברב ענין ואין פותר לו"... כן התאונן הרמ"פ במר נפשו; אבל הכי באמת "רוב משכילי רוסיא המבקשים חיים וירגנו תמיד על אלה אשר יבלו ימיהם בדרישות וחקירות קדמוניות" יחזו בחכמת ישראל אך "קברות עולמים"? הבאמת אינם יודעים לערוך את התועלת היוצאת מדרישת הקדמוניות ולפיכך נחשבו בעיניהם הקדמוניות לכלי אין חפץ בו כמו שאומרים עליהם? לא ולא! אמנם יש ויש סופרים אשר נרגנו על חקירת הקדמוניות ויקראו: רב לנו!... לוחות ושברי לוחות הרבה מונחים בארון ספרותנו והסופרים... עושים מלאכת הספרות רמיה להרחיק את העם מן הישוב ולהרבות הבאורים בההשכלה הדתית במדה נפרזה מאד... [1]); אבל גם אלה לא מחסרון דעת להוקיר את החקירה בקדמוניות, המביאה תועלת רבה שאין לשער ערכה, התלוננו; גם הם ידעו תועלת הארכיאולוגיאה וערכה; אפס הם אמרו: לא כל דבר הטוב מצד עצמו, טוב בחחלט בכל מקום ובכל זמן. "רשות להבריטאנים לעסוק בקדמוניות — אומר הרמ"ל ליליענבלום — מפני שהעם הבריטאני יודע ככר חיים, והרבה הרבה סופרים יש לו העוסקים בכל דבר חכמה, מלאכת מחשבת ורפואה מלבד שירים וראָמאנים אין מספר; ובין מאה סופרים ששבעים או יותר מהם עוסקים בכל ענפי החיים מדוע לא ימצאו שלשים חוקרי קדמוניות החפצים לעבוד לטובת ההיסטאריא ולטובת החכמה? אבל אנו, בני ישראל יושבי רוסיא מה העבודה הזאת לנו? האם בכל ספרותנו וחיי עמנו לא יחסרו לנו אלא קדמוניות ופילאָלאָגיע?... העת היא עתה לסופרינו לעסוק בחקירות כאלה, שהן מביאות תועלת להחכמה וההיסטאָריע בכלל בשעה שרוב העם חי בשמים וצריכים להורידהו משמים ארצה לעוררהו לתחיה ולהרגשה? רוב בני העם צריכים ללחם, להרגשת החיים, לידיעת הצרכים, האם נוכל לשכוח את האמללים החיים ולדאוג בעד החכמה וההיסטאָריע?! [2])... הם בראותם כי יש בין הסופרים אנשים היושבים וידיהם מלוכלכות בדיו ושואלים וחוקרים ודורשים היטב: פייטן פלוני אימתי מת? וכו' מבלי שמוע בקול העם הקורא אליהם: "עוצו עצה במה נושע ובמה נטיב מצבנו? שימו לכם עליה עוצו ודברו!" [3]) — בראותם כזאת שאלו באנחת לב:

"הַסּוֹפְרִים הַלָּלוּ בַּמֶּה הֵם עֲסוּקִים?
אָמְנָם בְּסִפְרוּת — אַךְ טָעוּ בִסְבָרָא
כִּי יִקְרְאוּ „סִפְרוּת" לְעִיּוּנִים וְדִיּוּקִים...
וְנֶפֶשׁ עַמֵּנוּ בֵּין כֹּה נִצְרֶכֶת

---

[1]) הרל"ה שערשעווסקי במאמרו "עיון־הספרות" ("הכרמל" הירחי שנה רביעית).

[2]) במכתבו אל המו"ל "השחר" (שנה חמישית חוברת ראשונה).

[3]) ראה גם מאמרנו "דברים אחדים על אדות ספרותנו" (המליץ לשנת 1886 גליון 132).—

לַלֶּחֶם לַבָּשָׂר וּלְמִכְסֶה בַקָּרָה,
וּלְמַחֲסֶה מֵחֵמָה עָלָיו נִתֶּכֶת [1]...

לא כלועגים בחקירה ובחכמת ישראל ומכחישים בתועלתן, רק כאומרים: מודים אנחנו שהחקירה בקדמוניות טובה ויפה ורב תועלתה אלא — שאין כאן מקומה... „אם ישתנו עלינו העתים לטובה — מסיים הרמל״ל — וישונה מצב עמנו ברוסיא החמרי אז נדע גם אנחנו להוקיר את הקדמוניות ודורשיהם; ועד העת ההיא הרי אנו רשאים לחשבם כמזמרי שירות ערבות ונגונים מרוממים את הנפש באזני רעבים ללחם...״ הרי כי — סבת עניות ספרותנו בארצנו במקצוע חכמת ישראל היא — מצב היהודים החמרי ברוסיא המורה מאד...

הנה כי כן דעות הסופרים בפתרון השאלה החמורה הזאת — שונות. ואולם כשאנחנו לעצמנו כבר גלינו דעתנו במקום אחר [2], כי הסבה העקרית והאמתית למעמד חכמת ישראל השפל מאד בקרב היהודים ברוסיא היא — חסרון בית מדרש גבוה לחכמת ישראל ברוסיא.

הד״ר יעללינעק אמר: „היהודים היותר נפלאים ברוחם והיותר מועילים להיהדות הם — יהודי פולין״; וכל היודע תכונת נפש היהודים ברוסיא בעל כרחו יודה כי משפט אמת הוציא. אם נאמנו דברי האומר: „כמו שאמותינו במצרים חיות היו וילדו בטרם תבא אליהן המילדת, כן חיים בקרב ב״י כחות הנפש שלהם עד שגם בטרם ישיגו ערכי מלין וספרי דקדוק יש לאל ידם להשיג ידיעה״ וכו׳ [3] — הנה נאמנו ביחוד ביחס „היהודים הפולנים״ אשר — למרות דברי החכם גראֶטץ שכבד את כלם בשמות הכבוד „ערלי לב״, „עקומי השכל״ ועוד תארים כאלה — בכשרונותיהם ראוים הם להיות לאות ולמופת. רוב חכמי ישראל ברוסיא לא ראו מימיהם אף צורת פתח האוניפֿרזיטאֶט ובלי הוראת מורים, בלי עזרת מלמדים ובלי הדרכת מדריכים למדו דעת. חריצות שכלו של „היהודי הפולני״ — בשם „פולנים״ מבינים האשכנזים את כל היהודים יושבי רוסיא — הוא מורו, שקידתו — מנהלו, וכשרונו — מלמדו. עדים הם הצעירים הרבים שהמקרה הוציאם ממקומם וכשרונותיהם התפתחו — ויהיו לברכה, לשם ולכבוד; עדים המה בעלי הכשרון אשר ישר מבית הישיבה עלו על הקתדראות בהאוניפֿרזיטאֶטים בחו״ל... ומה נאמנו דברי המשורר באמרו:

„ראו בבתי הישיבה מני דור ודור
כמה בני כשרון שם מתגוללים בשאיה;
לו השכילום כי אז היו לעמודי אור,
וחכמים לא חסרנו בכל תושיה״ [4]

---

[1] הרל״ה סערבעווסקי במאמרו „עיון הספרות״.

[2] ראה מאמרנו „בני העניים שמהם תצא תורה״ (המליץ לשנת 1888 גליונות: 176 173 ,172) פרק ב׳.

[3] החכם ר״ש פינסקער בהקדמתו לספרו „לקוטי קדמוניות״ צד VIII.

[4] הר״ר יל״ל באחד משיריו.

אבל רוב הצעירים מבני ישראל ברוסיא שמהם יכלה, חכמת ישראל להבנות — אין להם מקום לפתח את כשרונותיהם. לנסוע לחו"ל להכנס לבי"מ גבוה לחכמת ישראל — אין ידם משגת. יודעים הם את השנאה הכבושה, שנאת חנם, שבלב היהודים הגרמנים על אחיהם הרוסים; יודעים הם כי המשפט הקדום על היהודי הפולאני הכה שרשיו עמוק עמוק בלב היהודי הגרמני ... וכמה קשה הוא להרגיש כמחט בבשר החי את רגש הבזיון אשר ירחש להם לב אחיהם הגרמנים! כמה קשה הוא לשבת אל עקרבים! ובכ"ז, אלו לא היו הצעירים בעלי הכשרון עניים ודלים אז בל"ס, מבלי הבט על העקיצות והדקירות, היו נוסעים לחו"ל להשתלם בלמודים; אבל מה יעשו וידיהם רקות. וכמה מן הצעירים אצלנו המוכשרים לקבל חכמה אנוסים מפני עניותם לכלוא את רוח התשוקה העזה, תשוקת הדעת, המפעמת אותם ולאַבד לב מתנה אשר חננם יוצרם. יש מהם דכבר פקיעי שמייהו בעולם הספרות וכל עין רואה כי לו למדו חכמה בסדר ישר ובלב פנוי מטרדת הזמן ומדאגת החיים בחו"ל — היו למאורות גדולים בשמי חכמת ישראל; אך הפרוטה שכלתה מן הכים מעכבת להם את הגאולה. יודעים הם כי „כל מי שאינו עושה עצמו כמדבר הפקר, איננו יכול לקנות את החכמה ואת התורה"[1] — בכ"ז יראים הם פן לא יעצרו כח לשאת את כל המרודים והנדודים המחכים להם על דרך־עיצב זה והנם נושאים בשרם בשניהם וכולאים את רוחם ותשוקתם לחכמה ונשארים תחתם בערי המצער אשר הם יושבים שם: מנגד יראו את הארץ הטובה והברוכה משאת נפשם ושמה לא יבואו. — וברוסיא? חלילה לאדירי ישראל ברוסיא, חלילה לנקיי הדעת האלה לטפל בקטנות כמו יסוד בית מדרש לחכמת ישראל... ו„מאין תמצא החכמה אצלנו? רבנינו לומדינו ומופלגינו הבקיאים בכל זויות התורה וספרות ישראל — כבודם במקומם מונח — אין להם ידיעה שלמה בחכמות ולא יוכלו לכלכל דברי תורתם במשפט ההגיון והחקירה; עסקם בדרוש ופלפול, ומה יושיענו אלה בבנין חכמת ישראל? ובנינו המשכילים אשר למודי הגימנאַזיום אומניהם וחכמות האוניפֿרזיטאַט מיניקותיהם, אשר ידם רב להם בכל חכמת מדע ובכל לשונות הגוים והתורה להם גן נעול מעין חתום — מה יושיעונו המה בבנין חכמת ישראל"? — „אין חכמת ישראל באה לעולם — אומר הריל"ג בצדק — אלא מזווג התורה והחכמות החצוניות כשהיא עולה יפה". אחינו בכל הארצות הנאורות יודעים זאת ויקימו להם בתי־מדרש שבהם תלכנה התורה והחכמה שלובי־יד באמת. הנה כי כן רואים אנחנו בברעסלוי בית מדרש גדול שבו יטיפו לקחם האריות שבחבורה גראֶטץ, לאֶווי, צוקערמאַנן וראָזין; בברלין עומד הסמינאריום של הרב ד"ר הילדעסהיימער ובה יורו לקחם חכמים כברלינער, האָפּפֿמאַנן ובארטה; שם יש עוד בית־ספר גבוה („האָכשולע") לחכמת ישראל ומורי הבית הם אנשים כשטיינטהאל, לאַצארוס, קאַססעל ומילער; בבודאפעסט עומד בית מדרש לרבנים („לאנדעסראַבבינערשולע") ובו יטיפו לקחם חכמים כקויפֿמאַנן, באַכער ודומיהם. בנויאָרק נפתח בי"מ לרבנים ומורי הבית הם אנשים כקאָהוט, מאָראיס וגאָטטהייל; בוויען ראינו עוד בשנת

[1] במדבר רבה פ"א.

תרל"ב את גדולי רבניה וחכמיה: יעללינעק, גידעמאנן, קאמפערט, ווייס וענגעל מתאספים בעצת הממשלה ומטכסים עצה ובאים לדעה אחת: ליסד בית מדרש גדול (בשם "יידיש טהעאָלאָגישע פאקולטעט") שבו ילמדו: כתבי הקדש ובאוריהם וידיעת גלילות ארץ ישראל, תלמוד לשון עברית וארמית, משנה, תלמוד בבלי וירושלמי, מדרש אגדה, דברי הימים לבני ישראל, חכמת הדת והפלוסופיאה וסעיפיה וכו' מלבד הלמודים הכוללים; שם יושבים החכמים ווייס ופרידמאַנן ומרביצים (בבית מדרשם) תורתם ברבים — היפלא איפא אם כמעט בכל הארצות האלה תפרח חכמת ישראל כחבצלת?! ואצלנו "שהתורה לחוד והחכמה לחוד, תורה מונחת בזוית זו והחכמה הכוללת בזוית זו", אצלנו שאין לנו אף בית מדרש אחד לחכמת ישראל — החכמה מאין תמצא?

זוהי, לדעתנו, הסבה העקרית שחכמת ישראל האמתית והקירות הקדמוניות עניות בארצנו מאד, אע"פ שאצלנו, ברוך השם! "התורה נדרשת עד היום בשעור מרבה מאשר בשאר הארצות ורבנים וגאונים כמעט בכל עיר, וגם בקרב שאָר בני העם רבים מאד, תודות לאל, לומדים מופלאים היודעים את התורה"!

ואולם לא לבקש סבת הדבר ולהערות מקורה מגמתנו בזה כי אם — להראות הדבר כמו שהוא, כלי כחל של חבת ארץ מולדת ושרק של אהבת עצמו... ראה ראינו כי "יהירות יתירה החלה לעקם הישרה; יש אשר ימצאו אחדים לנכון להם להקטיר קטרת אש זרה לפני אחינו ברוסיא ואומרים להם: "מה אתם צריכים? חכמתם של אחיכם שבמערב? אינה כלום. בחור חובש ביהמ"ד ברוסיא עתיד לחדש מה שכל חכמי ישראל שבמערב לא יחדשו". קטרת כזאת תועבה היא לנו! יודעים גם אנחנו את כשרונות בני ישראל ברוסיא ואת שכלם החד; אולם למה לנו להונות את עצמנו? איה השירים, השדלי"ם, הגראַטצי"ם, הרמששי"ם, הראג"ם, הרזפי"ם, היעללינעקי"ם, הדוכסים הרוסים?... "אמנם יש חכמים בחכמת ישראל ברוסיא; אבל גם הם, רובם מתורתם של אלו שבמערב שאבו מימיהם. וגם אלו הפוסלים את תורתם — תלמידיהם הם ומימיהם הם שותים"[1]. האמת הזאת היא טפה של מרה גדולה, אבל כאנשי אמת עלינו לבלוע אותה, אע"פ שקשה הדבר מאד מאד...

"אין למדין מן הכללות אפילו במקום שנאמר בו חוץ", גם אנחנו במשפטנו החרוץ הזה לא ללמד על הכלל כלו יצאנו. נפשנו יודעת מאד כי עוד יש בין אחינו ברוסיא חכמים גדולים בחכמת ישראל שחכמתם אמתית וחקירתם מקורית, ומימיהם אינם מים שאובים. אבל על זה דוה לבנו כי — מעט מאד הם ונער יכתבם...

והאחד המיוחד שבין השרידים היחידים האלה בארץ רוסיא — הוא הרב ר' אברהם אליהו המכונה ד"ר הרכבי.

בעשרים ושנים יום לחדש מרחשון שנת ת"ר (17 Oktober 1839)[2]

---

[1]) ד"ר בערנפעלד במאמרו ב"האסיף" לשנת תרמ"ט (צד ל"ט)

[2]) ולדעת קצת — בשנת תקצ"ט היה המולד. השנה בדיוק ובבירור בלתי ידועה.—

בעיר נאָוואַהרודאָק פלך מינסק, נולד הרב ר' אברהם אליהו המכונה ד"ר אלבערט הרכבי לאביו הר"ר יעקב הרכבי, תורני מופלא ואיש נכבד [1], ולאמו מרת דבורה מולדת בית וויסברעם [2]. אביו רבי יעקב, אבי־אמו הר"ר נתן נטע וויסברעם ואחיו הגדול ממנו בשנים הר"ר גרשון הרכבי [3] — הריחו לו בלמודי התורה. ככל בעלי הכשרון הגדולים הצטיין הרכבי גם בילדותו, וכבר התנכר גם אז כי — לגדולות נוצר. „ילדות חכם — יאמר הרר"י מזא"ה [4])— היא תקופה גדולה בימי חייו; אם אמנם זאת חילדות בכללה עוד לא נתבררה כל צרכה: מה היא בנוגע לאדם? עוד מקדמות דנא חכמי תורת החנוך חולקים זה עם זה; הללו אומרים: „עיר פרא אדם יולד", ואיננו כי אם ניר חלק, אשר נתן להכתב עליו גדולות ונצורות, ולהפך — לצור איתו עפ"י צלוחית; והללו אומרים, כי עוד באותה שעה נוטל המלאך הממונה על ההריון את הטפה ומעמידה לפני הבורא לדעת מה תהא עליה: גבור או חלש, חכם או טפש? ויש אשר אפילו שני בנים בכרס אחד, עוד במעי אמם יתרוצצו זה עם זה ומריבים בנחלת שני עולמות הפוכים זה מזה (וידועה דרשת חז"ל עה"פ „ויתרוצצו הבנים בקרבה"—). כי האדם הזה, חותם יוצרו עליו משעה הראשונה, וגם בילדותו הנהו נר מאור, אשר זכי הראות ומטיבי קרא ימצאו עליו מכתב־אלהים, חרות באותיות בלתי ברורות, מכתב, אשר רק יחידי סגולה יבינוהו. — סוף סוף אלו ואלו מודים, כי הילדות הזאת הנה כעין פרוזדור לאנושיות האדם, העתיד להכנס לטקרלין גדול, וכשם שעפ"י רוב כל טרקלין נאה מושך אחריו פרוזדור נאה או להפך; כך גם ילדות האנשים אשר „ישאירו את סנדליהם" על הר החיים, כמעט תמיד מצוינת ומתאמת עם איכותם הרוחנית. עוד בן שלש שנים הכיר אברהם אבינו כי יש לבירה מנהיג; עוד בימי ילדותו פשט יצחק העקוד את צוארו לשחיטה; עוד בחלום ילדותו ראה יוסף פעם ושתים, כי אלומתו קמה גם נצבה; עוד בשחרות ימי חייו כבר דרש משה רבינו דם אחיו השפוך בידי מצרי; עוד בימי ילדותו כבר שסע שמשון את הארי כשסע הגדי; עוד טרם ידע שמואל את ה', כבר קרא ה' לנער; עוד בהיותו עלם כבר הכה דוד גם את הארי, גם את הדוב, גם את גלית הפלשתי הערל; עוד בשחר טל ילדותו נמשח בן חלקיה להיות נביא לה'; עוד בימי עלומיו כבר היה ר' אלעזר בן עזריה דורש ברבים; עוד בהיותו בן שש עשרה כבר היה בן גבירול נעים זמירות ישראל. וכהנה רבות ונצורות בשאר פועלי התולדה בין שהם בני ברית בין שאינם בני ברית".—

גם ילדות הרכבי היא „כעין הקדמה כוללת בקצרה, ראשי פרקים מעתידותיו". עוד בימי פרוזדרות חייו כבר נראו בו אותות טרקליותו. כן מספרים, למשל, ע"ד

---

[1]) מושבו כיום — בעיר הקדש ירושלים, מקום שם הוא ראש ישיבה ומרביץ תורה ברבים גם אביו הר"ר אלחנן ואבי אביו הר"ר גרשון ז"ל, הם ונשותיהם נפטרו באה"ק.—

[2]) אביה היה הר"ר נתן נטע בהר"ר אליהו וויסברעם ממיוחסי הוראדנא ונכבדיה (רחוב אחת בהוראדנא נקראת על שמו: ר' „אליהוס גאס").—

[3]) גם הוא אוה את אה"ק למושב לו.—

[4]) במאמרו הנעלה „אליעזר צבי הכהן צווייפעל" (תורתו הרוחנית והספרותית) פרק ב'.

כח זכרונו הגדול והחזק, כי בעודנו נער סגר את עצמו פעם אחת בארון־הבגדים אשר בבית אביו וישב שם כמעל״ע ויהגה בספר „סדר הדורות״ ובצאתו משם — הגיד את כל דברי הספר, עם חשבונות השנים, בעל פה לא נעדר דבר; מובן מאליו כי יש בספור הזה*(ובספורים הדומים לו שנמנענו להביאם פה) יותר מתשעה קבין של הפרזה והפלגה; אבל די לנו להוכח מזה עד כמה התנכר הנער גם במעלליו, כי ימים יבאו והיה אחד מראשי גדולי חכמי ישראל —.

ימי עלומיו עברו עליו בשבתו בעיר הקטנה איוויע ובעיר נאוואהרודאָק. בעצת אביו יצא הרכבי ללכת לישיבת וואָלאָזין לשקוד על דלתי התורה; אבל ימי שבתו שם לא ארכו לו. רוחו נשאתהו הלאה הלאה מחוג הישיבה ולמודיה; ובשנת תרי״ח יצא מנאָוואַהרודאָק לבית־המדרש לרבנים אשר בווילנא. כחמש שנים שקד על דלתי הבית הזה; וכבר גם אז, בעודנו יושב על ספסלי בית המדרש, הפליא לב כל קוראיו במאמריו אשר הדפיס במכה״ע, וביחוד ב„הכרמל״ השבועי שיצא אז לאור בווילנא ע״י הרב פין; והקוראים המבינים אשר עינים להם לראות כבר ראו גם אז כי — ככב חדש עולה על אופק ספרותנו. בשנת תרכ״ג כלה חק למודיו בבי״מ הרבנים וילך לעיר המלוכה ויכנס בהאוניפרזיטאַט במחלקת לשונות המזרחיות; בשנת תרכ״ז יצא מבית המדרש הגבוה הזה בתור קאנדידאַט ובשנת תרכ״ח — בתור מאגיסטער. הממשלה הכירה ערכו ויתרונו ותבחר בו לשיתהו למורה ובמלאכותה שלח לחו״ל להוסיף לקח וישקוד על דלתי הפרופ. לעפסיס בברלין והפרופ. אָפפערט בפאריז וישתלם בידיעת כתבי היתדות לבני אשור ובבל ובשובו מדרכו נבחר למורה־ראש (פרופיסור) בקורות בני שם בהאוניפרזיטאַט בפטרסבורג; אבל ע״פ תחבולות שונאו הגדול (על כי נשאר נאמן לדת ישראל) הפרופיסור ח., אשר לא זכה לעלות על הקתדרא רק אחרי שטבל בשרו במי ירדן, נתבטלה הבחירה. בשנת תרל״ב נתעלה למעלת דוקטור בקורות עמי המזרח בעד ספרו אשר כתב „ע״ד מקום מושב בני שם חם ויפת״; ואז החל להתעסק בבית אוצר הספרים הקיסרי (Kais. őffentl. Bibliothek) ובשנת תרל״ו נבחר לביבליותיקאַר שם, והנהו עומד על משמרתו הנכבדה הזאת עד היום.

המקצוע שבו בחר הרכבי ויציבהו לו למטרה לכל פעולותיו הספרותיות הוא — החקירה בקדמוניות ישראל ובקדמוניות הסלאַווים. אל המטרה הנכבדה הזאת קולעים כמעט כל ספריו ומאמריו הרבים ואלה הם:

ספרים מיוחדים:

א) היהודים לשפת הסלאַווים. מדרישות וחקירות בקורות בני ישראל בארץ רוסיא ... (ווילנא 1867).

הספר הזה יצא בראשונה לאור בשפת רוסיא בכתבי החברה הארכיאולוגית בפעטערסבורג. תכליתו להוכיח כי היהודים הראשונים אשר באו למחוזות הנגב מארץ רוסיא לא היו מילידי ארצות אשכנז — כמו שנוטים סופרים רבים להחליט לדבר ברור — רק באו שמה מערי יון על חוף הים השחור ומארצות הקדם דרך הרי קוקז, וכי שפת הסלאווים היתה בראשונה לשפה מדוברת גם אצל היהודים יושבי ארצות הסלאווים מימי קדם עד שבאו אליהם אחיהם מגולי אשכנז הנרדפים בארצות מולדתם בימי מסעי הצלב בשנות מאות הבינים ועלה מספר הגרים ההם

על מספר אחיהם התושבים שם מימי עולם ושנים קדמוניות; וברבות מספרם, הדיחה שפתם גם את שפת התושבים הקדמונים, היא שפת הסלאווים. ואולם עוד במאה השבע עשרה למה״נ נמצאו עוד ברוסיא מחוזות ופלכים רבים אשר היהודים היושבים בהם לא ידעו רק את לשון רוסיא. — המחבר מביא את כל הידיעות הנמצאות בספרי החכמים שקדמוהו בענין זה אשר דברו עליו בקצרה מבלי לברר הדבר לאשורו והוא (המחבר) הולך וחוקר ע״פ קורות ישראל בארצות הסלאווים ומיסד שטתו (כי רק שפת הסלאווים היתה ראשונה השפה המדוברת אצל היהודים הסלאווים) על היסודות האלה: א) השמוש במלות סלאוויות הנמצא למכביר אצל מחברים יהודים ממאות האמצעיות בבאוריהם לכתבי הקדש והתלמוד, ולפעמים מביאים העתקות מכתובים שלמים בשפת סלאווית להבינם להמון העם; ומזה נראה כי שפת הסלאווים היתה שגורה בפי היהודים ותהי לשונם המדוברת. ב) שמות האנשים והנשים מב״י הלקוחים משפת הסלאווים. ג) המטבעות הפולאניות עם כתובות באותיות עבריות ולשון סלאווית אשר נמצאו מזמן קדום. ד) המסורה המסורה בפי יהודי רוסיא כי אבותיהם דברו בימי קדם בשפת רוסיא. ה) עדות סיפרים קדמונים המעידים על הדבר הזה. — אלה הם עקרי הראיות אשר עליהן מיסד המחבר דעתו זו. ומלבד הענין העקרי הזה, אשר עליו תסובינה חקירותיו, מביא המחבר בסוף ספרו — הוספות נכבדות המכלכלות חקירות בדבר כתובות של יהודים בלשון יון, אשר נמצאו בנגד רוסיא; ועשרה לקוטים לקורות בני ישראל בארץ רוסיא. והספר בכללו — „מפיץ אור בהיר על הרבה ענינים נכבדים הנוגעים לקורות היהודים בארצות הסלאווים״.

ב) תוצאה מיוחדת מספר העתי הצרפתי «Les mots égiptien de la Bible»: »Journal Asiatique“ (Paris 1870).

ג) על דבר לשון היהודים שישבו ברוסיא בימי קדם והמלות הסלאוויות הנזכרות בפי הסופרים העברים: Mittheilungen über die Sprache der Juden, die in den ältesten Zeiten in Russland wohnten etc. (St.-Petersburg 1865). (בשפת רוסיא).

ד) מאסף מאמרים בתולדות ישראל וספרותו. נערך ע״י הרכבי ויצא לאור ע״י חברת מפיצי השכלה (בשפת רוסיא) (שם 1866).

ה) דברי הסופרים המושלמנים על אדות הסלאווים והרוסים (רוסית): Nachrichten muselmännischer Schriftsteller über die Slaven und Russen (שם 1870).

הספר הנכבד הזה, שנכתב ונמסר לראשונה בקיץ שנת 1868 לראשי האוניפרזיטאט, במחלקת לשונות בני קדם, בפטרבורג, מאת המחבר — בתור דיססערטאציאן להשגת תור־המעלה „מאגיסטר״ בקורות עמי המזרח, הוא חלק הראשון מספרו הגדול אשר תכליתו לאסוף ולכנס ולקבץ את כל ספורי הסופרים המושלמנים ודבריהם על אדות הסלאווים והרוסים (התועלת שיצא מזה לקורות עמי הסלאווים בכלל ולקורות ארץ רוסיא בפרט מובן מאליו). החלק הזה כולל דברי־הסופרים שחיו עד המאה העשירית למה״נ, בענין זה, בעשרים וששה פרקים גדולים. כל פרק מכיל: א) חקירה ודרישה עמוקה ע״ד חיי הסופר וזמנו,

מקומו וספריו וכו׳; ב) העתקה מדויקת מדברי הסופר אות באות עם הערות קצרות; ג) ו„באור" דברי הסופר בפרטיות.— החכמים ראַסמוססען, פרען, דאָססאָן, שאַ־מואַ, קרוג וקוניק ויתר האָריענטאַליסטים אשר החלו לשים לב ולהתבונן לספורי המזרח ביחוסם לארץ רוסיא מצאו להם בעבודתם זאת, אשר עוד הסופרים הראשונים כשלעצער וקאַראַמזין כבר הכירו ערכה ותועלתה, חבר נאמן — בהרכבי בעל הספר הזה.

ו) מלואים לספר „ספורי הסופרים המושלמנים על אדות הסלאווים והרוסים" (שם 1871).

המחברת הזאת כוללת „בקרת־עצמו", הוא מין הבקרת הידוע בגרמניא בשם Selbstanzeige. המחבר כאיש אמת, אשר רק דרישת החכמה מטרתו ובה כל מעינו, מתקן בעצמו את שגיאותיו, מודה על הטעיות שפלטה קולמוסו ומשתדל לתקנן. בטרם כל מישים המחבר פניו למבקרי ספרו וביחוד להאקאדעמיק קוניק שערך עליו מאמר בכתבי האקאדעמיא, ומראה להם שגגתם. אח"כ יביא המחבר תקונים ומלואים לספרו ע"פ סדרי פרקיו.—

ז) ע"ד מושבם הראשון של בני שם, חם ויפת (רוסית) Von den ursprünglichen Wohnstätten der Semiten, Chamiten, und Indo-Juden (שם 1872).

ח) ספורי הסיפרים העברים על אדות הכוזרים וממלכתם (רוסית): Erzählungen der hebräischen Schriftsteller über das Chasarenreich (שם 1874).

את הספר הזה כתב הרכבי עוד בשנת 1866, כי את המוסד (טעמא) הזה נתנה המחלקה ללמודי הלשונות המזרחיות של האוניפֿרסיטאֶט בפטרבורג אז — לענין לענות בו. מובן מאליו כי בבא הספר לדפוס בא בשנוים רבים. איזה פרקים מקוטעים ממנו כתב הרכבי בתחלה בלשון אשכנז והדפיסם במכה"ע של גייגר [1]) ויהי אך יצא יצאו לאור וימהרו החכמים להשתמש בהם בספריהם — כמו קרויזהאר בספרו „קורות היהודים בפולין" [2]) סלוצקי במבואו להכוזרי [3]) וגם ה׳ בילבאסאָוו בספרו „קירילל ומעטאָדי" [4]) ועוד.

ט) רשימת כ"י התנ"ך של השומרונים הגנוזים בהביבליותיקא הקיסרית: Catalog der samaritanischen Bibelhandschriften der Kais. Bibliothek in Petersburg (שם 1874).

---

[1]) A. Geiger, Jüdische Zeitschr. für Wissenschaft und Leben, (Bd. III. s. 204—210, 286—292).

[2]) Al, Kraushar, Historya Żydów w Polsce, cz. II., Warszawa 1866 str. 31-35.

[3]) הכמה ישראל הוצאת סלוצקי. חלק רביעי. ווארשוי 1866 צד כ׳—כ"ג.

[4]) חלק שני. ספ"ב 1871 צד סע"ו—ספ"ג.

י) רשימת כ"י התנ"ך העברים האצורים בהבּיבליותיקא הקיסרית: Catalog der hebr. Bibelhandschriften der Kaiserlichen öffentlichen Bibliothek in Petersburg (1875 שם). 1. u. 2. Theil.

על שער הספר הזה כתוב: Von A. Harkavy und H. L. Strack ואולם סוד גלוי הוא עתה כי שם הפרופ. שטראַקק לא בצדק נקרא עליו. כי כל הדרישות והחקירות ע"ד הרשימות להרכבי הן, ואין לשטראַקק כל חלק בהן וכבר נגלה הדבר למדי. [1] "כתבי הקדש כ"י הרשומים ומבוארים ברשימה זו הם מכ"י אשר קנתה ממשלת רוסיא מיד פירקאָוויץ הידוע בשנת 1862 כקנין דבר הפץ יקר ונכבד מאד. והנה בא הרושם הרכבי ויעמיק חקור בהם ויצרף כצרוף הכסף את הכתבים — ויגלה את תרמית לב אבי רש"ף וערמתו וירא לעין כל כי — רבי הכתֹבות שעל גבי כתבי יד האלה מזויפות, וקדימת זמן כתיבתם מוכחשת מתוכם; ומובן מאליו כי בנפול היסודות האלה נפלו עמהם גם כל הבנינים העתיקים (á la Schapira) אשר בנה פירק. וגם כמה מטובי חוקרי ישראל — כמגדלים פורחים באויר. ברשימה זו יש חדשות ונצורות באמת.

יא) מצבות עתיקות עבריות מקרים שהובאו ע"י פירקאוויץ: Altjüdische Denkmäler aus der Krim, mitgetheilt von Abraham Firkowitsch (1839—1872) und geprüft... (1876 שם). נדפס בהמיימאָארען של האקאדעמיא הקיסרית למדעים בפטרבורג (Tome XXIV Nr. 1).

יב) זכרון לראשונים וגם לאחרונים. חלק ראשון: זכרון לראשונים. מחברת ראשונה: זכרון רב שמואל הנגיד בן יוסף הלוי. המחברת הזאת תכיל בקרבה את הנשאר לפליטה מספריו בן תהלים ובן משלי עם מבוא והערות מאת המו"ל.. (שם תרל"ט).

יג) זכרון לראשונים וגם לאחרונים. חלק ראשון: זכרון לראשונים מחברת שלישית [2] זכרון הגאון רב שמואל בן חפני וספריו (שם תר"ס).

יד) ספר המטעות בארץ קוקז מאת יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשארני. יצא לאור עם הערות מאת... (שם תרמ"ד).

טו) ע"ד כ"י התנ"ך שנמצאו מחדש: Neu aufgefundene hebr. Bibel-handschriften. דין וחשבון שנתן אל האקאדעמיא הקיסרית למדעים בפטרבורג: Bericht an die Kais. Akademie der Wissenschaft zu St. Petersburg Mit 5 Lichtdruck-Tafeln. Gelesen am 17 April 1884 (Mémoire de l'Akademie Imperial des scienies de St. Petersbourg VII. Serie. Tome XXXII Nr. 8).

---

[1]) עיין "הכרמל" הירחי שנה ג' צד 618—619; "המצפה" לשנת 1885 חוברת לאבונה במאמר חדשים גם ישנים צד 5 הערה 8. ועי' גם כס' "אלטיידישע דענקמאָלער אויס דער קרים". —

[2]) המחברת השניה רק החלקה נדפסה במאסף נדחים מחברת ב', שנדפסה (רק מקצתה) בוויען (תר"מ).—

טז) ספר דברי הימים לבני ישראל מאת גרֶאטץ. חלק חמישי וחלק עשירי. נעתקו ללשון רוסיא תחת השגחת הרכבי עם הערותיו... (שם).

יז) זכרון לראשונים. מחברת רביעית. תשובות הגאונים רב שרירא ורב האי בנו ועוד כמה גאונים על פי כ״י באוצר הספרים הקיסרי בפטרסבורג עם הערות ומבוא. שלשה חלקים (ברלין תרמ״ה — תרמ״ז) (בין ספרי חברת „מקיצי נרדמים״).

יח) ספר תולדות ספרות ישראל מאת קַארפעלעס. נעתק ללשון רוסיא תחת השגחת הרכבי עם הערות ממנו. (שם 1890—1889) — יצא לאור ע״י בית מערכת מכה״ע „וואָסחאָד״ בפטרבורג.—

ממאמריו הרבים נזכיר את אלה היותר גדולים ונכבדים:

יט) מאסף נדחים (חברת ראשונה בתור הוספה להמליץ, פטרבורג; תחלת מחברת ב׳ וויען); כ) השקפה על ארבעת היסודות של הקדמונים (הכרמל השבועי תרכ״ב); כא) לקוטים אחדים מקורות בני ישראל בארץ רוסיא (שם שנה ו׳, נו׳ 28—22); כב) דרישות וחקירות בנוגע לקורות בני ישראל בארץ רוסיא (שם שנה ה׳, נו׳ 36, 33, 10, 9, 3, 2); כג) דברים מקוטעים מהקדמתו העברית והערבית של רס״ג לספר אגרון «Fragmente aus der arabischen und der hebr. Vorrede zum Sefer Igaron», Stade's «Zeitschrift»); כד) ע״ד קובץ השו״ת בכ״י כו׳ Ueber eine Handschriftliche Responsensammlung etc. (בספרו הירחי של גרֶאטץ לשנת 1883); כה) לתולדות היהודים בליטהוי־ען (בהארכיוו הרוסי־העברי 1883); כו) הערות לספר תולדות היהודים של גרֶאטץ «Addision à l'historie des Juifs des Graetz», (כסה״ע R. d. E. j. לשנת 1883); כז) Eine von Saadja Gaon bestätigte Decision (בספר הירחי לגרֶאטץ 1882); כח) מפתח לכ״י ע״ד המסורה ודקדוק ל״ע („המזכיר״ להרמש״ש, ש׳ 1874); „יאהרביכער״ של ברילל לש׳ 1876); כט) ע״ד ר׳ משה הגולה המחבר הראשון בליטא (הכרמל החדשי שנה ג׳; וואסחאד לש׳ 1881); ל) רוס. רוסיא. רושיאה כו׳ בספרות היהודים (שם, שם, חו׳ א׳, ב׳, ו); לא) מכתב רב חסדאי הנשיא ויוסף מלך הכוזרים כפי נוסחאות הכ״י עם איזה הערות (שם חו׳ ד׳); לב) שיר מספד מרבנו שמואל הנגיד על רה״ג ובו פ׳ חרוזים (שם חו׳ י״א); לג) חקירות ע״ד הועדים של ד׳ הארצות (וואסחאד לש׳ 1884); לד) עקבות השפה העבריה בספרות הרוסית העתיקה („השקפה־עברית״ לשנה ראשונה); לה) שיר לר׳ יוסף בן גוריון (הכרמל השבועי שנה ו׳ נו׳ 41); לו) תלי־אתליא (קריאה שקרא בחברה הארכיאולוגית בפטרבורג) (בן־עמי חו׳ ראשונה); לז) חדשים גם ישנים (שני פרקים; המצפה שנה ראשונה חו׳ א׳—ב׳); לח) ר׳ שמואל הנגיד (קריאה שקרא באזני קהל (וואָסחאָד; האסיף שנה א׳); לט) ר׳ יהודה הלוי (וואסחאד; כנסת ישראל I); מ) רב סעדיה גאון (וואסחאד; כנ״י III); מא) באור הכתֹבה הארמית הכתובה על ספל־אדירים (וואַזע) שנמצא במאָסקוי (בכתבי המחלקה המזרחית של החברה הארכיאולוגית בספ״ב חלק ד׳ צד 95—83); מב) זכרונות מחיי פ. י. לערח, עבודתו על שדה הארכיאולוגיא וספריו וכו׳ (נקרא באספה כללית של החברה ביום 31 אָקטאָבר 1884); מג) פרקים מן הספרות (הכרמל הרוסי לש׳ 1865).—

מלבד כל אלה נדפסו ממנו המון מאמרים שונים בכה"ע בלשון עברית (המגיד, הכרמל, הלבנון, הצפירה, המליץ), אשכנזית („המזכיר" לשטיינשניידר, „מאַגאַצין" של ברלינער, „יאַהרביכער" לברילל, „צייטשריפט" להחברה המזרחית באשכנז, „מאָנאַטסשריפט" של גראֶטץ וכו'), רוסית (גאָלאָס, וואָסחאָד, יעוורייסקאָע אבאָזריעניע, רוססקי יעווריי), צרפתית (Journal Asiatique Revue Critique, ; Revue d. E. J.) וגם בכתבי הקאדעמיא הקיסרית למדעים בפטרבורג, בכתבי החברה הארכיאולוגית, שם, ובזשורנאל של המיניסטריום להשכלת העם וכדומה.—

כבוד הרכבי גדול מאד בעולם. ממשלת רוסיא העניקה אותו הרבה אותות־הכבוד (אָרדען) ותרימהו גם — למעלת שטאַאטסראַטה [1]. כן הוא גם חבר־בפועל (ווירקליכעס מיטגליעד) לחברה הארכיאולוגית הקיסרית אשר בפעטערסבורג, ראש מחלקת קדמוניות ארץ הקדם בחברת חוקרי קדמוניות באודיסא, חבר לחברת „סילאָגאָס" בקונסטנטינופול לחקירות ודרישות בארצות הקדם [2], חבר האקאדעמיא במדריד (בירת ספרד) [3] וחבר נכבד לחברות המדעים במאָסקוי, בוקארעסט וטיפליס ועוד. כן נקרא הרכבי עוד בשנת 1874 לקיוב אל ועד דורשי קדמוניות ברוסיא שנאסף שם, וגם נשא מדברותיו ביום הועד ע"ד ישיבת היהודים בקיוב בימי קדם. ועוד כמה פעמים נקרא לבא לאספות מלומדים בזמנים שונים, וגם דרש דרש שם ודרשותיו, שנדפסו אח"כ בספר, הצטיינו תמיד בישר שכלם ובעמק חקירתם. הנה כי כן נשלח הרכבי גם במלאכות מיוחדה מטעם הממשלה בתור חכם ומובהק בחקרי קדמוניות; כמו בשנת תרל"ד — לטשופוט־קאלע (סלע היהודים) בקרים לבקר אחרי קדמוניות של הר"ר פירקאוויץ ובשנת תרמ"ו (במלאכות הביבליותיקא הקיסרית בספ"ב) — לפלשתינא, סוריא ומצרים לדרוש אחרי

---

[1]) „עליה זו — כתב אז המליץ — ראויה לשום עליה משום רב יתר מאשר על כל הכבוד והיקר אשר ינחלו עשירינו גם בעד פזרם כסף רב לנדבות, כי הוא רק בידיעותיו ובחריצותו הנפלאה רכש לו את כל הכבוד הזה וזה האות — כי לו נאה, כי לו יאה!"

[2]) „לכבוד כזה — הודיע אז אחד ממכה"ע היו"ל בספ"ב — לא זכה עוד איש יהודי עד היום! חברי החברה הזאת הם — גדולי חכמי אירופא ואזיא, ואשר במענו לא היה עד הנה חבר ממש ברוסיא אף מן הנוצרים ורק האחד הוא חבר־עוזר (קאָררעספאָנדי־רענדעם מיטגליעד) הוא הפרופיסור לחכמת הקדם ר.."

[3]) בקץ קיץ תרמ"ע נתכבד הרכבי, בעד דברים ספרותיים יקרים אשר שלח להאקאדמיא לחכמות ומדעים ולדברי הימים במדריד, באות־הכבוד „איזאבעללא־קאָרדען", ועל הפאטענט שנשלח לו מאת חתמה בעצם ידה המלכה האלמנה כריסטינא, המושלת בספרד בשם בנה הילד המלך אלפאָנס הי"ג. וממשלת רוסיא נתנה להרכבי הרשיון לקבל ולשאת את האָרדען הזה. — מכ"ע פטרבורגי אחד כתב אז: „האָרדען הזה יסדה המלכה איזאבעללא הקתולית אשר גרשה את היהודים זה ארבע מאות שנה ובתוכם היו חכמים גדולים ומופלגים בכל חכמה ומדע ובמליצה ושיר; ועתה ינתן אות הכבוד אשר יסדה היא — ליהודים מצוינים בארצות רחוקות! ברוך משנה העתים ומחליף הזמנים!...

קדמוניות, ביחוד אחרי כ"י עתיקים בספרות ישראל בלשונות המזרחיות ועוד כמה פעמים. —

בשנת 1884 ירה הרכבי אבן־פנת החברה הנכבדה „מקיצי נרדמים", שהקיצה לתחיה אחרי שְׁנת מרמוטא של שנים רבות. הוא ראה כי ,בימינו אלה כל עם ועם ידרוש לספרותו מדורות שעברו וקדמוניותיו בהשתדלות עצומה ובאהבה עזה" ויאמר: „מדוע זה תגרע נחלת ישרון? האם לא תדאב נפש כל אוהב עמו באמת ובתמים לראות, כי בעוד אשר הספרים הקדמונים אשר לבני אשכנז, צרפת ואיטליא וכו' נדפסים שנה שנה למאות ולאלפים ונקראים בשקידה רבה מהלומדים והנאורים בארצותם לגוייהם וללשונותם אשר יקנאו לספרותם הישנה קנאה גדולה, יתגאו וישתבחו ויתפארו בה — רבים מבחירי הספרים אשר לאבותינו מונחים עד עתה בקרן זוית, אוצרות הספרים במדינות שונות באין דוריש ומבקש אחריהם. אף כי הגלותם לאור הדפוס נחוצה היא מאד לחכמת ישראל וצאתם מבתי כלאים אשר בהם החבאו תהי לתועלת רבה ולכבוד אמתנו ותפארתה!!" הוא, בדעתו היטב כי יש אשר „מהעלם דבר אחד הנמצא בכ"י או משבוש אחד בספר קדמון תצמחנה טעיות ושגיאות רבות אצל כמה מחברים, ודיה למציאה אחת קטנה בכ"י לפקוח את עיני הדורשים והחוקרים להרים כל מכשול מדרכם ולהזריח אור בהיר על מחשכים רבים בקורות ישראל וקדמוניותיו וספר קדמון אחד החבוש בטמון יוכל להאיר עינינו אדות מצב בני עמנו הרוחני והחמרי במדינה אחת או בארצות שונות במשך זמן גדול ודורות רבים"; ומדעתו נאמנה (מה שראה בעיניו בבקרו בהביבליותיקות היותר גדולות שבעולם) כי „בכל ענף מענפי התורה והחכמה נמצאים עוד ספרים רבים לקדמונינו בין המון כ"י באוצרות ספרי הממלכות השונות ואצל יחידים מבני עמנו המחכים לאור הדפוס [1])— מדעתו כל זאת לא נח ולא שקט עד אשר עלתה בידיו, בעזרת אחדים מחבריו, והם טובי חכמי ישראל, להשיב לתחיה את החברה ,מקיצי נרדמים" וליסדה על בסיס קים ומובן מאליו כי נמנה גם הוא בין ראשי החברה. ובכדי לקיים „קריינא דאגרתא איהו להוי פרונקא" הוציא בעצמו לאור (מכ"י אשר בהביבליותיקא הקיסרית בפטרבורג) ע"י החברה ספרים נכבדים מאד הלא הם ספרי „תשובות הגאונים", אשר בפה מלא נוכל לאמר: אלו לא נבראה החברה אלא בשבילם, דיה.

בחברת „מפיצי השכלה בין היהודים ברוסיא" החל הרכבי לעסוק בשנת 1864. שנים רבות עבד בחברה הזאת עבודת מזכיר בחנם, בלי שום קבלת פרס; ובשנת תרכ"ז נבחר לחבר הועד. עד כמה גדלה פעולתו במקצוע זה נראה מן האספה הכוללת לחברת „מפיצי השכלה" שהיתה ביום א' 27 דעצמבר שנת 1881; אז כלתה לו שלשת שנות עבודתו בהחברה בתור יועץ־הועד וע"פ חוקי החברה היה צריך אחר לבא על מקומו וכן גם בקש הרכבי במכתב מיוחד לפטרהו ממשמרתו ולבחור אחר תחתיו; אבל ראש החברה, האדון בַּארָֽן הֹרַאֵץ פֿאָן

[1]) ראה ה„קריאה באזני אחינו בני ישראל יושבי רוסיא ופולין" שקרא הרכבי בשערי „המליץ" (לשנת 1884 גליון 98).

גינצבורג, עמד והציע לבלי קבל את בקשת הרכבי ולבחור אותו גם לשלש שנים הבאות — ויישר הדבר בעיני כל הנאספים מפני — העיר ע"ז אחד מכה"ע הפטרבורגים בעתו — „מפני כי רבה מאד פעולת הד"ר הרכבי בהועד; כי מלבד שהוא עושה בזריזות יתירה בכל ישיבות הועדים, עוד קבל עליו משרת מזכיר חנם ועוסק במשרה זו בחריצות וגם סדר והעשיר את הביבליאותיקה של החברה".— כן היה הרכבי חמש שנים חבר (טשלען) לשלטון (פראווליעניע) עדת ישראל בעיר המלוכה; אפס כי מפני טרדותיו הרבות בעולם הספרות התפטר ממשמרתו זו.—

בתור יהודי — הרכבי דבק בעמו ובדתו בכל לב. יהדותו איננה איזו צירימוניא יבשה כי אם אמונה טהורה, אמונה שלמה בכל המקבלות. היא היתה אתו בשבתו על ספסלי בית המדרש הגבוה בס"ט פטרבורג [1] והיא תלונו גם עתה על כל דרכיו; מאחרי דת ישראל לא ינטה אף כמלא השעל [2] וכל הרוחות שבעולם לא עצרו כח לנגוע באמונתו, וגם הקתדרא בהאוניפֿרזיטאֶט בפטרבורג לא

---

[1] המורה ה' מעדאלליע מספ"ב אחרי הודיעו ב"המגיד" (XI. Jg. N. 4) מן „הכבוד אשר נחל הרכבי ביום ב'] לדצמבר 1867, יום התאסף הפרופיסורים של האוני-פרסיטעט וחכמים רבים ובראשם שני מיניסטורים, שבו נתכבד מהמיניסטר להשכלת העם במעדאליע של זהב" — אומר: „והנה אספרה כמו לתהלת החכם הרכבי, כי הוא ושלשת מרעיו אשר נתכבדו במעדאליע זהב נקראו משר השכלת העם (מיניסטער דער פֿאָלקס־אויפֿקלאֶרונג) אל המשתה אשר הכין להם; והנה טרם ישבו על השלחן גלה החכם ק' הרכבי את אוזן האדיונקט־מיניסטר ה' דעליאנאָף כי — דתו תעבהו מאכול איזה מאכלים אשר יעלו על שלחן השר... מה עשה דעליאנאָף? הושיב את הרכבי על ידו ובכל קערה וקערה אשר שמו המשרתים לפניהם שאלם ה' דעליאנאָף: ממה נעשה המאכל? למען ידע הרכבי מה יאכל וממה ימנע את נפשו. בכלות המשתה שאל המיניסטר את פי האדיונקט-מיניסטר: על מה זה ולמה עשה כזאת? וכאשר שמע את סבת הדבר נגש אל ה' הרכבי ושחוק על שפתיו ויאמר: כי ראש הסינאָד (אָבער פראָקוראָר דער זינאָדע) אשר גם משמרת הזינאָדע עם פקודת השכלת העם יחדיו על שכמו יגיש את הדבר הזה לפני שר השכלת העם למשפט לאמר: מה מצא ה' הרכבי במטעמי שלחנו כי קצה נפשו באיזה מהם?"... אז ענה החכם הרכבי ואמר: אלו אכלתי מכל המאכלים אשר הושמו לפני ואף גם אלה האסורים לי ע"פ דת ישראל, הלא אז הקריב שר השכלת העם את משפטי לפני ראשי הסינאָד". התשובה הקצרה והמחכמה הזאת מצאה חן בעיני המיניסטר ויושט ידו להחכם ה' הרכבי באהבה ושמחה ויתן לו הודתו לעיני כל הקרואים." —

[2] בהמליץ לש' 1885 נו' 53 כותב אחד הסופרים מווילנא כדברים האלה לאמר: „... אני אגיד היום פעולת חכם מצוין העומד לנס עמו, הוא אחינו אברהם העברי ד"ר הרכבי ויהי לאות ולמופת לבני מרי אשר כמעט יריחו ריח השכלה מדומית כקרוא וכתוב בשפה זרה והנם מתכחשים לאמונתם ולאומתם, מלעיבים בתורת אלהים, בוזים דבריו ומתעתעים בשומרי מצוה ומוקירי זכרונות ימי קדם. ד"ר הרכבי לא ישא חרפה ולא ישמע קול נוגש ואין לפניו חוגים וחקים מעיקים כאשר הוא שם; ד"ר הרכבי זכה עוד זה מקרוב לכבוד משנה: עלה למעלת יועץ-מדיני (שטאַאטס־ראַטה) והשיג אָרדען סטאַניסלאַוו מדרגה שניה פעם אחת;

מצאה פה נצחונה ... בכל כחו הוא משתדל לקרב לב בני הנעורים אל עמם ואל דתם; וזו היתה גם מטרתו במשאות (פאָרטראָגע) שנשא בעיר המלוכה כמה פעמים, כמו ע"ד חיי ר' שמואל הנגיד, רב סעדיה גאון ור' יהודה הלוי [1]. לבו ונפשו נתונים נתונים לציון; הוא אחד מחובבי ציון האמתים אשר אהבתם לארץ קדשנו נובעת ממקור הלב [2]. כהלוי הגדול — גם הוא „נותן דמעיו כטל

והסטאטסקי שאָוויעטניק ד"ר הרכבי בא פעמים לבית הכנסת הגדול בווילנא (לא בטעמפעל ולא בקאָראָשול) בליל תשעה באב זה וביומו וישב לארץ יחד את אָחיו האנשים והנאנקים; והלוי המשורר ז"ל (אשר הוא — הרכבי — קרא תולדותיו. קורותיו רבי חכמתו ופרשת גדולתו וכתבם גם על ספר) קרא לעדה הגדולה הזאת: לבכות עמוק אני תנים... ויקונן את כל מגלת-הקינות אשר ליום אבל-כבד זה והגבר הוקם על לדרוש מעל הקתדרא לפני פרופיסורים חדשות וגזורות אשר אזן וחקר בספרי יון וערב כתבי יד שבלו מרוב ימים, קרא מעל במת בית-הכנסת בווילנא: „רחם על ציון כי היא בית חיינו, ולעלובת נפש תושיע במהרה בימינו..."

[1]) אדות קריאתו הראשונה: ע"ד ר"י הלוי כתב המליץ (1881, N. 12) בעתו לאמר: „במוצ"ש (21 מאָרץ) אור ליום ד' ניסן יצא אל הפועל רעיון יקר לקרב לבות בני הנעורים המבקרים בתי מדרש החכמה ומלאכת מחשבת למשכם להתרועע עם בני בריתם העוסקים בעולם העשיה ובספרות היהדות, בעזר מקרא אמרים מחוכמים באזני הנאספים בענינים הנוגעים ליהודים וליהדות, לדברי ימיהם והתפתחות ספרותם; ואחרי אשר השיגו רשיון הממשלה נקבצו באו יחדיו כמאתים איש — זה ראשונה לביהכ"נ אשר על יד הגשר המצרי, להקשיב לקח הרב ד"ר אברהם אליהו הרכבי: בפתח דבריו הואיל לספר קורות היהודים בחצי אי הפירענעען מאז התישבו שמה עפ"י האגדה ואח"כ בגלות רומי, כל תלאותיהם אשר נשאו תחת ממשלת הוועסטגאָטים והטבת מצבם והפרחת ספרותם בעברית וערבית בימי ממשלת הערביאים ולבסוף תחת יד הקטולים האדוקים וגרושם מאספניא ופורטוגל, רוחב חכמת חכמיהם בימים ההם בכל ענפי החכמה, הפלוסופיאה ומלאכת השיר והמליצה, בעברית, ערבית וספרדית, אנשי המעלה אשר חיו קודם ר' יהודה הלוי; תולדות הפלוסוף והמשורר הנשגב הזה וספריו בשני הסעיפים האלה, ספר רגשותיו ומסעותיו עד בואו לארץ הקדושה אשר עליה ערגה נפשו ותכונת מליצתו ושיריו. — כל המאמר מתחלתו ועד סופו מסודר בזריזות עצומה וברב בקיאות, עפ"י חקירות היותר חדשות בענין הזה, כיד ד' הטובה על גגא מלא ספרא זה, אשר לא ימוש מד' אמות של התמדה בלמידים ובחקרי קדמוניות ישרון; וגם השכיל לבשם את מאמרו זה במבטאים ונאומים נעימים ומושכים את הלב."—

את כסף התרומה מהשתתפות למשאותיו הקדים הרכבי למעשי צדקה שונים. כן הקדים למשל את כסף התבואה ממשאו הראשון ע"ד הלוי — לטובות התלמידים העניים מבקרי בה"ס לעברים בפטרבורג; והמפקחים עליהם נתנו ע"ז תודה גלויה להרכבי במכה"ע. —

[2]) מתוך דברים אחדים שפלטה קולמוסו של הרכבי (בראש מאמרו „חדשים גם ישנים" בהמצפה) למדו אחדים לדעת כי אין לבו שלם עם הלאומיות ורעיון הישוב במובנו האמתי. כנראה חרה להם הדבר מאד, ושנים מטובי חו"ל פנו אליו במכתב מיוחד; וזה אשר

חרמון ונכסף לרדתם על הררי ציון". ובנסעו בשנת תרמ"ו במלאכות הביבליותיקא הקיסרית בספ"ב לפלשתינא ולמצרים לדרוש אחרי קדמוניות בקר את ירושלם (מקום מושב אביו ואחיו) ואת יתר ערי הקדש וגם את הקולוניות הנמצאות בין יפו ובין ירושלים (ראשון לציון, עקרון, גדרה ופתח תקוה) וישמח מאד לראות כי עשו האכרים העברים חיל בעבודתם. „רבות התענגתי — כתב הרכבי במכתבו להרש"י פין בווילנא [1] — רבות התענגתי לשוח בשדות ועמקים העטופים בר

השיב להם, תשובה נמרצה ונפלאה: „כל מכירי וחושבי דברי ידעו ויבינו כי לא עלתה במחשבתי לנגוע חלילה בכבוד בעלי בריתכם, שהם גם בעלי ברית אברם. כי אם כונתי רק לאלה הפריצים, המקדישים ומעריצים, את הפרילוקרים והרבינוביצים, וכל העבדים המתפרצים אשר ישתבחו לאמר לשוננו קל שונים, ובכן מי לנו אדונים? לכו ונקעקע את כל הבירה, באמרנו כי מתקנים אנחנו הבית לדירה; והיה כי ישאלונו איך בת יהודה, תשאר בלי תורה ותעודה? נשיב להם תשובה (אף כי הוא גנובה, אולם מפני הסכנה, מותר לדחות בקנה) כי „דברנו סרה, רק במנהג הכפרה, ושקוצים נשליך, אך בתשליך, קולנו השפל, ערוך נגד טוחי תפל, ואשר לדת הוא טפל." אולם יודע העם הרואים את הקולות, כי אלם העקרים כטפלות, ובכרם הדת לא ישאירו עוללות, וכי בחנף ושפת חלקות, יוליכו לארץ חשך וחלקלקות, במקום אשר יכרעו ברך, לפני כל מוליכי תהו לא דרך; תחת התפלות והתחנונים, ישננו לשונם כחצים שנונים, כנגד בני דת שוכן מעונים, ולאשר יכרית מפיו קריאת שמע ישראל, יקראו אותה המלאך הגואל. גמרת הירושלמי לא תגמר, כי הגיעה עת הזמיר. במקום הגפת של הני בבלאי טפשאי, זמורתא תהא... ישמו בתי המדרשים, כי תמלא הארץ בנים כחשים; כרם ד' צבאות ישאר בהו, כי אבדה האמונה ונכרתה, לשמחת צוררנו המן בן המדתא, וכל ממירי דתא לעולמים בזולתא ולששון-לב בני הנכר מהשפלים, וגם כל המולי"ם הערלים, אשר יהיו ידם עם הנבלים. והנה עינינו הרואות כי תחת אשר אבותינו היו מכבדים ומנשאים תורת ישראל ורבניו, לעת כזאת התורה מונחת בקרן זוית אין דורש ואין מבקש; הרבנים האמתים יתחבאו בנקרת הצורים, ותחתם יתהלכו בקומה זקופה אנשים המכונים משכילים, אשר על הרוב (היוצאים מן הכלל נער יכתבם) הם בלי תורה ובלי חכמה; בני הדור החדש יתחנכו עם בני הנכר ולא ידעו עד מה מתורת ישראל ואמונתו. הכופרים שבנו מתורת המשיחים יצעקו בפומבי כי הם להיהדות עמודים ובריחים, ולאשר יחפצו אותנו הם מוליכים (ואוי לעם שלו ככה, שבראשו יקפצו נשי המערכה, ועליו ישפעו ברגל, כל משליכי הדגל). העל אלה לא תשמח נפש אלה המשכילים, העל זאת לא יפצחו רננות וגילים? אך כל זאת איננה שוה לאיזה מהרקים כי תמיד הם צועקים: „הנה לשוננו אסורה בזיקים, כי עבדיך מכים, מיד אלה הפנאטיקים אשר נוראים הם מקאזאקים." אין זאת כי אם למדו מהאנטיסימיטים הצועקים: „היהודים בכל שליטים", אף כי יפצעונו פצעי לב ונפש, וירמסונו כטיט ורפש. ותהיה להם למשפט וחוק, לכבדנו בכלימות ורוק. גם מפאת כי המחבקים חיק נכריה, יראו כי עוד בנו עשירית מן העשיריה, אשר לא מאסה את העבריה, אף כי הוכתה מכה טריה, גם לא הלך אחריהם למדבר ציה, כי לא געלה נפשם ביהודיה, המושפלת עד שאול תחתיה"...

זו אנחת-לב עברי במלא מובן המלה!..

[1] עי' המליץ לש' 1886 גליון 162.

ובתוך כרמי חמד וגם פרחים אשר לאחינו בהקולוניות; רחב לבבי לראות בני עמנו וארצנו עובדים את אדמת ישראל בזעת אפם ובשמחה וטוב לב ולחזות בעיני עגלות טעונות מפרי הארץ היקרה לנו ונער עברי קטן נוהג בהן ובחורי ישראל רוכבים על סוסים וחמורים ופני רכבים ופרשים פניהם; ילדי יהודים רוקדים ומכרכרים בחוצות הכפרים אחרי עבדם את עבודתם בבית ובשדה; ומי זה האיש האוהב עמנו וארצנו הקדושה לא ישמח לדעת כי עתה יש לנו ת״ל ניר בנחלת אבותינו? ואם יתן ד׳ ודרך הקולניות ילך הלוך וחזק אזי תהי ברכה גדולה בקרבו לעם ישראל וברכת שמים מעל תחול על ראש המחזיקים והעוסקים בדבר הגדול הזה והמסייעים למצוה רבה זו — יהי נועם ד׳ עליהם!״

הרב ר׳ אברהם אליהו המכונה ד״ר אַלבערט הרכבי הוא כעת כבן חמשים שנה; יושב בפטרבורג בחברת בתו היחידה (Mademoiselle Tiliê) אשר ילדה לו אשתו הגרושה ממנו זה כמה שנים. רוב עתותיו הוא מבלה בהביבליותיקא הקיסרית בחדרו המיוחד לו. שקידתו ויגיעתו בשדה החקירה וחכמת ישראל גדולה מאד. בזריזותו עלתה בידו למצא כ״י עתיקים יקרי ערך מאד. חכמי ישראל וחוקריו מארבע כנפות הארץ פונים אליו בבקשה להעניק להם מטובו [1], כי — הכל צריכים למרי דחוטי.

---

[1]) עי׳ לדוגמא „שאלות ותשובות הערות והודעות״ שלו בהמגיד (Nr. 1—2).

רבי שלמה זלמן חיים האַלבערשטאַם.

קהלת האיש המתפלסף המטיל ספק בכל, האיש אשר נסה להתענג על כל תענוגי העולם הזה וחמודותיו: „לנסוך בשמחה ולראות בטוב, למשוך ביין את בשרו, לבנות לו בתים ועליות מרוחים ולנטוע לו כרמים, לעשות לו גנות ופרדסים ולנטוע בהם עץ כל פרי, לעשות לו ברכות מים להשקות מהם יער צומח עצים, לקנות לו עבדים ושפחות ובני בית, לכנס לו גם כסף וזהב וסגלת מלכים והמדינות, לעשות לו שרים ושרות ותענוגות בני האדם שדה ושדות — עד אשר כל אשר שאלו עיניו לא אצל מהן; אחרי העבירו הרבה משני חייו בתענוגות ולא מנע את לבו מכל שמחה כי לבו שמח מכל עמלו וזה היה חלקו מכל עמלו" — „באיש אשר יעור משנה קשה שאחזתו וכגבר מתרונן מיין הקיץ פתאום ורוח נשבה בו, רוח גדולה וחזק, משבר הרי התאוה ומפרק סלעי תענוגי ההבל, ופנה הוא בכל מעשיו שעשו ידיו ובעמל שעמל לעשות" לראות מה טיבם והנה — הוי תשובה מכאבת— הכל הבל ורעות רוח!... אז הוסר התבלול מעל עיניו, אז החל להביט בעינים פקוחות על כל אשר סביביו, הסתכל מבעד אספקלריא מאירה על העולם ועל האדם ותכליתו; ואו אז — בהחלו לדרוש ולתור מה היא המטרה היותר טובה שאליה צריך האדם לקלוע בימי חיי הבלו — סוף סוף בא לידי הכרה כי — יש יתרון לחכמה מן הסכלות כיתרון האור מן החשך! וחכמי המדרש יפה דרשו ע"ז בסגנונם הנעלה: „זה אין לו פרוטה — והוא אומר: הבל הבלים! אלא שלמה שכתוב בו ויתן את הכסף בירושלם כאבנים... אלו אחר אמר: הכל יפה עשה בעתו, היו אומרים: זה לא אכל מאומה מימיו; אלא שלמה שכתוב בו וכלכלו הנציבים כו' שהיו מביאין לו תרדין בימות החמה וקוזיאין בימות הגשמים — לזה נאה לו לאמר: הבל הבלים!" [1]) — הן אמנם האמת איננה משועבדת תחת ממשלת הזמן, המקום והנושא: האמת לעד קימת; האמת בכל מקום שהיא אמת היא! האמת מכל פה ולב שהיא מבצבצת ויוצאת אמת שמה — כן הוא אמנם; אבל יש אשר חותמו של הקב"ה בעצמו, האמת, צריך אשור וקיום. ואימתי? בזמן שהוא מן הדברים שיד הנסיון והבחינה שליטה עליהם. למשל: אם יאמר לך אדם שהוא עור בשתי עיניו: „ראה, הרי כיס של ממון מוטל לפניך" אף על פי שאמת הדבר, הרשות בידך לשאול את האיש: ז מאין לך? שהרי עור הוא וחוש הראיה חסר לו... מעין זה הוא העני המבטל את תענוגי העולם הזה וקורא בקול: הבל הבלים הכל הבל! שיהיה לשחוק; שהרי מימיו לא טעם טעם תענוג ואלו ידע טעמו אולי שינה טעמו... אבל איש שגדל על ברכי התענוגים היותר גדולים אם הוא, הבקי והמנוסה, אומר „הבל הבלים הכל הבל" וכי יש יתרון לחכמה... שמע מינה שאחרי נסיונות רבים בא לידי החלטה זו ואז דבריו מתקבלין כאמת גמורה שאין להרהר אחריה.

---

[1]) דברים רבה פ"א

אם נראה לפעמים איש עמל בתורה ושוקד עליה כל היום וסביביו עניות נפרזה, חסר לחם ונקיון שנים, לא נתמה כל כך על החפץ כי מה יעשה איש כזה הרואה עני בשבט עברתו? הישב כל היום בבית האוצר הגדול שלו — שלא היה ולא נברא אלא משל הוא בפינו, או ילך לבתי תיאטראות וקרקסאות או יבלה ימיו ביתר תענוגי העולם? וכיסו רק! ומי יודע אלו נסה במסה זה אולי גם לא עמד בנסיון... מי יודע אם היינו רואים אותו בבית המדרש או במקום אחר... אם נראה בספרות העברית חכמים עניים יושבים ועוסקים בה להגדיל תורה ולהאדיר חכמה לא יפלא הדבר בעינינו כל כך; אך אם אנשים שכל טוב העולם לפניהם, אנשים החיים בעולם המעשה והמסחר אם הם מתגנבים לצאת מעולם המעשה לבא אל עולם האצילות והחכמה, העולם שכשם שאין בו לא קנאה ולא שנאה לא איבה ולא תחרות כך אין בו לא אכילה ולא שתיה לא הנאת הגוף ולא תענוג החומר אבל יש בו ענג נפש ומזון הרוח העולה למעלה, אם הם מקדישים לילות כימים להגות בספרותנו ובשעה שאנשים כערכם (במעמדם ובמצבם) יושבים על השלחן הירוק ומבלים עתותיהם בצחוק וקלות ראש ושעשועים — הם יושבים כפופים כאגמון ועמלים בתורה ולומדים שלא על מנת לקבל פרס אז לא נביט עליהם מבלי שהמבט הזה ירחיב לבבנו וימלא כל בתי נפשנו שמחה וענג נעלה. ואמנם אנשים כאלה ומה גם בדור האחרון הזה שכבה נר האהבה לתורתנו ונטל זיו החכמה מקרבנו והקסם אשר היה לפנים בידי החכמה למשוך אבירים ולצודד נפשות לקח מאתה ואיננו — אנשים כאלה חזיון יקר מאד, חזיון בלתי נפרץ הם בקרבנו!

אחד מהשרידים היחידים האלה אשר עמד הקב"ה ושתלם בכל דור בכדי שלא תשתכח חכמת ישראל הוא — הרב ר' שלמה זלמן חיים האלבערשטאַם המכונה שזח"ה.

בשנים ועשרים יום לחדש אדר בשנת תקצ"ב ב"כרכא דכולא בה" קראקא אשר בגאליציען נולד הרב ר' שלמה זלמן חיים האלבערשטאַם לאביו הרב ר' יצחק ולאמו מרת חיה. "ר' יצחק האלבערשטאַם היה אדם גדול בתורה, חריף ובקי, זך השכל והרעיון, צדיק ועניו; והיה לו ארבע ידות בלמוד בפלפול וסברא"[1]; "מעודו הגה בתורת ד' כחשכה כאורה ולילה כיום יאיר לו ועפעפיו לא חזו תנומה ואף בעת ברכו ד' בהון ורכוש רב ומסחרו פרץ בארץ ויעש לו שם כאחד הגבירים הגדולים אשר קראו בשמותם במחרבי התבל לא כמהם אחז דרכו, דרך לא קדש, לבלע ולהשחית עתותיו לא לאלקים רק בדברי שוא ותפל; לא כמהם התענג בתענוגות בני אדם; הוא מאס כל מחמדי תבל ובנעמיה בחלה נפשו. לא להרבות חילו, למלאות אוצרו כסף, מכמניו זהב, שם מטרתו; לא עבר ארחות ימים להרבות מסחר וקנין אך כתפארת אדם בחר לשבת בית ד' והקדיש כל עתותיו לתורה ולתעודה ויעש פרי תבונה למכביר ויחדש חדושים רבים ונחמדים כי מלבד אשר חננו ד' בשכל חד וכברק עד מהרה הפיץ אור על כל דבר חכמה ודעת, זך וישר היה ולכל דבריו יסוד מוסד למו ובשובה ונחת שקל כל דבריו בפלס שכלו, לא

---

[1]) עדותו של הרב ר' משולם ישכר האבד"ק סטאניסלוא בהסכמתו על הספר "בית יצחק."

כעשירי עם עטה גאה להבזות כל אדם בעיניהם; לא גבה לבו בעשרו להביט בבוז וחרפה בפני דלים; כאח וכרע התהלך עם כל איש ואיש ויתן את עניים שיחו ואת דלים התרועע ובאמרי אהבה וחן דבר על לבבם לנחמם מיגונם ומעצבון נפשם; השכיל אל דל ביום רעתו ויקדם פניו במנה אחת אפים בעת מצוקתו; במסתרים פזר כספו ויעש צדקה ואיש לא ידעו. גם עת פגע בו הזמן הנורא בשבט אפו ויכהו בלי חמלה לא חת מפניו, לא שנה טעמו, לא עזב דרכו מאז. הטובות גם הרעות לא עצרוהו מהגות בתורת ד׳ ומשמור מצותיו. כל תהלוכותיו בקדש לא לקנות שם תפארת בלתי לד׳ לבדו" [1]. הוא היה חטר מגזע משפחה רמה בישראל [2]; והתורה חזרה אצלו על אכסניא שלה [3].

אביו פקח עיניו על בניו ללמדם דעת את ד׳ לנחותם הדרך העולה שמים וברוחו עצר בעדם לבלתי לכת אחרי הנערים השואפים לרוח העת ואחריו ישו עקלקלות וישריש בקרבם נצני מוסר ויראת ד׳ ובפרט שפך את רוחו על בנו הבכור הוא הרשזח״ה וישם עינו על כל צעדיו לבלתי ימעדו מני דרך. ויחזק לבו לתורת ד׳ וליראה שמו — ופרי החנוך הטוב הזה עוד נראה על רוח הרשזח״ה והלך נפשו.

התשוקה להתורה והאהבה לחכמת ישראל גדלו עמו מנעוריו; בעודנו נער היתה אהבתו להגיון בספרים חזקה מאד. עד היכן הגיע כחה של האהבה הטהורה הזאת די להוכח מזה כי בעוד ראשו נמלא טל הילדות כשחלה לפעמים והרופא נתן לו סמי מרפא והנער לא אבה לשתותם אז רק עצה אחת היתה להוריו איך להשקות את בנם היקר האמון עלי תולע את סם־החיים ולהשיבו עי״ז לאיתנו: בתתם לו איזה ספר חדש לקרוא בו! כי רק באופן זה נאות הנער לעשות כמצוה עליו מפי הרופאים [4].

מלמדו בתורה היה אביו הרב ז״ל; ואולם ביחוד שמע לקח בתלמוד על פי דרך העיון והעמק מפי הרב ר׳ אברהם נ״ה יענער ז״ל, שהיה ראש בית דין בקראקא

[1] עדות המדפיס אשר הוא הרב ר׳ אורי זאב שאלאמ דייטש רבא בלבוב בראש הס׳ שיח יצחק.

[2] „בן הרב הגדול מו״ה חיים בהגאון מו״ה מרדכי אבד״ק קאמרנא בהגאון הקדוש מו״ה שמחה מדעסויא בהגאון רבן של ישראל מאור הגולה רבנו צבי הירש מהאלברשטאט ז״ל ה״ה חתן הגאון הגדול מאור הגולה ר׳ שמחה ראפאפורט. גיסו של הגאון המובהק רשכבה״ג מו״ה חיים כהן ראפאפורט אבד״ק לבוב. ואמו — בת הגאון הגדול מופת דורו מו״ה ארי׳ ליב אבד״ק סטאניסלויא בהגאון מו״ה אלעזר אבד״ק זאלזין בהגאון מהר״י הורוויץ אבד״ק האמבורג חתנו של הגאון מו״ה שאול אבד״ק אמשטרדם נכד רבינו הח״ן ורבי ר׳ העשיל זצלה״ה" (לשון שער הספר שיח יצחק).

[3] מעט מחדושי תורתו של הרב ר׳ יצחק האלבערשטאם ז״ל מאשר הניח אחריו ברכה הוציא בנו הרשזח״ה לאור בספר שיח יצחק והוא „דברים יקרים על סדר הפרשיות נאמרים" (לבוב תרמ״ב).

[4] עיין ברשימת ספרי הרשזח״ה בשאל ד״ר ברלינער להדפיס (בהקדמה «Eine seltene Privat Bibliothek» צד ב׳).

(בעל הספר תשובות ברכת אברהם) וגם זולתם הורו לו מורים מומחים לקח בתנ״ך ובדקדוק בלשונות ובחכמות שונות אשר את כלם למד בשקידה רבה, ביגיעת בשר ורוח.

בשנת ברי״ת לקח לו לאשה את מרת רבקה בת הר״ר שלום סאמועלי ותלד לו שני בנים ובת אחת. חתנו לוקח בתו הוא הרב ר׳ שלמה יהודה ד״ר פֿריעד, עתה רב בעיר אולם.

הרשזח״ה הולך בשביל הזהב, באמצע דרכים. חבר הוא לכל יראי ד׳ ודרך אמונה בחר. דעות המתקנים הידועים בגרמניא זרות לרוחו מאד. בהיותו בעצמו תלמידי ותורני מופלא הוא אוהב תורה ודבק בה, דחיל ומוקיר רבנן. ואולם כחו ועצם ידו הראה ביחוד בחכמת ישראל אהובת נפשו. הרשזח״ה הוא צנא מלא ספרי, כל ספרי בית אוצר ספריו הגדול מונחים אצלו כבקופסא; ובחכמתו וביחוד בבקיאותו העצומה בכל מקצועות הספרות העברית הסיע אבנים גדולות, אבנים יקרות לבנין היכל חקירת קדמוניות ישראל חיי רוחו ומנשאת נפשו. בהרשזח״ה רואים אנחנו מעין תמונת הרב רש״ל רפאפורט (שי״ר) מקלסתר פני הרב ר׳ זכריה פֿראַנקעל ומזיו איקונין של ר׳ מתתיהו שטראשון (זכר כלם לברכה!) והדומים להם ההולכים ומתמעטים, לדאבון הלב, בקרבנו. עם כל היות האלבערשטאַם איש סוחר ועשיר שמקומו יכירנו בעולם המעשה וכל היום הוא טרוד בעסקי מסחרו ובמילי דמתא (בהיותו פרנס ומנהיג ראשי בעירו ביעליטץ) — לא עבר עליו יום אחד מבלי שיעסוק בו בחכמת ישראל שהוא שוקד עליה מנעוריו בשקידה רבה, גם הוא חבר לחברות מדעיות ואחד מראשיהן כמו בחברת מקיצי נרדמים (שנוסדה מחדש — בשנת תרמ״ט), חברת בני קדם האשכנזית (D. M. G.) חברת חוקרי פלשתינה הגרמנית וכדומה להן.

ובית עקד ספרים להאלבערשטאַם אשר מעטים, מעטים מאד כמהו בכל העולם כלו, בו נמצאו ספרים נדפסים יקרי ערך מאד (בהם מן הדפוסים הראשונים והיותר עתיקים) במספר הרבה אלפים וכתבי־יד ישנים בערך חמש מאות. בהם הרבה כ״י שהם יחידים בעולם ולא נמצאו בשום ביבליותיקא. בכלל יש בו כ״י יתר מכתבי־היד אשר באוצרות הספרים שבוויען, ברלין, האמבורג ומינכען. והחכם ד״ר ברלינער, מרא דהאי הלכתא, העיד עליו כי בכל הנוגע לכ״י אין בכל העולם ביבליותיקא פרטית הדומה להביבליותיקא של הרשזח״ה זולתי אוצר הספרים של הבאַראָן האָראַץ פֿאָן גינצבורג שבפאַריס (עתה בפטרסבורג).

האלבערשטאַם העשיר את ספרותנו עשר רב בהוציאו לאור הרבה ספרים מתוך כתבי־היד אשר באוצרו עם הקדמותיו ומבואיו, הערותיו ותקוניו הארותיו והגהותיו המלאות חכמה. ואלה הם:

א) חדושי הריטב״א על נדה ע״פ כ״י אשר קניתי... עם ראש דבר כולל חקירות על כ״י הנ״ל ועל כל ספרי הריטב״א ונספחו אליו ספר הזכרון להריטב״א אשר כתב להציל את הרמב״ם מתוך השגות הרמב״ן הוצאתיו לאור ג״כ מתוך כ״י עם פתיחה כוללת חקירות שונות עם הגהות ותקונים מעשי ידי הרב מו״ה יחיאל שאָנגוט מ״ץ בעיר ביעליטץ (וויען 1868).

ב) ספר העבור להראב״ע יצא לאור מתוך כ״י עם הקדמה והערות ממני... בהוצאת חברת מקיצי נרדמים (ליק 1874).

ג) תגמולי הנפש להחכם הפלוסוף והרופא ר׳ הלל בן החסיד הרב ר׳ שמואל בן הגאון ר׳ אליעזר מוירונא ז״ל... כולל כ״ח אקדמות של מו״נ ושנויי נוסחאות מתוך כתבי יד וספרים שונים והגהות ותקונים ובראשו הקדמה מאת המו״ל — עם מכתב גדול מאת אבי הביבליאגראפהיא העברית הרמש״ש — (שם 1874).

ד) פרושים שונים על ישעיה למפרשים קדמונים עם תוספות זא״ב יצאו לאור עם קצת הערות (במכה״ע «Letterbode» היו״ל באמשטרדם בלשונות הוללאנד וגרמניא, תרמ״ב).

ה) פירוש ספר יצירה לר׳ יהודה בר ברזילי הברצלוני יצא לאור עם מבוא והגהות והערות בהוצאת חברת „מקיצי נרדמים״ (ברלין תרמ״ה).

במבואו דבר המו״ל בחכמה על תכונת פרוש ספר יצירה לאברגלוני והראה מוצאיו ומובאיו ואת המקורים אשר מהם שאב, והטיף מלתו על הדברים הנוגעים לתולדות המחבר וספריו והביא במספר צבא, הסופרים והספרים אשר שאבו ממקורו והביאו זכרו וזכר ספריו וכו׳.

ו) קבוצת מכתבים בעניני המחלוקת ע״ד ס׳ המורה והמדע יוצאים לאור ראשונה מתוך כ״י (באמבערג 1875).— רוב ההערות שבספר הזה (שמהן מעט ד״ר קאבאק יצאו) הן מאת המו״ל הרשזח״ה.

ז) תקנות קדמוניות נעשו בבולונייא ופורלי בשנת קע״ו וקע״ח מכל האיטליאה יצאו לאור ראשונה מתוך כ״י (בספר „עטרת צבי״ שהוציאו מוקירי הפרופ׳ גראֶטץ לכבודו במלאת לו שבעים שנה, וגם בחוברת מיוחדת) עם הערות (ברסלוי תרמ״ח).

ח) אגרת בקרת או הערות והוספות לס׳ קונטרס תרי״ג של הד״ר יעללינעק— נדפסה ראשונה בהמגיד ואח״כ במחברת בפ״ע — (ליק 1878).— במחברת הקטנה הזאת נוכל לראות כחו של הרשזח״ה בביבליוגראפהיא כי גדול.

ט) תקנות חכמים הן המה תקנות וגזרות אשר תקנו וגזרו רבני איטליא על היהודים שבארצם באספתם בפיראַרא בשנת שי״ד עם הערות והקדמות מלין— נדפסו ראשונה במכה״ע „עברי אנכי״ ואח״כ במחברת בפ״ע — (בראדי 1879).

ואלה הם הספרים שיצאו לאור ע״י חכמי ישראל וסופריו ובאו בהם אגרות הרשזח״ה, מבואיו, הגהותיו הערותיו או תקוניו:

א) ספר חמשה קונטרסים ע״י הררנ״נ קורוניל (וויען 1865) — הגהות הערות ותקונים (דף קי״ג — קט״ז).

ב) ספר מעשה אפוד ע״י פרידלענדר וכהן (שם 1865) — מכתב להמו״ל עם חקירות שונות (רכ״ד—רכ״ו).

ג) ספר תולדות חכמי ישראל מאת הרר״ק שולמאן (ח״ב ווילנא 1873) — שני מכתבים עם הערות ותקונים להספר (ד׳—ז׳).

ד) ספר עיר הצדק מאת הררי״מ צונץ (לבוב 1874) — הערות וחקירות תולדיות (ס״ה — ע״ה).

ה) ספר הלכות פסוקות מתלמידי ר' יהודאי גאון הוצאת הר"ר שלאָסבערג (תרמ"ב) — מכתב להמו"ל עם חקירות והערות.

ו) פירוש על ירמיה מר' יוסף קרא הוצאת שלאָסבערג (תרמ"א) — מכתב בראשו.

ז) טל אורות שירים קדמונים הוצאת גראֶבער (תרמ"ו) — הקדמה והערות ואחרית דבר.

ח) אגרות שד"ל הוצאת גראֶבער בחמשה חלקים (פרשמיסל תרמ"ג) — הערות שונות.

ט) אגרות שי"ר הוצאות גראֶבער (תרמ"ז) — הערות שונות.

י) בית הבחירה: כל שירי רב האי גאון הוצאות פּיליב (לבוב תרמ"ט) — הערות נוספות.

המאמרים שהוציא הרשזח"ה לאור מכ"י עם הערותיו והגהותיו אלה הם:

א) ויכוח טורטושא עם הערות (גנזי נסתרות להרב ד"ר קאבאק קובץ ב', באמבערג 1875); ב) מעשה דרבי שמעון הגדול עם הערות (שם); ג) שתי תשובות עם הערות והערה נוספת (שם); ד) שער דיני ממונות ושערי שבועות בחרוז ובמשקל לרבינו האי גאון (שם); ה) מכתב ר' דוד ראש הגולה עם הקדמה והערות (שם); ו) דבר תורה בדבר כתיבת ס"ת (שם קובץ ד'); ז) הקדמת האגרון לרס"ג עם הערות (הלבנון שנה ח'); ח) תחנוני בני ישראל הן המה י"ב סליחות קדמוניות על גזירות יעקב אשר אסף מתוך מחזור כ"י יצחק ברוך הלוי מפּיראַ בשנת התרט"ל עם הערות וקצת הוספות (קובץ על יד הוצאת חברת מקיצי נרדמים ח ג, ברלין תרמ"ח).

ממאמרי הרשזח"ה שכתב בעצמו ונדפסו עד עתה נזכיר את אלה:

א) דברה תורה בלשון בני אדם (הנשר שנה ג'); ב) הערה על דבר התרגומים (המגיד שנה י"ד); ג) כתבים שונים ע"ד ס' מאור עינים (שם שנה י"ז); ד) רבי שמואל נמע והלכות שחיטה בלשון ערבי (הכרמל והשרון שנה ג'); ה) משיב מפני הכבוד התנצלות בעד רשד"ל (כבוד הלבנון שנה ג'); ו) הערות למכתב הרב שי"ר (ישרון שנה א'); ז) הערה ע"ד העמיד צלם בהיכל (שם): ח) רמב"ם אמת ותורתו אמת — מאמר גדול ונעלה מאד — (שם ש. ד'); ט) ע"ד הלכות גדולות (בספר הירחי של פּראנקל לשנת 1850); י) מר שלמה היצחקי (במאַגאַצין של ברלינער לשנת 1874); יא) להצלת כבוד הרב שי"ר (במכה"ע ייד. פרעססע לשנת 1875).

ואולם מלבד אלה המנוים פה נדפסו ממנו מאמרים רבים גדולים וקטנים בחכמת ישראל, בחקירות קדמוניות, ברשימת ספרים וכו' בהרבה מכתבי עתים כמו: הנשר, המגיד, הכרמל והשרון השבועי והכרמל הירחי, כבוד הלבנון, ישרון, ספר הירחי של פּראנקעל, מאַגאַצין של ברלינער, יידישע-פרעססע, קובץ על יד, בית תלמוד, המסדרונה, המזכיר של הרמש"ש, אוצר טוב לברלינער, ספרי־השנה של

ברילל, היהודי, העברי, הצפירה, הרעוויע הצרפתית, המליץ ועוד.— רוב מאמריו נכבדים ויש מהם שלרוב יקרתם גם נעתקו ללשונות אחרות [1].—

הרבה ספרים נכבדים נדפסו מתוך כתבי־היד הנמצאים באוצר ספרי הרשז״ה [2]) אשר בעין יפה הוא נותן אותם לחכמי ישראל להשתמש בהם ולזכות בהם את הרבים.

הרב ר׳ שלמה זלמן חיים האלבערשטאַם הוא איש בעצם שנותיו; טוב לב ואוהב את כל אדם. שוקד הוא על דלתי שם ועבר ומוציא פנינים יקרות מתהום־הנשיה. גדולי חכמי ישראל מוקירים ומכבדים אותו מאד [3]) וכמעט עם כלם הוא עומד בברית אהבה טהורה שיסודתה ברוח.

---

[1]) למשל הערתו על דבר התרגומים נעתקה ע״י ד״ר גייגר במכתבו העתי (לשנ׳ 1870 צד ש״ז) ועיין הקדמת האגרון שהו״ל וכו׳.

[2]) לדוגמא נזכיר את הספרים האלה שנדפסו מתוך כ״י של הרשז״ה: א) ספר הגאון שלמה; ב) תשובות חכמי צרפת ולותיר; ג) תשובות גאוני מזרח ומערב; ד) חלופי מנהגים; ה) מסכת סופרים (ארבעה ספרים האחרונים הם הוצאת החכם ד״ר מיללער); ו) ראבי״ה (הוצאת הרה״ג דעמביצר); ז) ס׳ לקח טוב על בראשית; ח) שבולי הלקט השלם הוצאת הרש״ב באַבער); ט) אבות דר׳ נתן (הוצאת הד״ר שעכטער); י) ספר הזכרון לר׳ יוסף קמחי (הוצאת החכם הפרופ. ד״ר באַכער). — גם השתמשו בכ״י של הרשז״ה המדפיסים (ראָם) מווילנא בש״ס החדש שהדפיסו, הרב רר״נ ראבינאוויטץ ז״ל בספרו דקדוקי סופרים, החכם ד״ר קאָהוט בספרו ערוך השלם, הרב ד״ר גידעמאנן בספרו על תולדות החנוך והתפתחותו בישראל, החכם ד״ר יעללינעק בבית מדרשו, ועוד רבים.— הכל צריכים למרי דחיטי!

[3]) את ספרו פליטת סופרים (מאינץ תרל״ב) הוציא החכם ד״ר ברלינער לאור לכבוד הרשז״ה לאות תודה.

רבי חנוך יהודה קאָהוט.

ברביעי בשבת בעשרים וארבעה לחדש זיו שנת תר"ב (22 April 1842) בכפר פֿעלעגהאַזאַ (Felegyháza), אשר במסבי (Comitat) פעשט, בירת אונגאַרן, נולד הרב ר' חנוך יהודה המכונה ד"ר אלכסנדר קאָהוט לאביו הר"ר יעקב ולאמו מרת סיסיליע מולדת בית האָפּפּמאַנן. רבי יעקב קאָהוט, נצר מגזע היחס, היה איש ישר, ירא וחרד לדבר ד' מאוד וגם ידע הרבה בספרות העברית; אך למרות חפצו לא יכל לדאוג בעד ראשית חנוך בנו זה, כי הוא (האב) היה אחד מאלה הנרדפים מפגעי האסון אשר מקרי הזמן האכזרים ישלחו את כל מגפותיהם אל לבם. אלה האמללים אשר החיים מתקוממים להם ובכל אשר יפנו לא יצליחו אשר הכסף יהפך בידיהם לברזל והזהב—לנחשת; ויחד עם הראב"ע היה אומר על נפשו: הככבים ממסלותם עוינים אותי! אם הייתי סוחר בתכריכי מתים אז לא מת כל אדם, ואם הייתי מוכר נרות לא בא השמש כל ימי חיי". העני היה צלו על יד ימינו, ובכל משלח ידיו שָלח חסר ומגרעת. ובמצב מורה כזה מובן מאליו כי האב לא יכל למגנת לבו לפקח עין על התפתחות כשרונות בנו אשר אהב. מלבד זאת היתה הרוח המרחפת על פני הכפר, אשר בו נפקחו עיני הנער אלכסנדר לראות אור עולם, מלאה שנאה כבושה ליהודים; ואביו יעקב היה נאלץ להביא ממרחק לחמו, על ידי מסחרו הקטן, ותמיד היה עוזב את ביתו למען השתכר פרנסתו לשבוע הבא ותשובתו הביתה — ביום הששי, ערב שבת קדש; ויהי שבתו הבית מעט. בכפר פעלעגהאזא ישבו יהודים אך מעט מזעיר ולא היה בו לא בית־ספר למתחילים מסודר, ולא חדר לנערים ערוך. וזו היא הסבה אשר במלאת לאלכסנדר (או בשמו העברי חנוך יהודה) שמנה שנים לא ידע גם היסודות הראשונים מלמוד־העברי ומלמודים־הכללים. עברו ימים מעטים והנה הגיעה שנת 1848 ואתה באו כסיפות בנגב המהפכות הנוראות, ונוסף עליהם — הדאגות הביתיות אשר מלאו כל חללו של־בית יעקב, אשר לרגלן באו גם נדודים וטלטולים ממקום למקום, — והן הן לא נתנו גם להעלות על הלב את הרעיון אדות למוד. וכה גָדל הנער בלי שום חנוך מוסרי ומבלי לקנות אפילו ראשית הידיעות היותר נחוצות; והנער — נער. כבר מלאו לו שמנה שנים וכבר התעוררה בקרבו תשוקת־הדעת; והתשוקה היתה חזקה מאד: הנער החרוץ, אשר למרות אי־ידיעתו בכל מדע כבר נכרו בו גם אז עקבי בעל כשרונים מצוין, הנער היה אוחז תמיד בידו את התנ"ך ומבלי להכיר גם את צורת האותיות העבריות, גמגם ולגלג וכמו קרא מעל הספר, כאלו חפץ לתת אמונה בלב הרואה, כי הוא מבין את אשר לפניו. אז הכיר האב ביותר את נחיצות החנוך לבנו, והאם הצדקת הצטערה גם היא מאד על העדר האמנה הרוחנית לבר־בטנה אהוב לבה. ההורים טכסו עצה כדת מה לעשות ויחליטו לתת אזן קשבת לקול הקורא של האיש הנכבד ר' אליעזר האָפּפּמאנן, אחי סיסיליע, להעתיק מושבם אל המקום הסמוך Kecskemét וכן עשו. פה היה אלכסנדר תחת השגחת המרא דאתרא הרב ש. פישמאַן והמורה הראשי ה. דייטש בעל בית־ספר למתחילים

מצוין במיני. הנער נכנס להמחלקה הראשונה [1]; אך שקידתו בלמודיו גדלה כל כך, עד כי עוד בטרם מלאו לו שליש עשרה שנה לא לבד שכלה חק הלמודים בכל ארבע מחלקות בית הספר עד גמירא, על צד היותר טוב, עוד סגל לו גם ידיעה גדולה בספר התנ"ך אשר ידעו כמעט בעל פה; ובעצמו למד — תחת השגחת מורו, ידיד־אביו האדון דייטש — את כל הלִמדים הַלִּמודים בשתי־מחלקות הגימנאזיום הראשונות, באופן אשר נכנס אלכסנדר למחלקה השלישית של הגימנזיום ישר מבית הספר למתחילים — בידיעותיו שקנה לו בעצמו, בשקידתו ובכשרוניו. מטיבו ואיש חסדו בחומריות היה שנים רבות דודו ר' אליעזר האָפפמאנן ומנהלו המוסרי ומטיבו ברוחניות נשאר, יחד עם הרב פישמאן, מורו האדון דייטש — בעת אשר אביו מלא יום ולילה משלחת השגחה ראשית: באהבה ובשום לב שמע דברי הנער, ותמיד היה מספר לבנו זה ספורים מושכים את הלב ע"ד אבותיו שהיו רבנים מצוינים בישראל, מגדלם וערכם, שמם וכבודם — בכדי להגדיל ע"י זה תשוקת הנער ללמודים [2]. —

---

[1]) בבא אלכסנדר בפעם הראשונה (עם דודו האדון האָפפמאנן) לבית הספר, והוא אז נער בן שמנה שנים וארבעה חדשים, יפה-עינים וטוב ראי מאד ורם הקומה, דיבר לאמר: „הנני נאות להכנס פה במחלקה הראשונה, היינו התחתונה — אך באופן שבעוד ירחים אחדים אכנס להמחלקה השניה.“ „למה תאמר למהר כל כך, שאלהו המורה הראשי דייטש; ואתה אינך מכיר גם את צורת האותיות! ואיך יהיה כדבר הזה אשר אמרת?“ — „הנני מבטיח כי בעוד שני ימים אדע את „האותיות“, ובעוד שני ירחים אגמור את כל המחלקה“. — „ואז?“ — „אז, ענה הנער בגאון, אז אגמור המחלקה השניה, השלישית וגם הרביעית במשך שנתים ימים.“ — „ואז?“ שאל המורה את הנער החרוץ הקרוב ללבו, „ואז?“ — „אז אהיה לרב“. — „ומי הגיד לך כי טוב להיות רב?“ — „אבי אשר אבותיו ואבות אבותיו היו כלם רבנים בישראל, אמי אשר כל היום היא מתפללת ע"ז; הם, הורי, הגידו: בננו אלכסנדר צריך להיות רב גדול!“... אמנם כן, בו נתקיים הכתוב: „גם במעלליו יתנכר נער“ במלואו. בעוד שחבריו נערים כגילו אשר הלמוד היה להם למשא התחמקו והתגנבו לצאת מבית הספר לצחק ולהשתעשע, כמשפט הנערים, הנה אלכסנדר אשר שגר לבא אל בית הספר, ישב כבמסמרות נטועים אל ספריו ושקד עליהם בשקידה גדולה מבלי להפסיק אף רגע; וכה צעד בצעדי ענק קדימה! —

[2]) ויש אשר הראה האב לבנו אלכסנדר, שבין כה גדל ויהי לבעל הרגשה דקה ויפה ומקבל דברי-אמת באהבה, ספר גדול של שאלות ותשובות. „ראה בני, דבר אז בלב מלא חבה טהורה, ראה: שם הספר הזה הוא „נודע ביהודה“; פה נכללו שאלות ותשובות מגדולי הרבנים. כל הנזכר בספר הזה הוא בן אל-מות וזכרו לעד! פה אתה מוצא גם שאלה מאת רבי ישראל שאלותו והתשובה שהשיב לו המחבר רבנו יחזקאל לאנדא הרב בפראג. הידעת מי הוא ר' ישראל זה? הלא הוא אבי זקני אשר בשמו נקראתי. הגם אתה, בני יקירי, תהיה בזמן מן הזמנים אדם גדול כזקנך זה?“ — „בכל לבי אחפץ להיות אדם גדול כמהו“, ענה הנער בן החמש-עשרה שנה בדברים היוצאים ממקור לבו הטהור, „אבל במה זכה ובמה נתעלה?“ — „אך בזה ששקד מאד על התלמוד הקדוש ויהי ירא-אלהים.“ — „נשבעתי, אבי אהובי, כי אלמוד גם אני את התלמוד בשקידה והיה אהיה ירא האלהים מאד.“ — „אך תדע בני מה

אחרי אחת השיחות־של־התעוררות בין האב והבן עזב אלכסנדר את ביתו— בכדי לעשות לילה כיום להגות בתורת ד׳, בחדר־הלמוד של מלמדו בגמרא האדון לֶאווינגער, שהיה תלמודי מצוין, חריף ובקי, סיני ועוקר הרים. בעד הכסף שהיה בצלחתו (שנתן לו דודו העשיר האָפּפּמאַנן) קנה הנער למורו עלי הטאַבאַק־להריח שאהב מאד, ועוד דברים שונים, בכדי לקנות את לבבו שיסכים לו להיות ער בלילות ללמוד אתו, כי היום היה מוקדש אצלו ללמודי הגימנזיום. אצל המורה המובהק הזה קנה לו אלכסנדר, במשך שש השנים שהיה עמו במחיצתו, בקיאות גדולה בתלמוד עד כי הנער בן־תשע־עשרה שנה הזה היה יכול להחשב בצדק כבקי בש״ס.

פה עלינו להוציא מספר זכרונות־החיים של קאָהוט ספור־מעשה שקרה לו באמצע הפרק הזה; כי ממנו פנה ממנו יסוד להבנין הגדול והמפואר שהקים בעולם הספרות ימים רבים אחרי כן...

כאשר עזב אלכסנדר, והוא אז בן י״ג שנה, את בית־הספר למתחילים שלמד בו, הקשיב את ראשית למודי־התלמוד בבית המורה הראשי דייטש. ויהי היום וימסר לו מורו לנסיון: להכון בעצמו בשעור־התלמוד. „בני, אמר המורה, המבטאים הזרים שבתלמוד, שאינם מובנים לך, תמצא בספר „הערוך" הזה שהוציא לאור האדון משה לאַנדוי, מפורשים ומבוארים באר היטב." השם לאַנדוי היה חביב ויקר להנער משחרות ילדותו; „הלא רבי יחזקאל לאנדוי בספרו עשה את

היא יראת ד׳ אמתית? ירא אלהים באמת יקרא האיש העובד את ד׳ מתוך הדחק השומר מצותיו ולא יסור מתורתו ימין ושמאל גם בשעת־המחסור היותר גדול! הנך רואה פה נזכר רב גדול אחד בשם רבי עמרם, הוא — דודי זקני; הוא היה ירא אלהים באמת; ארבע פעמים בשנה ענה את נפשו מערב שבת לערב שבת. אהבתו לארץ קדשנו משכתו אליה בחבלי־קסם ויעזוב את מקומו וילך לארץ ישראל ויהי לרב בצפת וכבודו היה גדול מאד, ושם השיב את רוחו הטהור אל האלהים אשר נתנו." — „אבי היקר! הנני מבטיחך נאמנה כי לא אט מדרכי ד׳ ולא אסור ממצותיו אף כמלא השעל; תמיד אהיה ירא אלהים ובתורתו אהגה יומם ולילה— ואפילו בשעה שיחסר מאכלי ואצום מערב שבת לערב שבת." — „בני יקירי, פה תשוב תראה עוד רב גדול אחד רבי חיים קיצעה שמו רב באירזא והוא היה ג״כ דודי זקני. הוא קבל מעדתו משכרת קטנה, דלה ורזה אשר הספיקה לו רק ללחם יבש. ואולם הוא קנה — הרבה ניר לכתוב והרבה עלי קטרת להריח. יום ולילה כתב ספריו שכלם בשם חיים יקראו: „מקור חיים", „מים חיים", „תורת חיים", „דרך החיים" וכו׳. הוא כתב במהירות גדולה כזו, עד כי לא הספיקה לו השעה ליבש את הגליונים הכתובים בדיו, ויזרוק עליהם מלא הקומצו טאבאק שהריח, וישב ויכתוב במהירות נפלאה, כי חכמתו היתה כמעין המתגבר." — „אבי יקירי! נשבעתי בכל הקדוש לי כי גם אני אשתדל לעשות ספרים הרבה ואעשה את שמי — בן אל־מות"...

הבאנו את השיחות־הקלות האלו (אף כי אין דרכנו לטפל בקטנות) לפי שמהן נראה באיזה אויר גדל אלכסנדר, הנער בן חמש־עשרה שנה, ואיך השכיל אביו, אשר השתדל בכל כחו לפתח את כשרונות בנו, להעיר בקרבו התשוקה ללמודים ע״י אהבת הכבוד המקננת בלבו לב נער רך בשנים. —

אבות אבותי לבני אל־מות — וזה האיש משה בלי ספק קרוב לו" חשב הנער בלבבו.

בתשוקה עזה ונמרצה החל הנער הקטן בן השלש-עשרה שנה מעשהו בערוך הזה — והוא עוד טרם יבין בו דבר. כעבור שנה כבר קנה לו איזו ידיעה בו וידע כי „הערוך" הוא אגרון, או „לעקסיקאָן", תלמודי. ומיד גלה התלמיד על פי חקרי לשונות יון ורומי שגיאות בבאורו של לאנדוי והנער בן חמש־עשרה שנה כבר גמר בנפשו מחשבה גדולה, ובסתר לבו טמן את הגרעון־הספרותי אשר הצמיח בעוד שנים רבות פריו לתפארת... וכמו שספר אחרי כן בעצמו במסכת מרעים; הלא כה היו דבריו אז:

„הדבר היה בשבעה עשר בתמוז ואני יושב עטוף בטלית ותפלין, ראשי כפוף על אחת המסכתות החמורות שבתלמוד ומעיין היטב בסוגיא הקשה אשר לפני. הגיתי ולמדתי, עינתי והתבוננתי והנה הרבה מלים זרות (הלקוחות משפות אחרות) בתלמוד לנגד עיני, והן חתומות וסתומות לי וקצר קצרה ידי מבוא עד תכונתן ופתרונן. זכרתי דברי דייטש ולקחתי בידי את „הערוך" של לאַנדוי. אך לא הבנותי בו גם לא מצאתי את הציטאַט אשר בקשתי ותהי המלה בעיני כמו שהיתה — בלתי מבוארת. „ספר־מלים שאיננו יודע פתר אחת המלים היותר עקריות, לאו ספר־מלים שמו!" קראתי בחמה שפוכה. הוספתי לחפש כה וכה — ולא מצאתי. עיני נפקחו ומבול של דמעות חמות ורותחות פרץ מגלות עיני ועבר ושטף לחיי; ומלא כעס וחמה קמתי ממושבי ואשליך את הספר. צע־י הופג מעט וסערת-לבי קמה לדממה; נקטותי בפני כי השלכתי ספר־עברי מידי כנצר נתעב, מהרתי להרים אותו מעל הארץ, ובמו פי נשקתי אותו. כרעתי על ברכי ואדר נדר לאמר: אם יהיה אלהים עמדי ונתן בלבי חכמה ודעת — ואכתוב בעצמי ספר כזה והיה אז הערוך־שלם, ולא יחסר כל בו. השבעתי את נפשי בשבועות קדושות ובדמעות שליש להוציא מחשבתי לפועל. פתאום נפתחה הדלת ומורי האדון דייטש נכנס אל החדר. „חי נפשי! כדבר הזה לא עשה מעולם לא יהודי ולא גוי! עטוף בטלית ותפלין לפני התלמוד הפתוח בעוד בחיקך ספר עברי אתה כורע על ברכך — ועוד תאמר להיות רב בישראל?!" כה דבר באפו ובחמתו. בושתי בעצמי ממעשי, הגדתי לו איזו אמתלא בלתי מקובלת על השכל והלכתי לביתי בכח שבועתי הישנה — אז היתה ראשית מולדת „הערוך השלם"...

והשנים הבאות אחרי כן לקאָהוט היו פוריות מאד. כל עתותיו היו מקדשות ללמוד תלמוד ולאסוף דעת. במקום מושבו Kecskemét למד בהגימנזיום עד המחלקה השמינית. אז הגיע מועד הבחינה. שר האמונה הגלילי (Superintendent) בחן את התלמידים אשר קראו לפניו את ה„מעססיאַדע" של קלאָפפשטאָקק. קאָהוט עבר על מקום אחד שבו נזכר השם בעל ד' האותיות — לאמר שם הויה — מפורש ויקרא תחת שם היחוד — „גאָד". עוד הפעם היה עליו לקרוא במקום הזה ועוד הפעם קרא God תחת שם הויה. שר־האמונה התבונן בו וירא ויוכח כי בכונה שנה את השם פעמים; וקאָהוט הגיד לו ולא כחד ממנו, כי ע"פ דת ישראל אסור לנקוב את השם — וימצא הדבר חן בעיניו ויהלל אותו על יראתו את ד'. אבל התלמידים רדפו אותו במהתלותיהם והציקו לו בלעגם מאד, כי

בשמרו את חקי דתו נזהר לבלי כתוב ביום השבת, ולכן היה מטרה לחצי מהתלות השטודנטים אשר בזו לו, לעגו לו. ויהי בראותו כי צר לו המקום פה, כי אי אפשר לשאת ולסבול עוד את הענויים הקשים אשר יעונה בהם על ישרו ועל תמתו את האלהים, ויעזוב את עיר מושבו זו (אשר לה הוא חיב תודה באשר היא הניחה אבן הפנה לידיעותיו ולשמו), וילך לעיר הבירה בודאפעסט להכנס שם בגימנזיום האשכנזי העירוני, ולעמוד בנסיון האחרון הכללי, המכשיר להכנס לבית־המדרש־הגבוה (Maturitätsprüfung). אז החל לשקוד ביחוד על למודו לשון אשכנז, יען עד הנה היו כל למודיו בשפת אונגארן (אשר בה הצטיין שכם אחד על חבריו, ואשר גם עתה תשמור פקודתו תמיד: כחמר ביד היוצר הֶנָה בידו ולכל אשר יחפוץ יטנה). בהיותו תמיד בחיר התלמידים במחלקת למודיו, הרהיב בנפשו עז לבקר את הגימנזיום של הממשלה, שאז (1860) היה הדבר קשה כקריעת ים סוף; וגם יצא ביד רמה להתנגד לחקי ההנהגה הרעה אשר הכריחה את התלמידים העברים לכתוב בשבת. וקאהוט היה האחד בין כל התלמידים העברים אשר, בשמרו שבת כדת מחללו, לא נגעה ידו בעט כל ימי שבתא! מורו בחכמת ההנדסה פרופיסור Korsan רדף אותו ולא נתנו לעמוד בנסיון הכללי. אבל — שבע יפול צדק וקם; סוף סוף יצא משפטו אור, אף כי לא כתב בכל ימי שבתות השנה, מה שלא עשה גם בכל השנים הקודמות. אבל עוד אבן נגף הונחה בכונה על דרכו, ותעצרהו מבוא אל מטרתו. הסיפערינטענדענט ד"ר לוטהער אשר עליו היה לתת את תעודת־הבגרות קבע את יום השבת לבחינה בלמודי החשבון, עם הערה ברורה כי מי שאיננו רוצה לכתוב ביום הזה (יום השבת) לא יבחן ויצא מן הגימנזיום. הדבר הזה עשה לוטהער, לבקשת שונאו הגדול של קאהוט — פרופ. קארסאן. ואולם ד' היה בעוזריו: ד"ר לוטהער חלה פתאם ביום הששי, ובחינת־החשבון נדחתה מיום השבת ליום א'; וביום הזה קבל קאהוט את תעודתו (דיפלאם) בכבוד ויקר. „הבא לטהר מסייעין אותו"!

על פי עצת מורו אלוף נעוריו ה' דייטש, שבין כה בא לבודאפעסט, הכין קאהוט את עצמו ללכת לברעסלוי להכנס בבית מדרש הרבנים של פראנקעל. תשוקת נפשו ונטית רוחו הוא, כשהוא לעצמו, היתה ללכת לישיבה; אבל הרעיון כי נדר גדול נדר לחבר לעקסיקאן תלמודי הניע אותו ללכת לעיר שיש בה אוניפרזיטאט; ובברעסלוי ראה לפניו מטרה כפולה: כי יוכל לאגד ולאחד את למודי הרבנות עם למודי־המזרח. הפרופיסורים שמאלדערס ומאגנוס הבלשנים המצוינים בלשון ערבית, הפרופ. בראנים הפלוסוף המופלא, וראפעלל סופר דברי־הימים המפאר היו נזרי האוניפערזיטאט הברעסלוי, בעת אשר הרב רבי זכריה פראנקעל האדם הגדול בענקים, פרופ. גראטץ, ד"ר בערנאיס, וד"ר צוקקערמאנן היו הכוכבים אשר הפיצו אור בהיר על שמי חכמת התיאולוגיא. ובכן גמר קאהוט בנפשו ללכת לברעסלוי; וימהר לביתו לקחת עצת אביו וברכת אמו ואחרי אשר דודו הנכבד וטוב־הלב האדון האפפמאנן הבטיחו עוד לתמוך אותו מדי חדש בחדשו בסך מסוים (עשרה פלורין לחדש) כל ימי שבתו בברעסלוי, עזב אלכסנדר לפני הימים הטובים את בית אבותיו בסך עשרים זהובים ויחל ללכת לדרכו ולמחוז חפצו; בכסף הזה הגיע רעב וצם עד לייפניק, ופה ישב בחג ראש השנה.

בעת ההיא היה הרב בלאָך, אשר, כידוע, בא אחר כך לבודאַפעסט בתור דירקטור של הסעמינאר, רב העדה בלייפניק. בענג רב ובהתפעלות עצומה שמע קאָהוט הצעיר את דרשותיו הנעלות, ואחרי אשר כלתה עבודת ד׳ והעדה הלכה לביתו, מקום אשר בברכו אותם פרש את כפיו על פני העדה הקדושה, הלך גם קאָהוט לביתו ויחשוב לו קאָהוט לכבוד ולגאון להמנות בין האנשים המבֹרכים מברכות הרב הנכבד הזה. ברוח חדשה ובבטן רעבה שב לבית האלמנה הכבודה אֵם הד״ר Blüh, אשר גם הוא היה תלמיד הסעמינאַר (וכנראה היה חתן הרב ד״ר בלאָך), ובהשקט החל לעשות מסעו. ובהיותו צם בצום גדליה, בא קאָהוט לברעסלוי רפה־כח ואין אונים ובצלחתו — עשרה קרייצר בכסף מזומן.

הדרך הראשון היה כמובן — להרב ד״ר פ ר אַ נ ק ע ל, אשר, בשמעו לקול תחנוני קאָהוט ובהבטיחו לו חסדו, הראה לו מעון חנם בעלית הסמינאַר — החדר האחד אשר נועד להיות למעון לעוד שני תלמידים. אם יש איש אשר נתקיימו בו הדברים „פת במלח תאכל ומים במשורה תשתה, על הארץ תישן וחיי צער תחיה״ במלא מובן המלים הפשוט, אם יש איש אשר הלך ב„דרכה של תורה״ זו לארכה ולרחבה, אם יש איש אשר הקריב את נפשו כליל על מזבח החכמה — הנה הוא ק אָ ה ו ט. כי אמנם בארבע השנים הראשונות לשבתו בברעסלוי רבו הימים אשר לא אכל בהם על הימים אשר אכל לחם לשובע. הרעב, זה הארח לא קרוא, בקרו לפרקים לא רחוקים... התמיכה בת עשרה פלורין נדבת דודו פסקה מיד; ולא נשאר לו רק התמיכה (סטיפנדיום) החדשית: שני טהאַלער פרוסים ואחרי הבחינה השנתית — התמיכה אשר תנתן להתלמידים היותר מובחרים בכל שנה ביום העשרים ושבעה לחדש יאנואר, בתור יום הוסד הסמינאַר. במשך ארבע שנים קבל ארבע תמיכות, כל אחת בת מאה פלורין; ומלבד זה היו לו שתי ה ו ר א ו ת (Lectionen) אשר הורה לתלמידים בשכר, שהביאו לו שלשה טהאַלער לחדש. מן המקורים האלה היה מוצא לכסף להוצאות דירה, ספרים ושכר האוניפערזיטאַט וכו׳. אם דודו הזקן רבי עמרם צם ארבע פעמים בשנה מערב שבת לערב שבת — הנה צם קאָהוט (כאלו צם) א ר ב ע ש נ י ם ר צ ו פ ו ת. בשר לא בא אל פיו זולתי פעם אחת ביום השבת, ומאכלו בכל ימי השבוע היה — חצי משורה חלב וחלת־סלת אחת ליום. וכסף המשכרת שקבל מתלמידיו היה מקדש לקנית ספרים, מבלי שום לב על הבטן הרעבה ועל הקבה הריקה המבקשת את תפקידה, כי גם התמיכה החדשית, שני טהאַלער, שהיתה לו מחברת „לוית חן״, ע״י מקרה רע [1], פסקה...

---

[1]) פעם אחת הלך קאָהוט למכירה־תמה (אויקציאָן) של ספרים, ובצלחתו חמשה טהאַלער, שקמץ וקבץ על יד משכר הוראותיו, למען קנות בזול את הספרים היקרים שצוה קאָהוט לקנותם לרגלי למודיו, על פי מקרה אי־צולח היה שם גם איש אחד שנשא משרה בחברת „לוית חן״ ובראותו את קאָהוט קפץ ואמר כי איננו ראוי לשום תמיכה, כי׳ הוא עשיר כ״כ, עד כי יותר לו כסף גם לקנות ספרים יקרים. ומני אז נודע כי קאָהוט הוא „עשיר מאד״ ופסקה גם התמיכה הזאת.—

ארבע השנים הרעות בברעסלוי (1861—1865) היו בימי חיי קאָהוט השנים היותר פוריות בלמודים. שקידתו בחכמה היתה גדולה מאד, ממש במסירת־נפש; מאור הבקר עד חצות הלילה לא פסק פומיה מגירסא. השנה החמישית לשבתו בברעסלוי, בשעה שכבר היתה בידו תעודת־חכם (דאָקטאָרדיפלאָם), הקדיש אך ללמודי התלמוד ולהכין את עצמו לכהונת מטיף, אשר הושמה על שכמו ברבות הימים. פרוזדור כזה היה לו בטאַרנאָוויץ אשר בשלעזיען העליונה, במקום אשר הטיף בימים הנוראים וגם בימי גנוסיא מקריים. שכר עבודתו זו לשנה היה — מאה טהאַלער וגם טבעת זהב למנחה (אשר מני אז הוא נושא אותה על אצבעו למזכרת); מזה כלכל נפשו במשך שנה תמימה, ועוד תמך בידי אחיו אדאָלף [1], שבא לברעסלוי לגמור חק למודיו בתיאולוגיא.—

---

[1]) הוא אחיו הנ״ל ד״ר אדאלף קאהוט; עתה — אחד הסופרים היותר מצוינים בגרמניא. גם החכם הזה למד בבי״מ הרבנים בברעסלוי ואחרי שכלה חק למודיו יצא שמו במחנה הסופרים לתהלה הוציא לאור את כתבי-העת הנודעים »Breslauer Nachrichten«, »Kieler Nachrichten“, »Düsseldorfer Ztg.« ולאחרונה נתמנה להיות עורך המכה״ע הגדול »Berliner Zeitung« בברלין. — עתה מושבו בדרעזדען. חבר הרבה ספרים ומהם נזכיר:

א) ספר הערדער ויגיעת אהבת-אדם של העת החדשה: Julian Gottfried von Herder und die Humanitätsbestrebungen der Neuzeit. Eine literaturhistorische Studie (Berlin 1870).

ב) ספר הומבאָלד ביחוסו אל היהדות: Alexander von Humbold und das Judenthum. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des XIX Jahrhunderts. II. Aufl. (Leipzig 1871).

ג) שלשת משוררינו גבורי החיל והכמרות (מעשי נזירות הכהנים): Unsere drei Dichterheroen und das Pfaffenthum. Ein Trifolium klassischer Zeugnisse gegen Ultramontanismus, Jesuitismus und Muckerthum (שם 1872).

ד) אמרות-הזהב של התנ״ך: Die goldenen Worte der Bibel. Ein Lebensbuch für Jedermann, zum ersten Male systematisch geordnet (שם 1873).

ה) מה ילמד התנ״ך ע״ד השמיעה בקול הממשלה והערכאות?: Was lehrt die Bibel über den Gehorsam gegen Staat und Obrigkeit? (Düsseldorf 1875).

ו) שר ההשכלה ד״ר פאלק, מה שזכה בחייו וכבודו כו׳: Die Erlebnisse und Huldigungen des Cultusministers Dr. Falk u. s. w. (שם 1877).

ז) מילקוט כתבי ע״ד ארצות הרהיין: Aus meiner rheinländischen Mappe (בו יש הרבה דברים יקרים על אדות היינע).

ח) מענדעלזאָהן ומשפחתו (חבר לכבודו ביום מלאת מאה שנים למות הרמ״ד): Moses Mendelsohn und seine Familie. Eine Festschrift zum 100. Todestage Moses Mendelsohn's am 4. Januar 1886 (Dresden 1886).

את תעודת־הדוקטוראַט קבל קאָהוט בכבוד גדול מבית המדרש הגבוה בלייפציג בשנת 1864 בלוית מכתב־תהלה מיוחד מאת מבחינו הפרופיסור פליישער, החכם היותר גדול בחכמת בני קדם בעת החדשה. הדבר העקרי אצל קאָהוט היה — הלמודים המזרחיים וחקירות הלשונות אחרי שהוא הציב לו בחייו המטרה הגדולה: לברא את הלעקסיקאָגראַפּהיע התלמודית. בשנת 1864 כבר עבד במסתרים בהערוך ואסף וכנס את הידיעות הנחוצות. „סמיכת־רבנות" קבל בשנת 1867 ביום 27 יאנואר [1], אחרי למדו בבית הספר לרבנים חמש שנים וארבעה חדשים. הוא היה הראשון [2] במשך כהונת הרב פראנקעל שעזב את הסמינריום בטרם כלות שבע שנים, המועד הקצוב אז לכל תלמידי בית־המדרש הזה.

ועוד כמה ספרים ומאמרים נכבדים הדפיס החכם הזה, הראוי להיות אח לאלכסנדר אחיו הבכור.

[1]) ואלה דברי „הסמיכה" אות באות:

„הבחור השלם מוהר"ר חנוך יהודה בן מהור"ר ישראל קאהוט מק"ק פעלעגהאזא מוכתר בחכמות נשגבות ונהדר בשם דאָקטאָר פילאזאפיע למד ושמש בישיבתנו כמעט שש שנים ושקידתו ויגיעתו עמדו לו ללמוד בעיון גדול מס' גיטין, כתובות, חולין, יבמות ושבועות עם גדולי הראשונים והאחרונים, גם לרבות שאר מסכתות: מס' סוכה, ביצה, ברכות, שבת, סנהדרין וכו' וכו' וכאסף קציר קמה וזרועו — שבלים, לקט ואסף מלוא חפניו הלכה למעשה הב"ע בכלל וביורה דעה בפרט. דלה דלה ישאב מים חיים, ועלה בידו פי שנים. ועתה כי באה עת לחננה כי בא מועד דרש לפנינו ברבים בסוגיא עמוקה במס' גיטין דף כ' בסוגיא דכתובין וקצובין גם בא בנסיון בפוסקים ובחננו אותו באומן ובשקידה בלי עצלתים, ועמד בכור הבחינה מזוקק שבעתים. גם זאת ראינו לשמחת נפשנו כי בא אל תכלית הלימוד והשקידות: יראת שמים נטועה בלבו ושלהבת-יה בוערת בקרבו ויראתו קודמת לחכמתו, בה ירוה צמאונו ואליה תשוקתו. — ולאיש אשר אלה לו, ביראה בתורה ובחכמה תקע אהלו, לו יאה להיות מורה לאחיו ולהפיץ מעינותיו חוצה, נוצר תאנה יאכל פריה ומרוה גם הוא יורה. לכן גמרנו להכתירו בשם רב בישראל הוא ורה יורה ידין ידין, ובצפיתנו צפינו כי חפץ ד' בידו יצליח ויהי לתפארת לכל עדת ישראל אשר תבחר בו לעמוד בתוכה, להורות להם הדרך אשר ילכו בה. ויהי נעם ד' עליו לעשות חיל בישראל, להגדיל הדר תורת אל בצלה יחיה ויעש פרי תנובה, בהפיצו יראה ותורה ברוח נדיבה. יהי ד' אלהיו עמו ויעל.

פה ברעסלויא יום א' כ"א שבט תרכ"ז לפ"ק.

זכריה פראַנקעל הלוי."

(חותם הסמינאר).

[2]) פעם אחת התאונן אחד מחברי קאָהוט בהסעמינאר (ה' Dr. G—r.) מר באזני הרב פראנקעל, על כי נתן אותו (את קאָהוט) לעזוב את הבית בטרם כלות השבע שנים, בעוד שהוא (Dr. G—r.) מבקר את בי"מ הרבנים זה עשר שנים מבלי שעזבו עוד! „טעית, ענה הד"ר פראנקעל להמתאונן, ד"ר קאָהוט היה ג"כ שבע שנים בהסעמינאר." אבל כאשר

ומאז יצא שם התלמיד המצוין של הסעמינאר הברעסלאוי קאָהוט לתהלה, ושמעו הולך הלוך וגדול. בכל מקום שנקרא לדרוש ברבים לרגלי מקרים שונים קבל מכתבי־תודה. בעיר אבותיו, או יותר טוב, בעיר הנוכו הראשון, במקום שהטיף דברים אחדים ע"ד כבוד אב ואם, בעוד היה תלמיד, כמו בערים אחרות שנשא שם מדבורותיו פזרו לו מלא חפנים כבוד ותהלה. עדת טאַרנאָוויטץ בחרה בו לרב בשבתו עוד על ספסלי בית־המדרש ובין תלמידים נמנה; אבל קאָהוט לא עזב את למודיו וישב לברעסלוי ויבחר לסבול חרפת רעב ובלבד שיוכל להגות בחכמה ככל אות נפשו ואיש לא יפריעהו. יש אשר ראוהו יושב סגור ומסוגר בחדרו ואיש לא ידע מה מעשהו; מעשהו זה היה — הלמודים הקודמים להערוך. למען היות בטוח למצער בלחם חקו שלח מאמריו להמ:תב-העתי של החברה המזרחית באשכנז: «Zeitschrift der deutschen-morgenländischen Gesellschaft» שהיה מהולל גם אז, ועוד למכ"ע מדעים (בשפת אונגאַרן). מאמריו במכה"ע האונגאַרים משכו עליהם עין קהל הקוראים, וביחוד עין עדת ישראל הכבידה אשר בעיר Stuhl-weissenburg וארבעה ימים לפני חג הפסח נקרא קאָהוט ע"י הטעלעגראף (בשנת 1867) לבא שם :גם דרש בשפת אונגארית צחה, אשר לא דבר בה זה יותר משש שנים רצופות. כבוד גדול נחל אז בעלותו על הבמה אשר הד"ר Zipser המפאר עמד עליה. ע"י חכמתו וביחוד ידיעתו הרבה בהקלאַססיק האונגארית יצא שמו לתהלה בכל ארץ אונגארן, ושר ההשכלה Eötvös קרא אותו בתור דירקטור של בתי־הספר אשר בהקומיטאַט.—

אך למותר להגיד כי קאָהוט בעמדו על משמרתו לא רפו ידיו מעבוד עבודתו הספרותית; המטרה שהציב לו בחייו לא נעלמה מנגד עיניו אף לרגע קטן; בכל בחו, כח אהבת החכמה והתלהבות־הנעורים, שקד על מלאכתו, מלאכת הערוך החביבה עליו מילדותו, — לעשותה. אפס למרות שקידתו ועבודתו במשך שנים רבות להכין את עצמו בפרוזדור (בלמודים הקודמים) בטרם יכנס לטרקלין, לגוף הערוך; הנה בא קאָהוט הצעיר (בן כ"ו), גבור החיל בשדה־המדע, לידי הכרה כי אי אפשר לו להגיע אל המטרה הגדולה אשר הציב לו בחייו, בהיות הדרך מלאה אבני נגף וצורי מכשול, אשר להגותם מן המסלה דרוש כח החסר לו — כח הכסף! איש יהודי אדיר אחד (Baron P-r) הבטח הבטיח לקאָהוט להדפיס על חשבונו את הספר עד אות ב. אשר היה מונח תחת ידו ערוך בשפת אשכנז, כתחלת יצירתו בעד תמיכות־עבודה שונות אשר הראה לו קאָהוט; אבל האדיר ההוא לא שמר מוצא שפתיו, והבטחתו לא נתקיימה; כי הדפסת הספר עפ"י תבניתו הקודם היתה עולה לסך שלשים אלף פלורין. ובין כה החלו עבודות אחרות. שר־ההשכלה Eötvös קרא את היהודים יושבי הארץ לאספה להועץ על עניניהם — וקאָהוט היה הסופר וכל מחשבותיו היו נתונות לספרי הקהל השונים וכם שם כל מעיניו; נוסף לזה — חתונתו, מקרה רב הערך בימי חייו, הפסיקו כמעט את פעלתו. סבות כאלו וכאלו

הביאו לו את הפנקס למען יראה פראנקעל ויוכח כי קאָהוט עזב את הסעמינאר במשך יותר משנה וחצי לפני המועד הנכון, ענה פראנקעל בקצרה, כדרכו, ואמר: „והלילות! צריך אתה לחשוב אבל קאָהוט גם את הלילות שהיה ער בהם, שהרי עשה לילות כימים להגות בתורה".—

הפריעו אותו מעבודתו ויש אשר גם רעיון־לבו העקרי עשה לו כנפים. בעת הזאת החל להפיץ מעינות חקירותיו המדעיות בכמה מקצועות של חכמה חוצה, במכ"ע שונים; בפרק הזמן ההוא הוציא לאור גם את „ההארה הבקרתית על ההעתקה הפרסית מחמשה חומשי „תורה" — וכל אלה גרמו בטול מלאכת „הערוך". ואולם כל זה היה הפסק לשעה! עד מהרה שב קאָהוט אל עבודתו בזריזות נמרצה וכמו כח חדש נוסף לו, כח כביר ואיתן, כמו רוח חדשה באה בקרבו החל שנית, ביתר שאת וביתר עז, לשקוד על מלאכתו אשר אי אפשר היה לו להפרד ממנה בהיותה קרובה ללבו ולנפשו משחרות ימיו ואשר כל המקרים שבעולם לא עצרו כח לנתק את הפתיל־הרוחני המקשר אותו לה! עלים־למבחן מספרו שלח קאָהוט לכל החכמים המצוינים בזמנו: ד"ר פֿראנקעל בברעסלוי, ד"ר גייגער וד"ר צונץ בברלין, ד"ר לאנדוי בדרעזדען ובאָבער בלעמבערג. המלאכה מצאה חן בעיני כל החכמים נקובי אנשי־השם האלה ויהללוה אל המחבר ויזרזו אותו לבל ירף ידיו ממנה עד עשותו ועד הקימו את הבנין הענקי, את „הערוך השלם". אבל אם גם רוב השפות היו ידועות לו היטב, הנה עלה על לבו הרעיון: אם יש ביכולת איש לגמור בכל ימי חייו את העבודה הגדולה הזאת — הלא לספר כזה צריכין חכמת שלמה, ממון קרח ושנות מתושלח! למען התקרב אל מטרתו גמר קאָהוט בנפשו לכתוב ספרו בשפת עבר, בהיות מבטאה -- מועט המחזיק את המרובה ובהיות שאין כמוה שפה קצרה — כי מה שידרש ויבאר בה במאמר אחד, הנה בלשונות החדשות צריכין לזה אולי ספר שלם, כידוע טבע לשונות בני שם שכחן בקצורן, וביחוד לשון עברית. — קאָהוט חשב ומצא כי אם יכתב ספרו בשפה זו יחזיק בכמותו רק החצי ממה שיחזיק בכמותו אם ידפס בלשון אשכנז (שבה נכתב לראשונה), היינו שמונה כרכים עברים תחת ששה עשר אשכנזים. ובראותו כי בידו להקטינו עד החצי באופן זה, החליט להחל מחדש כתיבת הספר מן המאמר הראשון — משפט חרוץ ענקי, אשר אם גם גרם אבוד־זמן רב, אבל תחת זה היו תוצאותיו למעשה טובים ומועילים. המחבר אמר ועשה. הפנים (טעקסט) היה בלשון עברית וההערות — בלשון אשכנזית. עוד הפעם שלח המחבר עלים למבחן מן העבודה השניה הזאת, שהכילה אות אלף, וגם בפעם הזאת היו הדעות — שונות. החכם פרופֿ. דערענבורג יעץ להוציא את גוף הערוך בלי שום היספות; ונגד זה היתה עצת החכם באָבער (ידידו ואוהבו הנאמן של המחבר, אשר לו מכיר קאָהוט טובה גם בלעדי זאת) לתת הכל בשפת עבר. קאָהוט לא יכל לקבל את העצה הראשונה מפני כי כתבי־היד הישנים של „הערוך" נשארו בידו אך לחצי שנה, והוא, בהנוספות אשר שם, ברר מדוע בחר בנוסח זה ולא בנוסח אחר וכדומה, והדבר היה נחוץ לברר כל צרכו, ואי אפשר היה בשום אופן לשנות את סדר העבודה, ולהרחיק את הנוספות שהן עקר גדול, עצם מעצמות הספר ובשר מבשרו. לא היתה לקאָהוט איפא דרך אחרת כי אם — להחל עוד הפעם, מחדש, את עבודתו בלשון עברית ואך בעברית, גם הנוספות בעברית! עתה שהספר כבר נגמר כלו בכתב־יד ורבו כבר ראה אור, שמח קאָהוט על עצת באָבער הטובה והישרה; אבל לפני חמש־עשרה שנה כמה קשה היה הדבר להחל כתיבת הספר

מחדש בפעם השלישית! לצעד כזה צריכין כח־הסבל עצום מאד — זאת הרגיש בנפשו, אבל לא ידע איפה להשיג את הכח הכביר והנשגב הזה...

רוחו הבלה מאד מלבד זה ע״י אבדן בן יפה שעזב עולמו באביב ימיו וע״י מות חותנו ועוד מקרים רעים אחרים שקרו לו. „לולא תורתך שעשועי אז אבדתי בעניי!״ אמתת הדברים האלה הרגיש קאָהוט היטב. השמש הקיפה את תקופתה הגדולה זה פעמים רבות; הרבה שנים נפלו לים הנצח — ועוד הפעם הגיע יום השבעה עשר בתמוז, עוד הפעם ישב קאהוט עטוף בטלית ותפלין וספר „הערוך״ בידו — כמו אז בשנתו החמש-עשרה, בשעה שנשבע שבועה קדושה לבל יחדל מעבוד עבודתו בהערוך כל עוד נשמת חיים באפו, כל עוד ידפוק הדופק וידו אוחזת בקולמוס עד אשר הספר הגדול משוכלל בתכלית השכלול ושלם בתכלית השלמות, יהיה למזכרת נצח לרבינו נתן ב״ר יחיאל ולעמוד־חי לחכמת ישראל. מעת ההיא — כמו נולד מחדש; מלא רוח עז ותשוקת־עבודה. אבל במדה שכחו הרוחני התגבר ועשה חיל, בה במדה נחליש כחו החמרי; רוח־השמחה וקלות־החיים שהטביעה בנפשו חותמה (אם אמנם מעודו היה עושה הכל בכבד ראש) עזבתהו ועננה הרת־תוגה עלתה על מצחו ויהי סמל המקרים — „אדם כי ימות באהל״... ורוח שקידתו נשאתהו הלאה מחוג משפחתו וגם־מחוג עדתו; עשה עישה בעניני העדה רק עד מקום שיד חובתו, המוטלת עליו, הגיעה; ואת משמרת כהונתו בעיר שטוהלווייסענבורג עזב, יען ידיו היו מלאות עבודה רבה גם בלעדה ע״י ההשגחה העליונה על בתי חספר שבקומיטאַט, שלקחה ממנו זמן רב. לקול קריאה של־כבוד הלך לעיר פֿינפֿקירכען ואחרי שבתו שם על כסא הרבנות ש:נה שנ:ב, כמשך הזמן ששמש במשמרתו בשטוהלווייססענבורג, נקרא לבא לעיר גראָס־ווארדיין לכהן בכהונת רב; ואולם גם שם, גם בכל מקום שהלך קאָהוט לשרת במשמרת הקדיש לא שכח אף רגע אחד כי לא זאת עקר מטרתו; וע״כ תנאי קודם למעשה, תנאי מפורש התנה בשטר־ההתקשרות לבל יפריעוהו מעבודתו הקדושה, משאת נפשו, אשר לכל בה חיי רוחו. והתנאי הזה התנה גם במקום משמרתו עתה בנויאָרק, אף על פי שמצב עניני הרבנות בעולם החדש שונה מאד ממצבו בעולם הישן, כי טרדות הרב באמיריקא רבות וגדולות ולוקחות כל היום כמעט. ואחרי אשר זה זמן רב (כחמש עשרה שנה) גדר גדר קאהוט בעדו לעבוד מדי יום ביומו (מלבד בש״ק) משתים עשרה עד ארבע עשרה שעות (לכתוב בעמידה!) — ע״כ הוכרח למלאות מחסור הזמן שהחסיר ביום מסבות טרדותיו — בלילה; ובהיות לו הלילה ליום עבד בשקידה גדולה אשר אין כמוהו אצל רב אחד באמעריקא ואולי — גם בכל אירופא.—

והספר הגדול שבו היו כל מעיני קאהוט ולו הקדיש כל ימי חייו, הספר אשר ראשית־רעיון מלאכתו היתה בשנת החמש עשרה לימי חייו, וראשית הלמודים הנחוצים לו למד בבית הספר הגבוה בברעסלוי — הספר הענקי הזה נגמר אחרי עבודה גדולה וכבדה במשך יותר מחמש ועשרים שנה — ביום י״ד טבת לסדר מאל אביך ויעזרך ו„את שדי ויב״ר״כ״ך (תרמ״ט).

אספת הרבנים בפהילאדעלפיא, עפ״י הצעת הרב ד״ר I. Morais בהכירה ערך הספר הזה, הביעה בדברים יקרים, בדברים היוצאים מן הלב, תודתה להמחבר,

מכתבי העת היומיים היותר גדולים הדפיסו מאמרים גדולים בשבח החבור והמחבר ובני עדת „אהבת חסד" גם הרבה מאוהביו הרבנים ושאר אנשים מצוינים, בהם גם האוהב-אדם, הידוע בכל ארצות הברית וגם באירופא, האדון I. H. Schiff (מטיבו ואיש חסדו של קאהוט) לקחו חלק בחג הסיום הנעלה הזה. ואולם שמחת כלם לא היתה גדולה כשמחת בני משפחתו של המחבר בעצמו, שהודו לד' כי שב אבידם קאָהוט אליהם, כאלו שב לאיתנו אחרי מחלה מסכנה; כי באמת עבודתו בה„ערוך השלם" במשך הזמן הארוך הזה הרחיקה אותו ממשפחתו לגמרי ותנתק את כל הרתוקות המרתקות את אבי־המשפחה לבני משפחתו בכחה ובעצם ידה, כהנתק פתיל הנעורת בהריחו אש [1], עד כי כמת נחשב להם בכל העת ההיא ויהי בעיניהם, אחרי הסיום, כאלו בא מעולם אחר לעולמו זה... שמחת קאָהוט היתה בלתי מוגבלה, שמחה נעלה שמקורה בנפש, אשר לא תתואר באמר ודברים! שמח לבו ותגל נפשו כי נתקיים חלומו אשר חלם וזכה לברך על המוגמר! „הערוך" היה בן־אונו ובו השתעשע בהקיץ וגם — בחלום. יש אשר מקומות קשים רבים אשר בפתרונם הגה ימים ולילות ולא בא עד תכונתם, נתבארו לו פתאום בהקיצו משנתו, כמו ע"י שאיפת־רוח.

והנה אם לרגלי הערוך היה קאָהוט נזיר מכל מחמדי תבל, כלוא במקום שאין לשאוף בו אויר; הנה לרגלי הדפסתו יש אשר היה קאָהוט, למרות טבע נפשו העדינה, לאכול „נהמא דכסיפא": לפשוט יד לבקש נדבות חותמים (אבאָנענטען) עד שעלתה בידו למסור את הספר לדפוס; כי אמנם קאָהוט היה לא רק מחבר ה„ערוך השלם" כי אם גם המו"ל, המו"ס, עורך־ההשבונית (בוכהאַלטער), האַרְטְבון (קארעקטאָר), המגיה, עורך־המכתבים (קאָררעספאָנדענט) וגם נאלץ לפעמים לאחוז בעצות ובתחבולות שונות רק למען השיג הוצאות הדפוס הגדולות [2].— ואולם בראותו כי גם אחרי כל עמלו ויגיעו והשתדלותו

---

1) בתו הבכירה, בת עשרים שנה, היתה אומרת תמיד: „קנאתי קנאה גדולה באח הבכור „הערוך", כי אותו אהב אבי אהבה עזה כמות ומשתעשע בו יותר מאשר אתנו..."

2) במקרה כזה כמעט שהיה קאָהוט בכל רע ואבד גם את חייו! מעשה שהיה כך היה: בשנת תרל"ח נגמר בדפוס החלק הראשון מן ה„ערוך השלם". קאָהוט מכר את כל כלי כספו למען לפדות את הכרך הזה מידי המדפיס; כי זולת התמיכה שנתנה לו האקאדעמיא של מדעים הקיסרית בוויען, וזולת חותמים אחדים, לא היה בידו שום סיוע שיש בו ממש כדי ההוצאות הגדולות של החלק הראשון וההוצאות הדרושות להחלק השני שהיה מוכן בידו לדפוס. ויהי עצת אחד מידידיו לקאָהוט להגיש את החלק השני לשם הבארָטאָן ר.. האוהב אדם הזה כבר נתן גם אז ביד רחבה מאות אלפים פלורין על בתי־ספר „ובלי ספק יחפוץ לעשות דבר־מה גם לטובת חכמת ישראל". קאָהוט שאל בינות אוהביו בפאריז, מקום־מושב האדיר הזה, והם לא הסכימו להעצה היעוצה הזאת אבל — כבר אחרו בתשובתם מן המועד; כי בהגיע תשובתם כבר היה קאָהוט על אם הדרך, בבריססעל; שם נשלחו לידו המכתבים — לבל ילך לפאריז. ואולם קאהוט שמע בעצת ידידו החכם ד"ר נייבויער וילך ללונדון מקום שם, גם בלעדי כל, מצא קאָהוט חפץ: לשים עינו על שני כתבי־היד מן „הערוך", המונחים בהבריטיש מוזעאום. בבאו להרב רבי נתן אדלער נתקבל ממנו בספ"י; כי הזקן הנכבד הזה כבר נוכח

קצור קצרה ידו להדפיס את הספר כלו מפני ההוצאות הרבות והגדולות הדרושות לזה בשעה שהתמיכה לההדפסה דלה וקטנה — כי אמנם מאד נאמנו דברי רבי

לדעת ערך ה„ערוך השלם" בקראו איזה ערכין בחלק הראשון. ואחרי התיעצו עם בנו, ברא כרעא דאבוה, הרב ד"ר הערמאנן, נתנו על יד קאָהוט „מכתב-מליצה" חם מאד להשר סיר משה מונטיפיורי, ויחליטו כי החלק השני יהיה מוקדש מוגש לשם מונטיפיורי ולא לשם הבארָן ה., כי כן ישר גם בעיני הרב אדלער. החכם ד"ר אדאָלף נייבויער שבא למענו מאוקספורד ללונדון, שם בשאלת קאהוט ארבעה שילינג להיות מוכן בידו לעת הצורך ובעצמו הושיבו בעגלת מסלת הברזל למען לא יאחר קאָהוט מועד צאת המסע לראמסגאט.— הלילה היה ליל הולדת משיחנו. העגלות היו מלאות מפה לפה אנשים — פועלים ושכירי יום הם, שנסעו למקומותיהם לעריהם לחוג את חגם בחוג משפחתם בביתם. בצאתו את העיר, בבקר בחצי השעה השביעית, היה האויר טוב מאד ובחפזו שכח קאָהוט באכסניתו את מעילו העליון גם פת שחרית לא אכל, כי אמר: הן הדרך קרובה, עוד מעט ובאתי למחוז חפצי וסעדתי את לבי ש ש. אבל מה מאד נבהלה נפשו כעבור שעה אחרי שעה ועוד לראמסגאט ממנו והלאה! בבטן רעבה נאלץ לעשות הלאה דרכו, אבל היתה בעיניו כמרחק אין-קץ. נוסף על הרעב אשר הציק לו מאד היה בלילה הזה רוח סעה וסער והשלג השליג בזעף; ובהיותו לבוש בגדי קיץ הקפיא אותו הקור החזק כגבינה. עצת ד"ר אדלער לקאָהוט היתה למסור את המכתב אשר בידו — בשר. להד"ר לעווי מזכירו של מונטיפיורי, באמרו כי החכם הזה כאשר אך יקרא את המכתב ילך עמו לראמסגאט להמליץ בעדו טוב לפני השר בלשון אנגלית. בשעה השניה אחר הצהרים בא קאָהוט לבראָד. וביד רועדת מקור ורעב נגש לבית הד"ר לעווי וימשוך בהפעמון. כרגע ירד איש צעיר לימים, פניו חורו כפני מת, ארכובותיו דא לדא נקשן ודמעותיו על לחיו ובקול רפה אמר לקאָהוט: „להד"ר לעווי אבי עשו הרופאים עתה נתוח מסוכן; אבי תלוי בין החיים למות; אם יש את נפשך עלה אתי על המעלות ובהיות השעון (אוהר) בידך תוכל להתמהמה שני רגעים, אך אל תוציא הגה מפיך". קאָהוט בא הביתה ובראותו את החולה, כי באמת תו המות על מצחו עזב בלב מלא יגון את משכן החולה הנעלה, והאיש הצעיר אחריו. „בכבדי אותך ובהוקירי את הד"ר אדלער אשר נתן על ידך מכתב-מליצה כזה, מוצא אני לנכון לעשות לך זאת: הנה נא ידעת כי היום — יום הולדת משיחם; יושבי אנגליה יראים את ד' מאד ונקל להשיג משרתים נאמנים; בכ"ז קח את הנייר החלק הזה ואני ארשום לך מקום מושב מונטיפיורי בראמסגאט שמה תוכל להגיע בעוד חמשה עשר רגעים". ובדברו זאת לקח את הגליון וירשום שם ושם קוים למעלה ולמטה, אחוזים זה בזה ומסובכים זה לפנים מזה וזה לאחור זה — „אחוז זה בידך ואל תשכח!" קרא ואת הדלת סגר אחריו. קאָהוט נשאר עומד ברחוב ומבלי דעת מה לעשות נשא את רגליו וילך בדרך אשר התוו לו. נפוג ונדהם, סמור מכפור ורעב הלך כה כחצי שעה מבלי למצוא הדרך הנכון. וממעמקי לבבו קרא אל ד': „ע נ נ י ד' ע נ נ י, בזכות דרבינו כהן ענני!" ויהי אך קרא את הקריאה הזאת והנה הגיע לאזניו כקול בני אדם בעמדו בשדה-שלג. הוא אמר בלבו כי אך הרוח הסוער מתעה אותו; אבל באמת היה הקול — קול אדם. רכב אחד אשר שתה לשכרה, בשבתו במרכבתו חלף על פניו בקול שירה. „היש את נפשך להביאני אל בית השר מונטיפיורי ומה משכרתך?" שאל קאָהוט את הרכב בשפה אנגלית מגומגמה.— „שלשה שילינג" ענה הרכב השכור. קאהוט ישב לתוך המרכבה וכרגע — והנה הוא במחוז חפצו. ובקפצו ממקומו שכח מרוב שמחתו

פנחס בן יאיר; „ישראל קדושים הן, יש רוצה ואין לו ויש שיש לו ואינו רוצה";
מי שה„ערוך השלם" נחוץ לו כסף אין לו, ומי שכסף יש לו אין הספר דרוש

לשלם להעגלון. שערי חצר השר נפתחו מיד ברעש ורעש, וקאהוט נכנס. החצר היתה ארוכה מאוד; המשרתים בלבושם איש זר ומוזר נגש ומכתב בידו הודיעו הדבר בלחישה ובקריצת עינים, כדרכם. איש לרעהו והקול הגיע לאזני ה„גבוה שומר" לאזני ה' ג. שאר בשרו של השר ויגש אל קאָהוט ובחמה שפוכה, באף ובקצף גדול הרעים עליו: „איך מלאך לבך להפריע את מנוחת השר משה, הטרם תדע כי הוא חולה מחלה עזה כמות ?!" — „איך יכלתי אני לדעת זאת, ענה קאָהוט בקול כאוב מאד. וגם מאוהבו הנאמן הרב ד"ר אדלער, אשר נתן על ידי את מכתב־המליצה הזה, נעלם הדבר! — הרשני נא אדוני אך למסור להשר את המכתב הזה!"— „היום אינגו מקבלים פני השנָררער!", ענה ה' ג., בא בעוד ימים אחדים". — „אבל אדוני, השיב לו קאָהוט בחמה מסתרה, טעית בי; מעולם לא הייתי שנורר; רב נכבד המקבל משכורת כבודה — אני; באתי להשר משה מונטיפיורי רק מפני הכבוד, בחפצי להקדים לו החלק השני מספרי זה" — ובדברו הראה לו באצבעו על החלק הראשון אשר בידו.— „אנכי לא אקח מידך את המכתב, ואתה מהרה עזוב את הבית!"— ובנטותו הגדה רמז ברמיזה מובנת להמשרת שעמד בקרבתו להשליך את קאָהוט החוצה. מובן מאליו כי קאָהוט לא חכה עד שיראו לו את הדלת והמזוזה ובלב מלא צער וכעס עזב את המקום אשר תקוהו שעשעתהו כי ממנו יושע, ואשר נהפך לו לעמק עכור תחת פתח תקוה.

בצאתו החוצה ראה את העגלון אשר הביאו לראמסגאט ונזכר כי לא שלם לו שכרו. מה לעשות? לשוב להד"ר לעווי אי אפשר — לבית נתיבות הברזל לחכות על המסע (צוג)— יעצוהו כליותיו. „להתחנה .B!" קרא להעגלון ובעוד חמשה עשר רגעים כבר היה במקום הזה. קאָהוט הוציא מכיסו שלשה שילינג לתת להעגלון ובעד הרביעי (האחרון שנמצא בצלחתו) חפץ לקנות לו אוכל להשיב נפשו, כי נוסף על רעבונו, העכירו הנסיון היומי מאד; אבל — „הוא עשה את החשבון בלי דעת בעל הבית", כמו שיאמר האשכנזי. העגלון אשר, כאמור, היה שותה שכור חרף את קאָהוט ויגדפהו גם היה מירא אותו כי אם לא ישקול על ידו ששה שילינג יניף עליו את השבט אשר בידו ונחת זרועו יראהו; קאָהוט הראה לו כי אין בידו רק ארבעה שילינג. „הוי, הלא כל השב מאת מונטיפיורי כיסו מלא זהב וחוריו כסף!" קרא העגלון ובשוט אשר בידו הכה לכל רוח. בקול תחנונים השביע קאהוט את העגלון לבלי נגוע בו לרעה ולקחת ממנו כסף אוסטריא; אבל העגלון השכור חשב כי אך תוי־נחוק הם ולא כסף. קאָהוט השליך את מטבעות הכסף האוסטרייס על אבן, למען הוכיח להעגלון ע"י הצלצול כי הכסף — כסף הוא. לאחרונה הרפה ממנו העגלון אחרי לקחו מאתו את ארבעה השילינג ועוד שלשה גולדן אוסטרייס שהיו בכיסו. קאהוט הביט בהשעון שלו וירא והנה השעה — שעה השלישית. מה לעשות עד השעה השביעית בערב, מועד בא המרכבה אשר עליה חכה קאָהוט ובידו העודת מסע לחזרה (Retour-Karte)? נכנס לבית הנתיבות והנה הוא ריק מאדם, גם נפש חיה אחת לא תמצא בו, והקור חזק מאד וספרי הברית העתיקה והחדשה (מכל התולאות השונות) לא השיבו שום חום... עת תפלת המנחה הגיעה ויתפלל קאָהוט — תפלה אשר כמוה לא התפלל מעולם, תפלה ממעמקי הלב! מלא בושה וכלימה, עשוק כל תקוה ומלא יאוש נוכח הסב פניו אל הקיר... סוף סוף עברו השעות האלה כמו שעברו זמנים הרבה

לו — בראותו כי כן, עזב בלב נשבר ומלא עצב את ארץ מולדתו ללכת לאַמיריקאַ כי נקרא נקרא בקריאה של חבה וכבוד מעדת „אהבת חסד" אשר

יתר ארוכים ונפלו לים העבר (כל הנחלים הולכים אל הים — והים איננו מלא!) וקול שריקת רכוב־הקיטור (לָקָאמָאטיף) הגיע לאזניו. אז היתה שעה 7 חסר חמשה רגעים. קָאהוט חשב לנכון כי הוא המסע שעליו חכה בכליון עינים; אך בצאתו מבית הנתיבות בחפזה עם המלתחה אשר בידו הטעתהו עינו ונדמה לו כי המרכבה איננה עומדת לצד בית־הנתיבות, כי אם מעבר השני, אשר הגיע אליו בקפצו ממקום גבוה שתים שלש רגל ושם היה — חשך ואפלה מנודח. הפנסין ומאורות הגאז היו מעבר בית הנתיבות ופה, במקום רכוב־הקיטור, לא הפיצו אורם; ומבלתי יכולת לראות בעיניו הלך כסומא בארובה אחרי קול שריקת רכוב־הקיטור ובקפצו ברגע לתוך המרכבה הרגיש את חום־הקיטור הנורא ובעוד רגע אחד והמכונה אשר החלה להתנועע היתה יכולה לעבור עליו ויהי כפשע בינו ובין־המות! נעדר כל החושים נפל לאחוריו; אבל הרוח הקר אשר נשב השיבו להחיה. ידוע ידע כי לא יוכל לעמוד על עמדו; אפס גם לזוז ממקומו לא יכל ומכל שכן שלא היה בו כח ללכת. ובכן זחל על ידיו ועל רגליו והיה מטפס לעלות על מורד הבלס הקטן, למען בא לבית נתיבות הברזל להועץ בנפשו מה לעשות. ויהי אך רגע נעדה רגלו על פסי־הברזל והנה שמע קול שריקת רכוב־קיטור אחר ופה הגיעה הסכנה עד מרום קצה! ואולם פתאם נשתנה הדבר; העבר השני היה מואר באור ונגיד־המסע (קָאנדוקטָאר) אשר ידע כי היום בבקר יצא מזה איש נוסע שהיתה בידו תעודת־מסע־לחזרה, התבונן עליו, וימהר להושיבו בתוך המרכבה; ובשעה השתים עשרה וחצי בלילה בא ללונדון. וישב בעגלה ויצו להעגלון להביאו אל האכסניא (Fensburg Squar) במקום אשר בעל האכסניא שלם להעגלון שכר נסיעתו. ויצו קָאהוט ויתנו לפניו ביצים, דגים, לחם וחמאה ויאכל וישת — ורוחו שבה אליו כבתחלה. למחרת היום ההוא ספר את המקרה הזר והמעציב הזה להרב ד"ר אדלער, אשר לשמע פרטי המקרה בכה כילד קטן ויתמוגג בדמעות. „לא חשבתי ולא עלתה על לבי, אמר הרב, כי שארו של השר ה' ג., כי קשה־הלב הזה יושב כעת בבית מונטיפיורי. עתה סרה פליאתי מדוע לא קבלתי בשנה זו את מתנת השר לעניים לחג החנכה, כדרכו מדי שנה בשנה, בלי ספק היתה יד רע־העין ג. בדבר הזה! ומה גם כי, כפי אשר אשמע, גם הד"ר לאֶווע חולה הנהו".— החכם Dr. Meisels ידידו לוה את קָאהוט עד בית המנוח ד"ר אשער, אשר בשם השר ראָטהשילד נתן לקָאהוט עשרים וחמשה לטרות שטערלינג מחיר חמשה עקסעמפלארים של „הערוך השלם" בכל חלקיו. בחסד הד"ר אדלער עלתה בידו להשיג עוד איזה חותמים על ספרו, ובזה עזב קָאהוט את לונדון — ואל מטרתו לא בא.

אז יצא קָאהוט (למרות עצת אוהביו אשר הניאוהו) ללכת לפאריז, אולי יעמוד לו רוח והצלה מבירת צרפת. הרב הגדול איזידאָר וגם הרב ר' צדוק הכהן (החכם הטוב ומטיב עם ספרותנו) קבלוהו בסבר פנים יפות ובאהבה רבה, וכן גם יתר אוהביו החכמים בפאריז אשר יעצוהו לפנות אל הבארָאן ה. בהשתדלות מלומדים נוצרים ידועים. הפראָפיסור רענאַן וגם הפרופ. Breal (שארו של הבארָאן) נתנו לו מכתבי־מליצה נמרצים וטובים מאד להאדיר ההוא; אבל כל זה היה ללא־הועיל: הבארָאן ענה כי לא יתן שום תמיכה לאנשים העוסקים בחכמת ישראל. אז נוכח קָאהוט לדעת כי אין לסמוך על האדירים הידועים הנותנים ותוזרים ונוהגים לרבות כסף למען קנות להם שם חובבי אדם (Philantropen) ולא מהם תנחם

בנויארק לבא לכהן בה בכהונת רב ומטיף, במקום הד״ר אדאָלף היבש. כיום השלישי לירח מאַי שנת 1885 הופיע קאָהוט בשערי נויאָרק ונתקבל בכבוד גדול. אבל חובות משמרתו היו רבות וכבדות מאד, וגרמו לו „בטול תורה". כעבור ירחים אחדים לבואו לארץ החדשה מתה עליו רעיתו היקרה בנשים מרת רבקה בת ר׳ משה צבי (ביום כ״ט אדר תרמ״ו) אשר שמנה עשרה שנה היתה חברתו בחיים [1]) ומותה הלם ומחץ מאד לב בעלה. בין כה וכה מת גם אוהבו הר״ר פרץ סמאָלענסקין שהיה המדפיס שלו בוויען. סבות כאלו וכאלו (אשר אי אפשר לפורטן כאן) הפריעו הדפסת הספר, עד כי עברו כארבע שנים בין הדפסת החלק הרביעי להדפסת החלק החמישי. אוהביו באירופא חשבו כי כבר עזב קאָהוט את עבודתו בספרו; ואין לכחד, כי אוירה של הארץ החדשה באמת בלתי מסוגל כל כך לעבודה בחכמת ישראל. אבל באמת לא טמן קאהוט את ידו בצלחת גם בשבתו באמריקא: הספר נגמר כלו בכתב; אך לרגלי חובות אחרים אשר השתרגו ועלו על צוארו, לא היה לאל ידו, גם במצבו החמרי הנוכחי, לשאת עליו עול הוצאות ההדפסה. ואולם — „בבא נחיצות העזר עד מרום קצה, אז ישועת ד׳ כהרף עין!"— הרב ד״ר גאָטטהייל, ידידו מטיף בהיכל „עמנואל" דבר עליו טובות באזני הנדיב, אשר שמו בעולם החדש „מונטיפיורי השני", הלא הוא השוע ר׳ יעקב צבי שיפף (חטר מגזע המהר״ם שי״ף) והוא לא לבד שהוציא לאור את החלק החמישי מן ה„ערוך השלם" על חשבונו אלא שהבטיח כי, אחרי שראשי עדת קאָהוט הכבודה תקבל על עצמה הוצאות הדפסת החלק הששי, ישתדל שגם נדיבים אחרים יהיו בעוזריו ובתומכי נפשו להוציא

תבואה לחכמת ישראל, העזובה והנשכחה, המונחת בקרן זויה אין דורש ואין מבקש לה; אז ידע קאָהוט כי כשם שאי אפשר להוציא מים מצור סלע, כך א״א להוציא פרוטה מכיס אלופינו המסובלים על דבר שיש בו משום קיום התורה... ויחדל מבקש עזר מן האדירים והנדיבים הידועים; והישועה באה ממקום אחר! עברו שנים אחדות וקאָהוט אשר ידע היטב עד כמה נאמנו דברי השגב התלמודי: „אם אין אני לי, מי לי?!" לא נשען עוד על אחרים כי אם על השען עצמו הוציא לאור את השרשים הראשונים, וכבר עזב לדאוג לשם מי להגיש (ווידמען!) את הספר; ולא לאילי הכסף, כי אם לשם אבירי החכמה הראוים באמת לכבוד כזה הקדיש הספר: החלק השני — להד״ר גראֶטץ ולהד״ר צוקקערמאנן, ליום חגם, חג חצי היובל; החלק השלישי — לזכר אבי המחבר הנכבד (שהלך לעולמו ביום כ״ו ניסן תרמ״ב); הרביעי — לאבי חכמת ישראל החדשה ד״ר צונץ ז״ל וכו׳. אבל גם אחרי שהקריב את כל אונו והונו על מזבח הדפסת ספרו, הנה נוכח קאָהוט לדעת כי כל עוד לא יכונן את מצבו על בסיס קים ונכון לא תבא הדפסת הספר עד הגמר — ויצא לנויארק, ושם הופיעה נהרה על הספר כלו.

[1]) היא היתה אשה כשרה במלא מובן המלה. את כל מנעמי החיים עזבה, אך לבלי הפריע את אישה מעבודתו בספרו. היא היתה אומנת את כל בני משפחתו הגדולה מבלי הבט כי בעצמה היתה שנים רבות חולה. היא לקחה חלק במצב בעלה לששון או לאסון; לא היה דבר אשר שגב ממנה לעשות בדעתה כי עי״ז יוכל לעשות מלאכתו, מלאכת הקדש, במנוחה ובשלוה.— זכרה לברכה!

לאור את החלק השביעי והשמיני. עד תֹּם כל הספר, על חשבונם [1]), הנה כי כן יצא הספר הענקי לאור!

עתה עלינו לבאר מה ערך „הפועל הגדול, הפועל אשר אין ערוך לו בכל ספרותנו" (כמו שקרא לו בצדק אחד מטובי סופרינו) הלא הוא הספר „ערוך השלם"; ונשען על הקורא הנבון אשר יספיק לו הקצור — קצרים יהיו דברינו.

בצאת לאור המבוא לחלק הראשון (צד LXX „שלש עשרה מדות ויתרונות") השתוממו כל חכמי לב, ויש אשר לא האמינו כי יוכלו חיי אדם להספיק למלאות האמור שם. עתה אשר ששה חלקים מן ה„ערוך השלם" כבר מונחים לפני קהל הקוראים, הנה ראו כלם כי יותר ממה שהבטיח המחבר — עשה. אז לפני שתים עשרה שנה חוה המחבר, קאָהוט, דעתו כי רבינו נתן ב"ר יחיאל בעל הערוך לקח רוב פירושיו — מפרושי רב האי גאון, רבינו גרשום מאיר הגולה ורב חננאל מבלי להביא ע"ז אות ומופת; בלי ספק היו רבים שחשבו כי ההשערה הזאת היא — השערה תלויה בשערה. אבל כעבור שנה ובחסדי החכם ד"ר ברלינער השיג הפרושים שהיו גנוזים בהפּאַטיקאַן ברומי [2]), הראה קאָהוט על כל שורה ושורה מה שלקח רבינו נתן מפרושי הגאונים הקדמונים האלה, דבר שאלו לא נברא כל הספר אלא בשבילו, דיו. את הערוך הניף קאָהוט בשלש עשרה נפה ע"י שמנה כתבי יד והערוך הנדפס בפעם הראשונה, בערך שנת הרל"ז; הביא את כל המקורים מתלמוד ומדרשים, ספר ענקי בפני עצמו המשלים את הערוך בשתי שלישיות, כי רבינו נתן באר רק כשליש אחד מכל המלים הזרות הבאות בתלמוד לכל היותר, ואת שתי השלישיות הוסיף קאָהוט. מאמרים רבים הם כמונוגראפיות שלמות והספר כלו — ענציקלאָפעדיא תלמודית ומדרשית. המפתח בסוף הכרך השמיני הוא ספר מעשה ידי אמן בפני עצמו, אשר בו עבד קאָהוט שנים רבות. המבוא הוא ספר בפ"ע, רב הכמות והאיכות, „בתולדות רבינו נתן בעל הערוך; מדבר במעלת חכמתו, רבותיו אשר שמע תורה מפיהם ומפי ספריהם, פירושי הראשונים אשר היו לו לעינים, גדולי המחברים אשר השתמשו בספר הערוך מאז נודע טיבו; בתכונת ספרי הערוך שיצאו בדפוס ושנמצאו בכתבי יד ועוד נושאים גדולים ונכבדים אשר הפליא המו"ל לדבר בהם נכבדות בבקיאות גדולה ובחפוש עצום". חדושי כל מאמר נכבדים ומחודדים. אין לך מאמר ואין לך ענין שלא תמצאהו במקומו מבואר מפורש ושום שכל. ובצדק קרא החכם באָבער (במבוא להחלק הראשון): „באמת אוכל לאמר בלא שפתי מרמה — כי שפתי חנף לא ידעתי — כי לא בא עיד כבושם הזה במחנה העברים". טובי המבקרים בכל מכה"ע מלאו פיהם תהלתו [3]) הפרופיסור דעליטש, החכם והמלומד היותר גדול בתלמוד בין הנוצרים, כותב:

---

[1]) ולשמם יהיו יתר הכרכים מקדשים ומקטרים, לאות תודה מאת המחבר.

[2]) הפרושים האלה מסר קאָהוט להמדפיסים ראם בווילנא להוצאת הש"ס החדש; ועי"ז נתנו לו תודה גלויה ב„אחריה דבר" (מס' נדה).

[3]) עי' גם במאמרו הנכבד של הד"ר ברלינער: „Zur Lexicographie des Talmud" אשר נכבדות מדובר בו ע"ד ה„ערוך השלם".—

„עוד מאה שנים תעבורנה בטרם ידעו לערך ערך ה„ערוך השלם". והפרופ. מיללער, החכם הגדול בחכמת בני קדם, כותב בשם האקאדעמיא של החכמות והמדעים בוויען: „הספר הזה הוא מצבה־חיה של החכמה". גם בכסף תמכה האקאדעמיא את ידי קאָהוט; ביחוד היו בעוזרי המחבר להדפסת ספרו חכמי הנוצרים, ובהם גם בישופים ומיניסטורים — כמו שר ההשכלה בפרוסיא [1].—

כללו של דבר „הספר הזה הוא עמוד התיך לחכמת ישראל! כי בו את אשר לא ידעו החכמים עד כה יראו, ולאשר לא סֻפר להם יתבוננו. וייש יום אשר ישתוממו כל חכמי ישראל ויודעי התורה וישאלו איש את רעהו: איכה מצאנו ארחות חכמת ישראל בלי המורה הנאמן הזה? ! כי לא רק אוצר המלים הנמצאות בתלמודים ומדרשים הוא הערוך השלם — ספרים כאלה היו גם עד כה — אבל הוא גם אוצר באורים לכל דבר הקשה בתלמוד ומדרשים ואוצר כל המאמרים, אשר אם יחפוץ איש לדעת איכה השתמשו החכמים במלה זאת או באחרת, אז עליו לבקש פתרון בערוך השלם וימצאנו ואם יבקש לדעת מאמר או ספור בתלמוד ומדרשים אז לו לחפש בערוך השלם רק אחרי מלה אחת מהספור ההוא וימצא אותו כלו בלי כל עמל. מלבד זאת הנהו לא רק כמפתח נאמן לכל אוצר התלמודים והמדרשים, כי אם גם לאוצר שפת קדש, כי על ידו נתרחבה ונתגדלה השפה מאד מאד — ואין לנו עתה, אם נחפוץ להרחיב גבולות השפה על ידי השפות אחיותיה רק לדרוש בערוך השלם ומהים הגדול הזה נדלה פנינים כחפצנו.— ובצדק, בלי כל הגזמה והפלגה נוכל לאמר כי עוד לא היה כפעל הזה בספרות ישראל מיום היותה ובלעדי „הערוך השלם" הנה כל ספרותנו כגויה בלי עינים. הפעל הזה הוא אוצר פתוח אשר כל הבא אליו ימלא חפניו ממנו בלי כל עמל, כי גם אלה אשר אין כל חפץ להם באוצר מלים ימצאו חפץ בו, כי כל מאמר ומאמר בו יקרא כמאמר חכמה בפני עצמו, והקורא יתענג בקריאת רוב המאמרים כמו אם יקרא ספר מחקר ודברי הימים" [2].— וכמו שהתלמוד היה נשאר ספר מת מבלי רש"י; כן היה הערוך של רבנו נתן בלי עבודת קאָהוט ספר מת בלי כל רוח חיים. קאָהוט הוא—רש"י חדש. זו היא התהלה היחידית אשר הקוראים חייבים לקאָהוט, אשר בצדק יוכל להקרא פרשנדתא, כי הוא בלשן אמתי, בהיותו יודע על בורין שתים עשרה לשונות שונות עתיקות וחדשות, ובכמה מהן הוא מצטיין בידיעתו העמוקה.

מלבד ה„ערוך השלם" חבר קאָהוט עוד הרבה ספרים והם כתובים אונגארית, עברית, גרמנית ובריטנית; וגם הם נותנים לו מקום בראש בהיכל הספרות החדשה; ואולם עבודתו הספרותית היותר גדולה, העבודה אשר בה

---

[1]) עם לבב המחבר קאָהוט להוריד את מחיר־הספר הגדול בעד חכמי ישראל ברוסיה ככלם מתלוננים בעל החכמה אבל לא בעל הכסף, כאשר אך תהיה היכולת בידו לעשות זאת. כי אמנם לא החפץ לצבור הון, כי אם הרעיון לזכות את הרבים היה הסבה היחידה להוצאת ה„ערוך השלם" לאור עולם! —

[2]) „השחר" XII. 4, s. 257.

תתפאר הספרות העברית לעד לעולם הוא — ה„ערוך השלם״ השלם בתכלית השלמות.

נזכיר עתה את כל ספרי קאָהוט, כסדרם, וכן מאמריו היותר נכבדים.

א) על ערך היהודים האזרחי והחברותי בממלכת רומי העתיקה: Ueber die bürgerlichen und socialen Verhältnisse der Juden im alten römischen Reiche.
נדפס בלשון אונגאַרן — בשם A Romaban élö zsidók polgári és társadalmi viszonyairól — במכה״ע השבועי «Magyar Israelita» לשנת 1863.

ב) כתיבת כליות החיים ומשפט הרוחות הרעות של ספרות היהודים בתלותן בספרות הפרסים: Ueber die jüd. Angeologie und Dämonologie in ihrer Abhängigkeit vom Parsismus (Leipzig 1866).
את הספר הזה (הדוקטור־דיססערסאציון של קאָהוט), שהוציאה לאור החברה המזרחית באשכנז במכתבה העתי (Abhandlungen IV. Bd. Nr. 3.) הכיר לטוב גם האדון Spiegel, החכם הגדול בחכמת הפרסיים, וגם השתמש בו ויזכירהו בספריו.

ג) „מה לקחה העשאטאָלאָגיע העברית מספרות הפרסיים״?: Was hat die jüdische Eschatologie aus dem Parsismus aufgenommen?
נדפס במכה״ע הנ״ל, חלק כ״א, לשנת 1867.

ד) הפלוסופיא הדתית של רס״ג והרמב״ם בנטיתה אחרי התלמוד: Ueber das Verhältniss der Religionsphilosophie des Saadja's und Maimonides in ihrer Stellung zum Talmud.
נדפס בלשון אונגאַרן — בשם «Saadja és Maimonidesnek a talmud hoz viszonytott vallásbölcsészetéröl» — במכה״ע «Israelita Közlöny» לשנת 1868.

ה) התלמוד והפרסיזמוס: »Der Talmud und Parsismus« — המשא אשר נשא בלשון אונגאַרן »A talmnd és a parsismus« הפרופ. Hunfalry באולם החברה הפוליטי־היסתורית, בהאַקאדמיא בבודאפעסט, בשנת 1888 (נדפס אונגארית באַלבום של טענצער).

ו) הגדת אדם (הראשון) בשום־לב אל האגדה הפרסית ע״ד יימא ומעשיא: Die Adamslegende in ihrer Rückbeziehung auf die persische Yima und Meschia-Sage.
נדפס במכה״ע של החברה המזרחית באשכנז, חלק כ״ה, שנת 1871.

ז) ספר יקר מאד בשם: Ueber das Verhalten der Juden den Nichtjuden gegenüber. Eine rabbinische Blumenlese (Ungar. jüd. Wochenschrift« I Jahrg.).

ח) יסודות האגדה (העברית) בהגדות בני מחמד: Agadische Elemente in den mohamedischen Legenden (שם).

ט) הגדה פרסית בתלמוד: «Eine persische Talmud-Sage« (»Neuzeit«, 1871 Nr. 28).

י) לבאור משנה סתומה «Zur Beleuchtung einer dunkeln Mischna» (שם Nr. 43).

יא) לבאור מקום סתום ברש"י: Zur Erklärung einer schwierigen Raschi-Stelle (שם 47 46).

יב) ברור איזה הגדות צורואסתיר במקורם, בתנ"ך: Biblische Quellen-nachweisung einiger Zoroaster-Legenden («Allg. Zeitung des Judenthums Feuilleton-Beilg. 1871). ובפעם שנית, בתוספות מרובה, בלשון אנגליא, בשם: «Biblical Sources of some Zoroaster Legends«

יג) אם לא עתה, אימתי?! «Wenn nicht jetzt, wann sonst» (מערכת־מאמרים במכה"ע «Isr. Közlöny» לשנת 1868 ובשנים הבאות, כ"כ במכה"ע «Ung. jüd. Wochenschrift» לשנת 1870, ובמכה"ע «Neuzeit» לשנה זו, ובבן־חנניה לש' 1867 ועוד ועוד — בחתימת שם קאהוט וגם בלי חתימתו—).

יד) „הארה בקרתית על ההעתקה הפרסית מחמשה חומשי תורה": Kritische Beleuchtung der persischen Pentateuch-Uebersetzung des Jakob ben Joseph Tâwus, unter stetiger Rücksichtsnahme auf die ältesten Versionen. Ein Beitrag zur Geschichte der Bibel-Exegese (Leipzig u. Heidelberg 1871).

הספר הנעלה הזה — שיותר משהוא רב הכמות (מכיל כארבע מאות עמודים) הוא רב האיכות.— נחלק לשני חלקים והחלקים — לפרקים: הראשון לי"ח, והשני לי"ב פרקים. וזה תוכן הפרקים בסדרם בכלל: א) על אדות התרגומים הקדומים בכלל; ב) ע"ד התרגומים הפרסים בכלל והתרגום הפרסי של ר' יעקב ברי יוסף טאַווס בפרט; ג) משפט תרגומו של טאַווס ע"פ דברי הימים; ד) על אדות דפוסי תרגום טאוו, וקצורים אחדים אשר נעשו ממנו בספרים שונים [ארבעה הפרקים האלה הם כמפתח לחלק הראשון]; ה) תכונת התרגום הטאווסי ורוחו ודוגמאות מבוררות ממנו; ו) על אדות השטה המיוחדת אשר לטאווס בדקדוק; ז) הדרכים המיוחדים אשר לו במבטא ובבאור איזה דברים; ח) על שטתו לחדור לעמקי הכונה הפנימית של המלים ולא אל הוראתן החיצונית; ט) שגיאות טאווס בבאור המתורגם ובקריאתו; י) על אדות המבטאים העברים הנמצאים בתרגומו של טאַווס; יא) אדות דברים בלתי מתורגמים אשר בו; יב) אדות הסתירות אשר בו; יג) אדות המגרעות אשר נתנו לו; יד) על דרך טאווס לדבר בכנויי כבוד ועל הרחקתו את המלות המגשימות את ד'; טו) על הזהרו מכל מבטא בלתי נאוה (אונשיקליך); טז) ע"ד צאתו בעקבי ההלכה; יז) על דרכו לתרגם לפעמים ע"י באורי אגדה; יח) על דרכו להחזיק במסורה מאד.— אלה פרקי החלק הראשון; ופרקי החלק השני אלה הם: א) מבוא

לפרקים הבאים; ב) על אדות ההשתיות שבין תרגום טאַווס ותרגום אונקלוס; ג) על אדות דרכו של טאַווס להוסיף לפעמים בתרגומו דברים על דברי המתורגם למען בארם היטב; ד) ע״ד השתמשות טאַווס בתרגום ירושלמי; ה) ע״ד ההשתוות שבין תרגום טאַווס לתרגום רס״ג; ו) ע״ד השתוותם בדבר לכתם יחדיו אחרי תרגום אונקלוס; ז) ע״ד השתמשות טא״ס בפירושו של רש״י; ח) השתמשותו בפי׳ הראב״ע; ט) ע״ד ההשתוות שבין תרגום טאַווס ופי׳ הראב״ע בענין לכתם יחדיו אחרי תרגום אונקלוס; י) נוספות; יא) תקוני טעיות הדפוס; יב) רשימת פסוקי התורה המבוארים בספר הזה.—

„רשימת תכנית כל פ״קי הספר לבדה תוכיח למדי תום מלאכת המחבר ושלמותה. כי לפיה נקבצו בו יחדו כל הדברים המתיחשים לענינו, אחד מהם לא נעדר איש רעהו לא פקדו. והפרקים עצמם יעידו, אשר כל הדברים המתיחשים לענינו נדברו במועצות ודעת. כל הדברים הרבים האלה לא שאב המחבר כי אם ממעיני בינתו ומנחלי מחקרו, הן מעט המעינים והנהלים אשר נבקעו לפניו בתולדות התרגום הטאַווסי אך מי אפסים במו, אך מים לחץ, ואין די שבר צמאון התאבים לחדור בדבר מכל עבריו ולבא עד היסוד בו; ועבודת שדה גדולה ורחבת ידים אשר לא עֻבדה עוד הוא לאיש אחד עבודה גדולה, עבודה קשה, עבודה ענקית (ריעזענאַרב״יט) ומורה על כביר כח לב בעליה, המחבר״ [1].— כל מבקרי הספר — „האוצר בקרבו רב תושיה ומזמה״— הזה מלאו פיהם תהלתו [2]; ואחד מהם יקראהו: „עמוד־הכבוד של חכמת ישראל״ [3].— הספר מקטר מגיש מאת המחבר לשם היושב־ראש בהאקאדעמיא האונגארית לחכמה ולמדע, הגראף Lonyay אשר בהשתדלותו השיג קאָהוט אחרי כן את כתבי היד היקרים מן ה„ערוך השלם״.—

טו) שמות הגי־הבבלים והפרסים בתלמוד: Die Namen der babylonischen und persischen Feste im Talmud (נדפס ב„ישרון״ של קאָבאַק חלק ח׳; ויצא לאור שנית במכה״ע האמיריקאני לישראל „דבורה״).

טז) ע״ד טיב הספר טוביה וזמן חבורו: Etwas über die Moral und Abfassungszeit des Buches Tobias (Geiger's Zeitschrift Bd. 10).

יז) ע״ד משפט אלהים שהיה נהוג בימי הבינים: Ueber die im Mittelalter üblich gewesenen Gottesuhrtheile: נדפס בלשון אונגאַרן — A kozepkorban foganatban vott isteni iteleseкröl. בשם — (Reform 1871).

[1]) הרב ר׳ יעקב רייפמאַנן („אגרת בקרת״: הכרמל שנה שניה חברת א׳).

[2]) ראה מאמרי הבקרה (רעצענזיאָנען) על הספר הזה במכה״ע: «Neuzeit» 1871 Nr. 32; «Alg. Ztg. des Judenthums»; «Ung. jüd. Wochenschrift»; מגיד מבנה (I, Nr. II); „הכרמל״ החדשי (II, Nr. I) ועוד רבים.

[3]) «Neuzeit» 1871.

יח) ע״ד שמות העצם והפרטים שבתנ״ך, שמוצאם מלשון פרס: Ueber die im alten Testament vorkommenden Personennamen persischen Ursprungs («Schul- und Gemeinde Zeitung«).

יט) «Antiparsische Aussprüche im Deutro-Jesajas« (Ztschr. der deut. m. G. Bd. 30). כתוב מחדש בלשון אנגליא: «Antipartic Sentences in Deutero Jsaiah«.

כ) חיי-הרועים של היהודים הקדמונים (ב„בית אל״ ח״א שנת 1873) Das Hirtenleben der Hebräer כתוב מחדש בלשון אנגליא: «The pastoral Life of the ancient Hebrews».

כא) רשימות ארכיויות ע״ד היהודים בווייססענבורג: «Archivalische Aufzeichnungen über die Juden der Weissenburger-Gespannschaft» (שם ח״ב).

כב) פרקי אבות: «The Ethik of the Fathers» בחמשה חלקים; חלק ראשון (מוגש לשם רעיתו הכבודה יוליא) 1885; ויתר החלקים ראו אור במכה״ע האנגלי: «The American Hebrew».

כג) חקירות תלמודיות: «Talmudical studies» (במכה״ע הנ״ל).

כד) Talmudical Analecta (New-Jork 1888).

כה) („אהבת חסד״) Dirine Scririces of Temple Ahawath Chesed בשני חלקים; חלק ראשון; 1889 חלק שני 1890.

כו) ספר „ערוך השלם״ ה״ה ספר הערוך אשר בו נקבצו כעמיר גורנה כל המלות החמורות בתלמוד ובמדרשים ונסדרו עפ״י א״ב למען ירוץ הקורא בו מאת רבינו נתן בן רבינו יחיאל ז״ל ראש מתיבתא דרומי ועליו ספר „מוסיף הערוך״ להרב החכם רבי בנימין מוספיא ז״ל מיוסד על דפוס ראשון של הערוך (בערך הרל״ז) ודפוס וויניציאה (הרצ״א) עם הוספות והגהות, הערות ותקונים עפ״י שבעה כ״י מהערוך עתיקי יומין וגם מעלות אחרות רבות כאשר תחזינה עיני הקוראים. אזנתיו וחקרתיו אנכי הצעיר חנוך יהודה באא״מ הר״ר ישראל קאָהוט...

«Aruch Complettum» sire Lexicon vocabula et res quae in libris Targumicis, Talmudicis et Midrachicis continentur, explicans auctore Nathan filio Jechielis, Saecule XI Doctore celebrimo, Praeside scolarum Talmudicorum Cum appendice ad discendum utili per Benjamini Mussafiam, medicum, philosophum, philologum et physicum ad contextum Aruchinum adjuncta. Praelaudatum opus ex disciplinis contextus Aruchini venetüs (Anno 1531) editi et typis mandatorum optimi ita ex hujus cum editione princip (ante 1480), nec non cum septem Aruchinis veteribus manuscriptis bon cum animo facta comparatione corrigit, explet, critice illustrat et edit Dr. Alexander Kohut...

הספר הזה (אשר כבר דברנו עליו בארוכה) בשלמותו כולל שמונה חלקים גדולים. עד היום כבר נדפסו ששה חלקים; זמן ההדפסה ארך כשתים עשרה שנה (Wien 1878—1890).

יותר ממאה מאמרים ודרשות שונים, מלבד כל אלה שקראני בשם, הדפיס קאָהוט במכ״ע שונים כמו: „אונג. ייד. וואכענשריפט"; „נייצייט"; „בן חנניה"; »American Hebrew«; »Jewich Messenger«; »Jewich«; «Israelita közlöny»; »Standard« „מאַגדענבורגער וואָכענשריפט"; פרעדיגט-מאַגאַצין" של ד״ר ראַהמער; „קאָנגרעססרעדען" ועוד רבים.

ובכתובים עם קאָהוט הספרים והמאמרים האלה:

א) שמות העצם שבתנ״ך: «Die biblischen Eigennamen».

ב) עקרי שרשי לשון פרס ולשון אונגאַרן: Ungarisch persischen Grundwurzeln.

ג) העתקת התנ״ך ללשון אונגאַרן Ungarische Bibelübersetzung (בלתי נשלמה).

ד) עשרה כרכים דרשות שלא נדפסו, בלשונות אונגאַרן, אשכנז ובריטאניא.

ה) אסף הגדות עפ״י סדר א״ב לתועלת הדרשנים: «Alphabetisch geordnetes Hagadasammlung für Prediger» (בלתי נשלם כלו).

ו) „הערוך השלם" כתוב אשכנזית עד אות גימל.

ועוד שברי מאמרים (פראגמענטע) שונים.

מפרטי קורות חייו עלינו להזכיר עוד, כי ביום 14 פעברואר שנת 1887 נשא קאָהוט שנית אשה, את מרת רבקה, בת הרב ד״ר בעטטעלהיים מבאלטימארא, והיא אשה יקרה, אחת הנפשות הזכות והטהורות אשר שלחו על פני האדמה להצלחת האדם אשר ימצא בהן עזר! כאשתו רבקה הראשונה היא מתגאה בראותה את אישה יושב כל היום ועיבד עבודתו הספרותית בלי הרף; במוה היא נושאת בעול הבית וגדול הילדים ומקרבת את נפשה על מזבח אהבתה למשפחת קאָהוט. —

קאָהוט הוא כעת בן ארבעים ושבע שנים; אם אמנם חולה הוא מעט לרגלי עבודתו הכבדה במשך כל ימי חייו; בכל זאת גוו מוצק וגופו איתן, ועוד רבות תיכל דספרות העברית בכלל, וחכמת ישראל בפרט, לקות ממנו. בתור מטיף שמו נודע ומהלל מאד; באי בית התפלה שבו קאָהוט מטיף לעם רבו ממבקרי שאָר כל בתי התפלה לישראל אשר בנויאָרק. מדי שבת בשבתו קאָהוט עולה על הבמה ודורש לפני קהל גדול, כאלפים איש; ודרשותיו נדפסות בחבה יתרה בכל מכתבי העתים הידועים, ובהם גם המכה״ע הגדול «Herold», אשר קוראיו לרבבות ימנו.

זה הוא הרב ר׳ חנוך יהודה המכונה ד״ר אלכסנדר קאָהוט בעל „הערוך השלם". זה הוא האיש אשר עליו אמר אחד מחכמי ישראל: „אין דור יתום שרבי חנוך יהודה קאָהוט שרוי בתוכו!"

רבי שאול יצחק קאמפף.

בשני בשבת שנים עשר לחדש אייר שנת תקע"ח (6 Mai 1818), לעת הקונגריס האַאַכאַני, בעיר ליססא, „עיר ואם בישראל המלאה חכמים וסופרים", הקרובה לגלאָגוי עיר מולדתו של הרב ד"ר מיכאל זאכס ז"ל [1], נולד הרב ר' שאול יצחק המכונה פרופיסור ד"ר קאעמפף לאביו הרב ר' אהרן קאֶמפף ז"ל, איש „יושב אהלים באהל תורה ובאהל יראה גדול בלמוד ומופלא במעשה נאה דורש ונאה מקיים" [2], נצר מגזע משפחה רמה בישראל „עשירה באנשים חכמים ונבונים, תלמודיים שומרי תורה ונוצרי מצוה" [3] ולאמו מרת אמאַליה פֿריעדעריקא לבית נאָרדען [4].

חיי קאֶמפף לא התהפכו תחת מסבות הזמן; קאֶמפף חי חיים פשוטים, שקטים ושלוים; ימי ילדותו עברו עליו בדממה ובנחת כמי השלוה ההולכים לאט — אך באורח סלולה התנועע הלאה בלי הרף. כשרונותיו התפתחו עפ"י סדרים ישרים; החנוך הטוב אשר בו חונך בתוך משפחתו, למודיו אשר שקד עליהם בתם לב ובאהבה טהורה, מעמדו ומצבו הטוב אשר הניח לו מכל עצב ורגז ומכל דאגה ופגע — הן הם עקרי יסודי ימי חייו אשר לא ימצא עליהם לא כתם ולא צבע מבהיק; לא כחל ולא שרק ולא פרכוס — ויעלת חן. על כן גם השקפתו על החיים ברה וצלולה היא והשכלתו המדעית ערוכה בסדר ובמשקל ישר. וזוהי המתנה היותר טובה אשר תוכל ההצלחה תת לאיש שוחר תושיה ולומד חכמה לשמה.

עוד בשחר טל ילדותו הראה קאֶמפף את כשרונותיו הטובים ללמוד השפה העבריה. אביו ואבי-אביו עמלו שניהם יחדיו לפתח את כשרונות הנער, ללמד אתו תורה וחכמה, להשריש בקרב לבבו מוסר ויראת ד' ושניהם שמרו עליו מסה. והחיל הגדול אשר עשה בדקדוק לשון עבר ובתלמוד יתן עדו על החנוך הטוב

---

[1]) פה היתה יד המקרה: כי ערשות ילדותם של שני האנשים המצוינים (זאכס וקאֶמפף) שפעלו ועשו הרבה לטובת היהדות בכלל ולהתפתחות השכלת היהודים בפראג בפרט, יעמדו סמוכים זה לזה ורק כשערת אך מבדלת בין שניהם...

[2]) כך יתארהו בנו הרב"י קאֶמפף בעצמו בראש ספרו „ממתיק סוד".

[3]) הוא היה נין ונכד להחכם הכולל האלוף התורני המנוח כמוהר"ר שמעון בהר"ר יהודה לב פייזר מליסא הבירה" בעל הספר הנודע „נחלת שמעוני" (וואנזיבעק נתל"ח) — וזאת לדעת כי לקאֶמפף היום קראו לפנים פייזער —. לכבוד יום הלדתו במלאת לו שבעים שנה (ביום השני ער"ח תמוז תרכ"ג) הוציא בנו הרב"י לאור את ספרו „ממתיק סוד" למזכרת אהבה.

[4]) היא היתה בת הרב ר' שמואל וואלף נארדען ז"ל שהיה ימים רבים רב בשלעזיען אבר בפרוסיא ואחר כך נקרא לבא ליססא בתור מפקח על עניני השכלת העם. נפטרה לעולמה (בשנת השמנים לימי חייה) בשנת 1858 ובנה בהתאבלו על מותה מאד הציב לה מצבה ספרותית לזכרון עולם בספרו „עשרה שערים" בדברים יורדים חדרי כליות ולב, שמן הנמנע כי לא ישאירו אחריהם רושם בלב הקורא.

והמועיל שחנכוהו בו הוריו ומוריו כמו על כשרונותיו המצוינים שבהם הצטיין ביחוד: כח זכרונו החזק מאד; תבונתו השלמה, שכלו הישר ושקידתו הגדולה — אלה הם המלאכים אשר לווהו על כל צעדיו בעולם החכמה. הנה כן שקד על דלתי התורה בשבתו בביתו; וכשנקרא אביו (בשנת השלשים לימי חייו) לבא ברלינה על אדות ענין נכבד אחד מעניני ההשכלה ולרגליו נאלץ להשתקע שם שנים רבות נסע גם הוא עמו לברלין וישם החל לבקר את הגימנאזיום; ובאותה שעה גם הקשיב לקח בלמודי תולדות דת ישראל וקורותיה אשר הטיפו רבני עדת ישראל בעת ההיא שם.

אחרי עבור שנים אחדות מאז באו לברלין שלחהו אביו לישיבת הרב רבנו עקיבא איגר זצ"ל בפוזנא להשתלם בלמודי התלמוד. ובחצי השני של שנת 1830 ישב ברלינה; שם התודע אל איש עשיר ובעל נכסים בוועסטפהאלען אשר לקחו עמו לביתו להורות את בניו ולנהלם בדרך העולה למעלה למשכיל. ומצבו זה לא הפריעהו בכ"ז מלבקר את בתי־ספר הגבוהים ומשקוד על דלתות המדעים. שם יצאו לאור בכורי ראשית פרי עבודתו הספרותית שיסודתם בדברי הימים, שיר ומליצה. בימים ההם כתב ספורים ושירים שונים; לתהלה זכה ביחוד המספד-המר שנשא על מות רבו רבי עקיבא איגר ז"ל אשר כבר נראו בו אותות סופר אביר וחכם כביר המצוין בסגנונו ובטוב טעמו. בין שיריו האשכנזים ששר אז אשר קנו להם שם הכי נכבד שירו הנשגב והיפה המלא אהבת ארץ מולדת: „לבני אשכנז!" (An die Söhne Deutschlands) שנדפס באחד מכתבי העתים הוועסטפהאלים שקוראיו לאלפים ימנו, וכלם מלאו פיהם תהלתו.

בשנת 1840 נכנס לבית-מדרש החכמה שבעיר האללע; שם הקשיב לקח בחכמת מחקרי-לשונות, דברי הימים, פדגוגיק ופלוסופיאה מפי המורים הגדולים געזעניוס, ראַדיגער, ערדמאנן, גרובער, לעאָ, דונקער, נימאייער ועוד. בעת ההיא דרש כמה פעמים בבית הכנסת באופן שהתחנך בהכהונה שעתדה לו ההשגחה ואשר הגיע אליה אחר כך בפועל ובנסיון. גם הדפיס הרבה מאמרי מדע ב„מכ"ע הספרותי של המזרח". בשנת 1844 יצא מבית מדרש המדעים מוכתר בשם הכבוד דוקטור בפלוסופיאה ומאגיסטר בחכמות היפות Doctor Philosophiae et Magister bonarum artium) בתור דיססערטאציאָן הדפיס אז קאַמפף את השערים הראשונים של התחכמוני או הדיואַן של אלחריזי. תיכף אחר כך נקרא לעיר מעקלענבורג־סטרעליץ לפקח על בית הספר הגבוה ללמודי חקי הדת אשר שם וגם לכהן על יד הרב בתור מטיף לעדה. במשך הימים אשר נשא המשרה הזאת על שכמו נדפסו שתים מדרשותיו.

בחג הסכות שנת 1845 נשא קאַמפף את מדברותיו בפעם הראשונה באזני קהל עדת ישראל בפראג ומיד נבחר למלא מקום הרב ד"ר זאכס, אשר נקרא בעת ההיא מעדת ישראל בברלין להיות לה למטיף, ולכהן בכהונתו. ומן הרגע הראשון אשר נבחר למטיף עלה חין ערך דרשותיו בעיני העם שומעי לקחו עד כי עלתה בידו לענד לראשו זר פרחי התהלה אשר פזרו לו מכל פנות העם והשאיר בלב בני עדתו רושמים קימים. „בכל עת אשר ישא קאַמפף את מדברותיו מעל הבמה —

כתב האדון פ. ס. בשנת 1865 במחברתו אדות קאָמפף — ימלא בית הכנסת מפה לפה אנשים שונים מכל פנות העם. גם אלה אשר כבר התרחקו מעל גבול ישראל ורגלם לא תדרוך על מפתן בית ד׳ ינהרו לעתים לא רחוקות להקשיב אל נעם לקחו וכבכורה בטרם קיץ יבלעו כל מלה היוצאת מפה־מפיק־מרגליות זה. ומדי פעם בפעם יתרבה הלחץ ויגדל הדחק בבית הכנסת מרוב הבאים לשמוע אל הדרשה עד אשר שמה הממשלה לבה לזה ותתן צו להגדיל מדת הבית או לבנותו כלו מחדש״. —

אך לא על הבמה לבד נראו פעולות קאָמפף אשר הביאו ברכה לעדת היהודים בפראַג בשפערב, כי גם — וביחוד — על שדה המדע עבד את עבודתו בלי הרף ובאופן מאד נעלה. עוד בשנת 1850 כבר הראה את פעלו בתור מורה פרטי ללשונות בני שם וספרותם בבית מדרש המדעים ודרשתו אשר דרש בצעדו בפעם הראשונה על סף האוניפֿרסיטאָט (אנטריטטסרעדע): „על אדות ערך למודי לשונות בני שם״, באזני ראשי החכמים מצאה כל כך חן בעיני שומעיה עד אשר הסכימו כלם פה אחד להוציאה לאור. בתור מורה פרטי נבחר מחבריו הנוצרים לעמוד בראש חברת המורים (פראָפֿעססאָרענקאָלעגיום). בשנת 1858 נתעלה, עפ״י הצעת שר החנוך גראַף לעאָ טהון, בהסכם כל המורים הראשים, מאת הוד הקיסר למעלת מורה הראש ללשונות בני שם וספרותם בבית מדרש המדעים (פראָפֿעססאָר דער סעמיטישען שפראַכען אונד ליטעראטור) ומיד נתקבל בחברת מורי הבית ויכינו לו מושב בסודם ושנים מעטות אחר כך אישר הקיסר וקים את קאָמפף בתור מורה האקאדעמיא. — בשנת 1848 נבחר קאָמפף לחבר בבית מועצות העיר, ועל יד הרב ר׳ שלמה ליב רפאפורט (שי״ר) ז״ל עשה הרבה לטובת העיר. וכשכלו לו ימי חברותו זו בשנת 1849 כחק, שלח לו בית-המיעצות אגרת תהלה ועליה היו חתומים כל חברי הבית (ובראשם היושב ראש החכם ר״מ לאנדוי ז״ל הנודע). בשנת 1850 נקרא מטעם הממשלה בתור „איש נאמן־רוח״ אל אספת האזרחים היותר נודעים (נאָטאַבלענפֿערזאַמלונג) שנאספו להועץ יחדו איזה היא הדרך הישרה שיבורו להם להפיץ השכלה בין היהודים בבאָהמען. שם נחל קאָמפף כבוד ותפארה; כי כאשר נתבטלה הצעת האדון שטויערפֿאַכטער שקדמהו להציע הצעתו בענין זה נמסרה השאלה לקאָמפף והוא פתר אותה כהלכה כי אזן וחקר ותקן סדרים ישרים וטובים אשר המה אבני הפנה ואבני המוסדות להשכלת יהודי באָהמען.

בשנת 1861 קרוב היה הדבר שיבוחר קאָמפף בהלאנדטאג הבאָהמי כי רק דעות אחדות חסרו להן. בדרשתו שדרש ביום הבחירה, אשר הפיקה חן ורצון מכל שומעיה התודע קאָמפף לאיש הרחוק מן הקצוות (קצוי הדעות) והולך בשביל הזהב. בדברו אדות הענינים העומדים ברומו של עולם המדיני גלה את דעתו כי אין לבאָהמען לנטות לא אחרי הסלאווענטהום לא אחרי הדייטשטהום כי אם — אחרי הבאָהמענטהום; כי רק אז תשכיל ואז תצליח ממלכת אוסטריא להשיב לה את כבודה הראוי לה בפנים הארץ ובחוצה לה.

כמה פעמים נבחר קאמפף ונקרא לכהן בכהונת רב בערים גדולות [1] אך חזקו עליו דברי אוהביו ומוקיריו וישאר בפראג עד היום.

מחיי ביתו עלינו להזכיר כי בשנת 1847 — בהיותו בן עשרים ותשע שנים — לקח לו לאשה את מרת פֿראנציסקא מייזל (נולדה בשנת 1828) מהרודים אשר בבאֶהמען בת הר״ר הערמאנן מארטינאָוועס, האיש המצוין אשר הרבה טרח ויגע להרים קרן היהדות בבאֶהמען (נפטר בערך שנת 1860 בשנת השמונים וארבע לימי חייו). קאמפף הוליד חמשה בנים ובת אחת. הבן השני להבכור, עמיל, מת בשנת הולדו — 1850. ויתר בניו הם: ווילהעלם (נולד ביום 29 אפריל שנת 1848), העלענא (נולדה 3 יאנואר 1852), מאַקסימיליאן (28 דיצמבר 1854) וארטהור (21 אויגוסט 1855) כלם משכילים ויודעי דעת.

ועתה נבא אל פעולותיו על שדה הספרות.

קאמפף הוא בספרות העברית-עברית והעברית-אשכנזית אחד החכמים והסופרים המצוינים הנותנים פרים בעתם.

ואלה הספרים שהוציא לאור עד היום:

א) תולדות רבינו עקיבא איגר ז״ל עם מספר תמרורים על מותו (ליססא 1838) [2].

ב) הישערים הראשונים של התחכמוני או הדיואן של אלחריזי: Die ersten Makamen aus dem Tachkemoni oder Divan des Charisi, nebst Vorrede (Berlin 1845).

ג) על אדות ערך למודי לשונות בני שם: Über die Bedeutung des Studiums der semitischen Sprachen (Prag 1850).

ד) שירה אי־אנדאלוזית של משוררי אנדאלוזיאה ממאה הי״א, י״ב וי״ג למה״נ: Nichtandalusische Poesie andalusischer Dichter aus dem XI., XII. und XIII. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte der Poesie des Mittelalters. I Band (Prag 1858).

הספר הזה יקר מאד וטובי המבקרים הרבו בשבחו [3].

---

[1] כי שמע קאמפף הולך עד למרחוק. הנה כי כן נקרא בשנת 1855 לכהן פאר בעיר כבודה היושבת על נהר רהיין; אך לשמחת כל אוהביו לא שעה אל קול הקריאה ההיא. וכן היה גם בשנת 1865 כי הגיע אליו קול קריאה מעדת ישראל נכבדה מאד בפרוסיא ובאמת לא ידע קאמפף ימים אחדים לאיזה צד להכריע; אז החלו בני עירו לדאוג באמת פן ילקח מורם מעל ראשם אך אהבתו לעדתו אשר ימים רבים מאד ישב בה ונפשו נקשרה בנפשה נוסף על דברי אוהביו הנאמנים, סוף סוף הכריעו את הכף — לפראג.

[2] הספר הזה יקר מאד במציאות עד אשר גם הביבליוגראף בן־יעקב ז״ל כנראה לא ראהו מימיו בעיניו — עי׳ אוצר הספרים אות ת׳ ניון קס״א: „תולדות ה״ר עקיבא איגר ליסא 1838 8° [רה״ם Nr. 4794] ונראה שהוא לקאמפף״ (!). —

[3] לפי דברי ראבערט פרוטץ (במכה״ע „דייטשעס מוזעאום״ לשנת 1859 נו׳ 34) מסיים את בקרתו על הספר הזה בדברים האלה: פֿאָרשטעהענדעס מאַג צוגלייך אלס פראָבע דיענען פֿאָן דער קלאַרען, רוהיגען אונד זאכגעמאֶססען דאַרשטעלונג דעם פֿערפֿאס־

חלק שני: Zehn Makamen aus dem Tachkemoni (Divan) des Alcharisi nach authentischen Manuscripten herausgegeben, vocalisirt, interpunktirt und sprachlich und sachlich erläutert, wie auch mit Beilagen, bibliographischen und literarhistorischen Inhalts versehen: עשרה שערים מספר תחכמוני אשר חברו המשורר הגדול, קצין על לשונות בני קדם רבי יהודה בן שלמה אלחריזי תמך ועתה הגהתים מחדש על פי כתבי יד המדויקים מאד ובתוכם כ״י משנת מ״א אף נקדתים על פי דקדוק המקרא ובארתים באר היטיב והוספתי עליהם כהנה וכהנה משירי גדולי משוררי ספרד והערות רבות על חיי המשוררים ההם ותולדותם. (פראגא בשנת כי ביצחק יקרא לך הזה—1858).

ה) ממתיק סוד מאמר וכוח על דברי ריבות בישראל על אדות ספר דרכי המשנה אשר חברו הרב החכם המפורסם מו״ה זכריה פראנקעל נ״י (פראגא בשנת אמתיק סוד—1861).

בהספר הזה (הכתוב בטוב טעם עד להפליא) יצא קאמפף ללחום מלחמת הרב פראנקעל עם מנגדיו אשר בקשו למצוא ערות דבר בספרו דה״מ... ו„סוף דברו הכל נשמע שבספר ד״ה אין דבר, אין גם אחד המתנגד לאמונה שלמה בתורה שבעל פה״ (צד כ״ה).

ו) Suleiman. Dramatisches Gedicht (Prag 1869).

ז) תהלת מואב והיא כתבת קעקע בבמת מישע מלך מואב: Die Inschrift auf dem Denkmal Mesa's Königs von Moab (9 vorchr. Jahrh.) vocalisirter Urtext mit Uebersetzung, nebst sprachliche und sachliche Erläuterungen und einem Anhang betreffend die Grabschrift des sidonischen Königs Eschmanazar, mit einer lith. Tafel (1870 שם).

ח) תולדות לשון עבר בתור שפה חיה: Geschichte der hebr. Sprache als lebende Sprache (Mainz 1873).

ט) Phönizische Epigraphik. Die Grabschrift Eschmanazar's Königs der Sidonier. Urtext mit Uebersetzung mit Epitaphien in phönizischer Originalschrift (Prag 1874).

י) שיח יצחק (והוא סדר תפלה מתורגם אשכנזית): Das israel. Gebetbuch für alle Wochen- Feier- und Festtage des Jahres, mit einer neuen deutschen Uebersetzung (1874 שם).

יא) מחזור: Festgebete der Israeliten nach dem georgelten Gottesdienste des Prager Tempels (1851 שם).

סערס, דעססען ליטעראהיסטארישע איינלייטונגען אונד בעשפרעכונגען דורכוועג די גריגדליכסטע זעלבסט, אין וועלכער ער די שפראכע מיט זעלטענער פירטוי־אזיטאט האנדאבט, איזט וואהללויטענד אונד שוואונגעפאלל אונד פאן עכט פאעטישעם גייסט ערפיללט״. וגם ראדיגער (במכה״ע Z. d. D M G.) וחכמים אחרים הללו את הספר בפה מלא.

יב) שיר השירים; Das Hohelied aus dem hebr. Original-Texte in's Deutsche übersetzt, wie auch sprachlich und sachlich erläutert und mit umfassender Einleitung versehen (שם 1884).

הספר הנעלה הזה שכבר זכה לצאת לאור זה שלש פעמים בזו אחר זו כולל העתקת שיר השירים לאשכנזית בדרך שיר, בראשו מבוא גדול, ההערות מאירות עינים, החקירות בחכמת הלשון יקרות מאד.

ועוד נדפסו ממנו דרשות שונות בספרים בפני עצמם [1].

ממאמרי קאָמפף הכי נכבדים המאמרים האלה: א) פֿערזוך איינער וויססענ-שאַפֿטליך בעגרינדעטען מעטריק פֿיר דיא נייהעבראֶישע פאֶעזיע (במכה"ע הספרותי של המזרח: ליטעראטורבלאטט דעס אָריענט); ב) איבער שפינאצא'ס טהעאָלאָגיש פאָליטישען טראַקטאַט; ג) איבער דיא פֿאָרשטעללונג דער אלטען העבראֶער פֿאָן דער אונשטערבליכקייט דער מענשליכען זעעלע; ד) ביאָגראַפֿיע הלל'ס דעס אֶלטערן; ה) ציר געשיכטע דער עקסעגעזע איבער תנחום דעס יערוזאלעמערס אראבישען קאָממענטאר צור היילינען שריפֿט (לתולדות חכמת המקרא: ע"ד פרושו הערבי לכה"ק של ר' תנחום הירושלמי) — ועוד מאמרים שונים נדפסו שם ממנו שעשו רושם בעולם המדעים וכמה חוקרים השתמשו בהם.— ו) גענעאַלאָגישעס אונד כראָנאָלאָגישעס בעציגליך דער פּאַטריאַרכען אויס דעם הללישען הויזע (בספר הירחי של פֿראַנקעל שנה ב' ג') — המאמר הגדול הזה יש בו הרבה חדשות ונצורות ורבים מגדולי סיפרי הדור הזכירוהו לשבח ושאבו ממנו.— ז) תחת השם Horae semiticae נדפסו ממנו (בסהי"ר של פראנקעל) המון מאמרים קטנים בחכמת הלשון ובחקירות שונות. ומלבד כל אלה נדפסו ממנו הרבה מאמרים ושירים, מליצות ומכתבים המפוזרים לרב במכה"ע; ומהם נזכיר: ח) הכפד על מות מורו געזעניוס (בעלה הספרותי של המזרח); ט) איבער דיא נייסטען רעפֿאָרמערבעשטרעבונגען (שם לשנת 1848); י) לעהרט דיא ביבעל איינען פערזאָנליכען מעססיאַס? (שם לש' 1845); יא) ארבעה נכנסו לפרדס (בספר הירחי של פֿראנקעל לש' 1851); יב) עקביה בן מהללאל — במאמר זה השתמשו רבים וגם הרב ר' זכריה פֿראנקעל בספרו דרכי המשנה מזכירו — (שם לש' 1856); יג) דאַס גראַב עזרא'ס (שם לש' 1860); יד) געדאַכטניסםרעדע פֿיר דען פֿערעווינטען ראַפּאַפּאָרט (במכה"ע של פֿיליפסואָהן אללג. צטג. דעס יודענטהומס לשנת 1867; טו) איבער מאָזעס מענדעלסאָן (במכה"ע „אבענד-בלאַטט" של ד"ר עהרמאנן לש' 1867); טז) אשמדאי -- נעתק מס' ערך מלין להרש"ר — (אַללג. צטג. ד"י לש' 1852); יז) דברים אחדים בתרגום אונקלוס (המגיד לש' 1866); יח) על הנוסחא „בחפצו" בשיר „אדון עולם" (שם לש' 1873).

---

[1]) כמו: דרכה לחג בווי מגב היהודים המדיני (פראג 1849); דיא דרייא וואָרטע דעס קאַיזערס (שם 1853); דיא וואהרען שטיצען דעס טראָהנעס אונד דעס פֿאטער-לאנדעס (שם 1860); געדאֶכטניססרעדע צו עהרען דעס וכו' ד"ר זאַכס (שם 1864) ועוד ועוד.

גדולים מעשי קאֶמפף גם על שדי הליטורגיא. הוא יצר סדרי עבודת ד׳ האשכנזים הנהוגים בבית הכנסת בפראַג אשר — דעת לנבון נקל — נעשו באופן שלא נגעו לרעה במנהגי היהודים הישנים שהדרת קדושה חופפת עליהם. סדרי עבודת ד׳ בתקיעת שופר הזכרת נשמות וכו׳ הם מעשי ידי אמן מצוין המעוררים רגשות נעלים וקדושים בלב המתפללים. פיוטיו להזכרת נשמות שיצאו לאור בהרבה הוצאות בזו אחר זו ואשר כבר היו לנחלה לקהלות רבות בארצות רחוקות מצאו למו מזמרים משכילים, מנצחים בנגינות אשר הלבישום מעטה שירה וזמרה [1].

המשרות אשר נשא קאֶמפף על שכמו אלה הנה: רב וטטיף לעדת־ההיכל בפראַג, פרופיסור בהאוניפרזיטאֶט ללשונות בני שם וספרותם, פרופיסור לתורת הדת בבית מדרש המסחר (להתלמידים העברים), מפקח ראשי על עניני בית היתומות העבריות, חבר לבית מועצות העיר וכו׳, ובכל החברות אשר לעדת ישראל בפראַג לקח קאֶמפף חלק בראש בהשתדלות ובמעשה.

בשנת 1887 בעזבו את משמרתו בבית מדרש המדעים מפני זקנה כבדתהו הממשלה בתאר הכבוד „יועץ־הממשלה".

הרב ר׳ שאול יצחק קאֶמפף הוא חכם כביר וסופר אביר, בלשן מצוין בלשונות בני קדם, מטיף ומשורר נשגב — שיריו מלאים השתפכות נפש משורר אמתי אשר נקדש מרחם לכהן בהיכל השירה — איש האשכלות. זוהי תמונתו הרוחנית!

בשנת 1865 (בראשון לחג הסכות) מלאו עשרים שנה מיום שלקח קאֶמפף אחר כבוד לפראַג לרב ולמטיף. היום ההוא יומא טבא היה לכל מוקיריו וחושבי שמו ואחד מהם נעתר לבקשת חבריו והדפיס לכבוד קאֶמפף מחברת קטנה: «Prof. Dr. Saul Isaak Kaempf. Eine biographische Skizze von F. S. (Prag 1865). וכך הוא אומר בסוף דבריו: הננו מסימים בתתנו לפני הקוראים תמונה קטנה ממראהו החיצוני של קאֶמפף: מבנה גוו חזק מאד, חסון הוא כאלון, קולו רם ואדיר, הליכותיו ותנועותיו יעדו נאה, רשמי פניו יעידו בו כי הוא מעמיק חקר, ותמיד הוא שמח וטוב לב. זוהי תמונתו החמרית!

מאז ועד היום כבר עברו כחצי יובל שנים, חמש ועשרים שנה בחיי אנוש אנוש!

אם תמונתו החמרית כאז כן עתה נהדרה היא ורשמיה וקויה קימים בכל צביעיהם, ספק גדול הוא, אחרי שלפני הטבע אין משא פנים; אך תמונתו הרוחנית — ע"פ מאמרם: תלמידי חכמים כל זמן שמזקינים כו׳ — כלילת יופי היא כאז כן עתה.

---

[1]) ר׳ ריכארד גענעע שהיה מנצח בנגינות בהתיאטרון בפראג, אחד מן המצוינים בעולם השירה, בהיותו עוד בקאָלן אשר על נהר הריין שר אותם בשם „שירי הזכרה" (בבית הכנסת בפראג שרו את הפיוטים האלה עפ"י המנגינות אשר ערך אז החזן הראשון ר׳ י. שערלעס). פיוטו הנעלה של קאֶמפף לתפלת נעילה הושר כאמונה בפי המשורר הנודע לעוואנדובסקי מברלין בעברו דרך פראג ואח"כ מצא לו מזמר שני בגענעע אשר הלבישו מחלצות הנגינה. — למקצוע זה של עבודת ד׳ נוסף עוד את העתקת שיר היחוד שהעתיק קאֶמפף לגרמנית ונדפסה במחזורו של הרמ"ל שהוציא לאור.

רבי יהודה ליב לעוויזאָהן.

בחמשה בשבת בעשרים לחדש ניסן שנת תקע״ט (15 April 1819) בעיר מאָרגאנין אשר במחוז פאָזען נולד הרב ר׳ יהודה ליב המכונה ד״ר לודוויג לעוויזאָהן לאביו הר״ר יוסף ז״ל ולאמו מרת גיטל בת ר׳ משה ווינער ע״ה. ר׳ יוסף לעוויזאָהן היה איש תם וישר ירא אלהים וסר מרע ולא השהו אלהים גם דעת, ויהי בר אורין ובשעות הפנויות לו מעסקי מסחרו, שמננו להמו היה נמצא, הגה בתורת ד׳; ויהי לו שעור קבוע ללמוד בכל יום לכל הפחות שעה אחת בשלחן ערוך אורח חיים עם נושאי כליו. ועם היותו טרוד כל היום בעניני מסחר וקנין, השתדל בכל זאת בכל כחו והונו לגדל את בניו ואת בנותיו אשר הננו ד׳ [1]) על ברפי החכמה ולאלפם דעת ותבונה; וביהוד שם עינו לטובה על בנו הצעיר יהודה. ימי ילדותו עברו על הנער הצעיר יהודה ליב כמו על יתר בני גילו בעת ההיא: בחדר בית רבו. ואולם כשהגיע לשנות בר-מצוה שלחהו אביו לעיר האָדזעזין ללמוד תורה מפי הדיין הר״ר פייבל פרענקעל. עבר זמן ויבא עם אבותיו לעיר מולדתו מארגאנין וילמוד אצל הרב דעיר הר״ר רפאל בנציון ז״ל. בשנת החמש עשרה לימי חייו הלך לפלעשען ולמד שם שנה אחת אצל הרב הגאון ר׳ אליה גוטמאכער (הנקרא

---

[1]) מלבד בנו הנזכר יהודה היו לו שני בנים ושלש בנות. הבנים הם: הבכור הרב ר׳ אברהם, אדם גדול בתורה ובחכמה, שהיה רב ומורה בעיר פייסקרעטשאם (בשלעזיען העליונה). בנערותו שמש תלמידי חכמים גדולים כמו הרב ר׳ מנחם אויערבאך (בנו של הגאון ר׳ חיים אב״ב ז״ל רב בלענטשיץ) שישב אז בליססא (וכשנקרא הרמ״א לשבת על כסא הרבנות בעיר אסטראווא הלך תלמידו המובהק הר״א ז״ל עמו ולמד שם אצלו שנים אחדות), והרב ר׳ יצחק לאה״ס (Leas); ואח״כ יצא שמו לתהלה בתור חכם וסופר רבה ע״י מאמריו השונים בכה״ע („ישרון״ לד״ר קאבאק והנוסף להמגיד) וביחוד ע״י ספריו בהוצאה לאור שאחד מהם נקרא „מקורי מנהגים״ (ברלין 1846) עשה לו שם, והוא (הר״א) אחרי השתמשו ברבנות בפייס־קרעטשאם י״ח שנים הלך בעיר הזאת לעולמו ביום ג׳ כ״א שבט שנת תר״ך (14 Februar 1860) ונפטר בשם טוב. — השני לו הוא הר״ר שלמה לעוויזאָהן החי אתנו היום בפאָזען והוא כבן ע״ח שנים. החכם הזה חבר ספרים שונים בלשון אשכנז ונזכיר מהם שלשה הכי נכבדים: א) חבת ירושלים ואהבת ציון (וואָללשטיין תרט״ו); ב) קורות רבינו עקיבא איגר ז״ל (פאָזען 1869); ג) קלאֶנגע אוים דעם מאָרגענלאנדע—הד קול מארץ הקדש— (שם 1859). — משלש בנות ר׳ יוסף לעוויזאָהן רק הבכירה עודה בחיים והיא מרת העניל אלמנת פריעדענטהאל (כבת פ״ב שנים) אשה חכמה ומלומדת (בימי נעורותיה יכלה לשנות ספר משלי בע״פ. וכשדרה בכפר סמוך לעיר ראָגאזאוו ונולדה אצלה שאלה בבו״ח כתבה את השאלה בלשון עברית לרב העיר. ועוד היום היא כותבת לאחיה הנזכר ד״ר לודוויג מכתבים אנים אשכנזית ואנים עברית צחה). — הנה כי כן יבורך גבר אשר כל יוצאי ירכו הם למודי ד׳!

ר' אליה גרידצער ומנוחתו כבוד בגרעטץ). משם הלך לאסטראָווא ולמד תורה מפי הרב ר' מנחם אויערבאך ויעש חיל בלמודיו עד להפליא [1]) ומאסטראווא הלך לעיר גלייוויטץ וילמד שם שעור קבוע אצל הרב דמתא הר"ר צבי הירש צוקערמאן ובשקדו שם על דלתות התורה עמל ויגע גם בלמודי הכמה ומדעים והכין את עצמו להכנס לגימנזיום. בשנת 1842 הלך לברעסלוי ונכנס להגימ-נזיום הקתולי במחלקה העליונה. פה הונח לו מעט כי היו לו למצער מזון ומחיה לנפשו אם גם במדה מצומצמה מאד. בברסלוי עשה שנה אחת ובשנת 1843 הלך לבערלין ועמד בנסיון האחרון (אביטוריענטענפריפֿונג) בבי"ס רעאַלי (קעלנישע רעאַלגימנאזיום) ונכנס לבית־המדרש הגבוה (אוניפֿרסיטאֶט) ללמודי לשונות ובכשרוניו ובשקידתו הרבה כלה הק למודיו בשפות המזרחיות, לשונות יון ורומי ופלוסופֿיאה; אז הלך להאללי ובשביל ספרו (שכתב בתור דיססער־טאציאָן בלשון רומי: «De sacrificiis veteris testamenti» (על הקרבנות בכה"ק) עטר לו האוניפֿרסיטאֶט ביום 30 נובימביר שנת 1847 בכתר הכמה: „דוקטור לפלוסופֿיאה". ובסימו את למודיו בא אל המטרה שאליה קלע. —

בשנת 1848 נבחר לעוויזאָהן להיות מטיף ומורה לעדת ישראל בעיר פֿראנקפֿורט אַן דער אָדער. שם עמד בנסיון מטעם הממשלה לקבל התרת הוראה בבי"ס התלמידים (אֶפֿפֿענטליכע־פֿאַלקסשולען) כחק וקבל את הציון הראשון (1) עם הזכות: «facultas pro schola»; ושם גם קבל התרת הוראה בשאלות או"ה כרב מורה ודאין מאת רבנים גדולים ומובהקים שסמכו את ידיהם עליו לדון ולהורות בישראל [2]).

בשנה השלישית לכהונתו זו נשא לעוויזאָהן לו לאשה את הבתולה ראָזאַליע בת הר"ר יחזקאל צענדיג מעיר שמיעגעל. בשנת 1851 נבחר למטיף בוואָרמס (ווירמיזא) ותלך אשתו עמו לעיר הזאת; אבל לא ארכו לה שם ימיה ולמגנת לב בעלה נפטרה ביום א' כ"ז תמוז שנת תרי"ב (1852) [3]). — בשנת 1854 נשא את אשתו השניה מרת פֿהיליפינא באער מפֿראנקפֿורט אם־מיין

---

[1]) וכשהלך לעוויזאָהן מאסטראָווא, אחרי שבתו בה כשנתים ימים, לשלעזיען העליונה העיד עליו רבו זה במכתב תעודה לאמר: ולאו בכל יומא איתרחיש בחור מופלג כמהו והוא בקי ברב שיטות הש"ס! מזה נראה כחו של לעוויזאהן וחילו לאורייתא!

[2]) ואלה הם הרבנים: ר' משה פיילכענפעלד (בראָגאזען), ר' גבריאל (בזאמטער, בעל הספר ב"ת גבר"י), ר' יעקב ליטשוועער (בוואָנגראָוויעץ) וגם אחיו הרב (בפייסקרעטשאם).

[3]) ובעלה אשר מאן להנחם על מותה קונן עליה במר נפשו את הקינה הזאת:

רעיתי! את היית לי עטרת תפארת;
ומדוע עזבתיני ותהי נעדרת?
זרחת שמש — ובאת בצהרים
אהה! מי יהיה לי עתה לעינים
בת עיני, גדול כים שברי עליך
יחזק אל וינחם את בעל נעוריך.

(ע' „נפשות צדיקים" במצבת קבורתה).

וזוגו השני עלה יפה. זה כשלשים וחמש שנים היא חברתו ואשת בריתו וגם ילדה לו בנים ובנות [1]).

ארבע שנים ומחצה עמד לעוויזאהן על משמרתו, משמרת הקדש בווארמס ובשבוע אחד בשנת 1858 קבל שני כתבי־רבנות: מעדת „אוהב שלום" אשר בבאלטימאָרא (באמיריקא) ומעדת ישראל אשר בשטאקהאָלם (בירת שוועדען); ויבחר לעוויזאהן להשאר באירופא מלנוע על אמיריקא וילך לקול הקריאה שטאָ הּאַלמה להיות לה לרב ולדרשן.

בשטאָקהאָלם היה לעויזאָהן משרת בקדש משנת 1859 עד שנת 1883 — עשרים וארבע שנין. בשתי שנים הראשונות לשבתו בעיר הזאת דרש עוד בלשון אשכנז; אבל אחרי עבור שנתים ימים עלתה בידו לסגל לו לשון המדינה, לשון שוועדית ולבא עד תכונתה באופן נעלה כ"כ עד כי כבר החל לדרוש בלשון זו בפני קהל עם ועדה וכעבור חמש שנים הוציא לאור „אספת דרשות" בל' שוועדית — הדרשות הראשונות ליהודים בלשון זו [2]). מדי שבת בשבתו הטיף לעוויזאהן מלותיו מעל הבמה וגם בכל ימי הג ומועד נשא מדברותיו; בכלל דרש במשך ארבע ושלשים שנות כהונתו בתור רב ומטיף בלשונות שוועדן ואשכנז — אלף שמנה מאות וחמש עשרה דרשות; מהם יש לו בכ"י ת"ה דרשות בל' שוועדית ורפ"ז בל' אשכנז; הרבה מדרשותיו נדפסו בחוברות מיוחדות. וראויה להזכר דרשתו שדרש לחנוך בית־כניסה חדש בשטאקהאָלם (שנדפסה), אשר כהן נוצרי אחד בקאַלמאר קרא אותה מעל ספר בבית תפלתם להראות לעין כל את יחס דת ישראל, בכל מה שנוגע לאהבת אדם, למחזיקי שאר האמונות והדתות, כי דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום; שלום שלום לרחוק מאמונת ישראל ולקרוב אליה" ונתקדש בזה שם שמים [3]). ובאמת נוכל לאמר: „יהודה שקדש שם שמים ברבים" [4]) — זה יהודה ליב לעוויזאהן, שעליו ראוים הדברים האלה להאמר. בימי כהונתו בשטאקהאלם בא לפניו בחור ניצרי צעיר לימים, בן לאחד מגדולי הפקידים הממונים בשטאָק. לשמוע מפי לעוויזאָהן לקח בתנ"ך ובתלמוד, ולהורות לו נתן בלב לעוויזאהן וימלא בקשתו. הבחור הניצרי הזה כתב אח"כ ספר לקבל בשבילו כתר חכמה (דיס־סערטאַציאָן) ושמו הוא — „קצת מפרק ראשון של מסכת סנהדרין מתלמוד בבלי" הספר הזה מכיל „פנים" הגמרא וקצת מפרוש רש"י ותוספות עם התרגום

---

[1]) מהם חיים כהיום ארבע בנות ובן אחד, משכילים בכל חכמה (שני בנים ובת אחת מתו על פניו).

[2]) על האספה הזאת האריכו מכה"ע בדברים; ואנחנו נעתיק רק מה שכתב המכה"ע האופיציעללי (כלי מבטא הממשלה) «Post ah Inrikes Tidnin gar» עליה, וכה יאמר: המחבר אשר בא לשוועדען בירח מאי 1859 התחיל לדרוש בירח יוני 1861 בשפת הארץ והראה בזה למד היטב שפתנו אשר לא בנקל תוכל להלמד והוציא עתה לאור מלאכתו בלשון שוועדית נקיה מכל סיג ודופי («pa-ganska oklanderlig svenska»)

[3]) עי' המגיד שנה ט"ו גליון ה' בדברי הסופר מקאלמאר באריכה. —

[4]) סוכה י"ח. —

והפרוש בלשון שוועדית. הצעיר עמד לבחינה להכתר בעטרת „דוקטור לפלוסופ־יאה“ בהאוניפרסיטאָט אשר באופזאַלא ביום 13 מאָרץ שנת 1872. מהמחלקה (פאקולטה) הזאת נבחרו, כנהוג, שני חלקים (אָפאָנענטען) והם הפרופיססור לינדגרען (מורה בלשונות המזרחיות) והד״ר לעוויזאהן. כל מכה״ע השוועדים האריכו למעניתם על הספר הנפלא במינו הזה — בין כך ובין כך וישם שמים נתקדש ברבים. הנוצרי הזה הוא כעת הכהן לנוצרים הראשון בשטאקהאָלם והוא — פאסטאר פרימאריוס ד״ר פֿעהר, שהוא במדרגת בישוף. [1]) הננו מעתיקים פה דברים אחדים מהקדמתו של הכהן הנוצרי הזה לספרו הנזכר, בכדי להראות עד כמה נתקדש ש״ש ע״י לעוויזאהן ואלה הם: עד עולם — וכל מה שבכחי אתאמץ לאמת ולקים דברי — עד עולם לא יבא היום שמורי יתחרט ויתאונן על אבוד הזמן בלמוד התלמוד עמי“...

שנים רבות חי לעוויזאָהן בהשקט ובמנוחה ובהרוחה בשטאָקהאָלם. אך חפץ לעוויזאָהן לישב בשלוה—קפץ עליו רוגזן של בני בריוני. אנשים אחדים חדשים מקרוב באו החלו למרר את חייו ולהדריך את מנוחתו, על לא דבר; ויניחו אבני נגף וצורי מכשול על דרכו... איש אחד ממשרתי העדה ואליו נקבצו חבריו (זרזרים אצל עורב!) החלו להקל בכבודו בחוצפה יתירה ואיש המחלקת ללהב יצאה... לע־וויזאָהן פנה אל הפרנסים לבקש תמיכה ועזר ולא מצא אזן שומעת רק קרות רוח נפרזה, לבבות נקפאים ורגשות מצוננים; ולא יכל לעוויזאָהן לראות כבלע כבוד התורה הקדושה ותפארת הרבנות כי תחולל — וגם כי מעולם לא היה חלקו בין הנרגנים והוא מתרחק מן הריב כמן הכעור והדומה לו ותמיד היה מותר על שלו וגם על כבודו וְתַּר; ובנקטו את הכלל הידוע: קושטא קאי שקרא לא קאי, וסוף הכבוד לבא — כתב ביום 11 יוני שנת 1880 מכתב לפרנסי העדה ובו הודיעם כי מסיר הוא מעל שכמו את כהונתו אם כי עפ״י שטר ההתקשרות (קאָנטראַקט) עליו לעמוד במשמרתו עוד שנה אחת. ויבקשו הפרנסים את לעווי־זאָהן להשאר על משמרתו עד בא ממלא מקומו ויעתר להם באמרו להפרנסים: „אנכי אעמוד לעת עתה על משמרתי בכדי שלא יעמוד עליה אחר, למען לא יבא אדם שאינו הגון לעסוק ברבנות בימי־המצרים — וחלל את כבודה והוריד לעפר את נזרה“... והפרנסים הבינו אל מה ירמזון מליו ובכן כהן בכהונתו עד יום 1 מאי שנת 1883 ואז הסיר את הכהונה מעל שכמו [2]).

---

[1]) ע׳ המגיד שנה ט״ז עמוד רנ״ה.

[2]) אחד הסופרים שאל בלעוויזאָהן לאמר לו כמו את הסבות אשר הסבו ברדתו מעל כסא הרבנות בעצמו, להפיץ אור על המקרים ועל המעשים, לגלות מה שלפנים מן הקלעים ולהגיד: מדוע בחר לסוג אחור מכהונתו הנכבדה שבה חי חיי כבוד ורוחה גדולה, ולחיות חיים של דוחק ומצוק... ולעוויזאָהן השיב לו תשובה כהלכה בזה״ל: „לא אמלא את בקשתך מפני שלא אוכל למלאות, כי מעולם שני כללים בידי ומהם לא אמוט כל ימי חיי: האחד הוא מילא בפומא דאינשי: בירא דשתית מניה מיא לא תשדי ביה קלא; והשני שכל יקר כנטול דמי. ולמותר לספר מה שהוא לי ללא תועלת ולאחרים ללא כבוד. מלאתי את חובתי כל שלשים וחמש השנים שעבדתי בעבודת הקדש ועשיתי מה שמוטל עלי להגיל את כבוד עמי ואת כבוד משרת הרבנות

בתור רב לעדתו מלא לעוויזאָהן משמרתו באמונה וביתרון הכשר דעת ושקידה, הרבה תקנות מועילות ונכבדות הנותנות כבוד לעמנו תקן; חבר ספר יקר ללמד ממנו עקרי האמונה לתועלת ילדי ישראל בשוועדען גם ירה אבן־פנה ליסוד בית־הכנסת היותר נכבד בשטאקהאָלם ויחנכהו ובכלל — השתדל למלאות החובות המוטלות עליו עד מקום שידו היתה מגעת.

עתה נבא לשדה הספרות והחכמה לראות מה פעל שם לעוויזאָהן.

המטרה הראשית שהציב לו לעוויזאָהן בעבודתו הספרותית היא: להוציא לאור הגנוז בתורתנו — להראות חכמת חכמינו בעלי התלמוד וידיעתם העמוקה בכל מקצועית המדעים והחכמות החיצוניות. במקום שמצא בדבריהם דברים המתנגדים אל ההחלטות האמתיות שהחליטו החכמים האחרונים שעפ"י תנאי מצבם וביחוד ע"י תנאי זמנם היתה לאל ידם לגלות המסכה הנסוכה על פני הטבע ולהסתכל בהם בעין יתר חודרת ולתארם בצבעים יתר נכונים (מה שלא יכלו החכמים הקדמונים), במקום שמצא אצלם דברים שלא נוסדו על אדני האמת (כמו שנמצאו גם בכל ספרי החוקרים הקדמונים בזמן שהמדעים היו עוד בילדותם ולא התפתחו) לא חת מלגלות זאת ולהראות כי—הטעות לא על אדמת חז"ל אך על אדמת נכר שרשה ונטעה [1]. בכל אופן הגדיל לעוויזאָהן מאד יקרת התלמוד וערך חז"ל בעיני חכמי הגוים (כמו שנראה להלן). —

בכלל, פעולת לעוויזאָהן בספרות ישראל תוכל להחלק לשתי מחלקות: ספריו השלמים והמיוחדים, ומאמריו הרבים מאד במכ"ע.

ספרי לעוויזאָהן אלה הם:

א) נפשות צדיקים. Sechzig Epitaphien von Grabsteinen des Israelitischen Friedhofs zu Worms, regressiv bis zum Jahre 905 üblichen Zeitr., nebst biographischen Skizzen und einem Anhang etc. (Frankfurt a. M. 1855).

הספר הזה (שהמחבר הקדישו לזכר נשמת הוריו ז"ל) כולל ששים מצבות עתיקות לימים מאד שיגע לעוויזאָהן ומצא בשדה קברות היהודים בוירמיזא

מלהתהלל ע"י אוהבי ריב. טוב פת חרבה בשלוה מבית מלא ריב... אם אמרתי לכתוב את הכל... אז אהיה מוכרח לגלות רשעת בני אדם ונבלותם, ואת הצרות אשר מצאוני מצד אנשי עול — ואני שלום אדבר ובשלום אחיה עד יום מותי"...

[1]) די לנו להביא פה דברי החכם פירכטעגאָטט לעברעכט ז"ל (הנודע ע"י מלאכתו בהוצאת ספר השרשים להרד"ק לאור), שכתב אודות חקירותיו של לעוויזאָהן וז"ל (במחברתו „קריטישע לעזע פערבעססערטער לעזעאַרטען אונד ערקלאֶרונגען צום תלמוד", ברלין 1864, צד 7): זאָ זעהען וויר דענן אויך ראבינען דער גראֶסטען געמיינדען אויף דעמזעלבען ליטעראטור־היסטארישען וועגע צונץ צור זייטע געהען כו' דאס איזט צ"ב דער פאלל בייא דען 3 ראבבינען לעוויזאָהן ראַפּאָפּאָרט אונד וויעזנער. זיא בענוטצען דיא שריפטען דער היידען אונד דער נייערן צייט מיט דערזעלבען בעלעזענהייט אונד פרייהייט פיר דען תלמוד, וויא איהרע פאָרגאֶנגער אים ראַבינאטע דיא שריפטען דער גאונים בענוטצט האבען" וכו'.

(וואָרמס), הקהלה העתיקה. אך לא העתקת מצבות יבשות (מעשה ידי מפתשג) הננו רואים פה כי אם חקירות תולדיות, הערות מאירות ופרקים מתולדות האנשים שמצאו קברם בוואָרמס ומספריהם ועלילותיהם באופן שיש להספר ערך נכבד גם בדברי הימים לישראל וגם בתולדות ספרותו [1]; וע"כ לא יפלא בעינינו אם המבקרים, ובתוכם גם הרב רש"ל ראפאפורט ז"ל [2], מלאו פיהם תהלתו.

ב) תולדות בעלי החיים אשר בתלמוד: Die Zoologie des Talmuds. Eine umfassende Darstellung der rabbinischen Zoologie, unter steter Vergleichung der Forschungen älterer und neuerer Schriftsteller (Frankfurt a. M. 1858).

הספר הזה ראוי שיאמר עליו: לא בא עוד כבשם הזה במקצועו. בעלי החיים (שס"ה במספר) המובאים בו נחלקו ונסדרו בסדר (סיסטעמאטיש), ובו הראה המחבר גודל חכמת חז"ל בידיעת הטבע עד להפליא, בו הוכיח כי בעלי התלמוד ידעו מסתרי סודות הטבע באופן נפלא: ידעו מה שנעלם מגדולי חכמי זמנם ואשר גם חכמי זמננו האחרונים (בני המאה המתהללת בחכמתה) מודיעים כחדשות ונצורות שלא שמעתם אזן מעולם. הספר עשה רושם בעולם החכמה והמחבר נחל כבוד ויקר. ולמען יקנו להם הקיראים איזה מושג מן הספר הנעלה הזה [3], נעתיק הנה דברי המכתב שכתב ראש חכמי העולם בתקופה האחרונה אלכסנדר פאָן הומבאָלדט אל המחבר על דבר ספרו, וז"ל המכתב אות באות [4].

---

[1] גם בדף הראשון בהעתקת המצבה הראשונה יראה הרואה יד חוקר חרוץ: ביד לעווישאָן עלתה מצבה (היא המצבה המצוינה בציון Nr. 1 בס' נ"צ) משנת תרס"ה לאלף החמישי היינו ש' 905 למה"נ, תחת שחכמים אחרים אחרו מן המועד הזה מאד וגם צונץ יחס את המצבה היותר עתיקה לש' 1083 והקדימה הזאת (שהקדים לעווישאָן בצדק) נכבדה מאד לתולדות היהודים בוואָרמס; וגם דבריו על אדות רש"י ז"ל (בראש הספר נמצא גם ציור קבר רש"י ז"ל כמו שהוא בתמונתו הפנימית והחיצונית) נכבדים.

[2] וז"ל הר"ר שי"ר ז"ל (במכתבו הנדפס בראש ס' "גל עד" פראג תרט"ז ע' כ"ד) אדות הספר הזה: "המחבר עשה מלאכתו באמונה, יגע ועמל בהצגת הציונים על מכונתם ודרש בחכמה על כמה מהם ויגיעתו עשתה פרי נחמד להשכיל כו' וכל אוהב לדרוש בקדמוניות ישראל ילמוד הרבה מחבור זה". ומסיים בקרתו הארוכה בדברים האלה: "ואחרי כל זאת עוד לא נוכל להפרד ממחברת זאת מבלתי שאת תודה אל מיסדה (?), כי בכמה מקומות הראה יושר שכלו ויש ללמוד ממנה כמו אשר הגיע לפנינו אדות מהר"ם מרוטינבורג ומהרי"ל ומשפחת בכרך מההוספה אשר עשה" כו'.

[3] כי להעתיק תמצית כל מאמרי־הבקרת (רעצענזיאָנען) על הספר נ"ד שנדפסו ומכתבי־התהלה שקבל המחבר מאת אנשי מעלה גדולים (כמו המושלים: המלך יאָהאן מזאכסען, המלך אָסקאר הראשון משוועדן, יורש הכסא בשוועדן קארל, הדוכס ערנסט מקאָבורג, הדוכס הגדול לודוויג מהעססען־דארמשטאדט) ומאת בתי החכמה הגבוהים (כמו המחלקה הפילוסופית בהאוניבר. מגיעסען והאללע) ועוד — יארכו הדברים מאד.

[4] המכתב הזה נדפס בעתו לא רק בכל מכה"ע לישראל כי אם גם בהרבה מכ"ע כוללים ומדיים גדולים.

„איך איילע צו איינער אונהייטערן [1]) אינד איבערבעשעפטיגטען צייט־
„עפּאָכע, איהנען פּערעהרטער מאנן וועגן אויך נור אין וועניגען צייلען, מיינען
„איניגען דאַנק דארצובריינגען פּיר איהרע שפּראכליך אונד נאטורהיסטאריש וויכ־
„טיגע ארבייט איבער דיא רייכע צאָאָלאָגיע דעס תלמידס. דיא פּריינדליכען איס־
„סערונגען דעס בריעפעס, וועלכער איהרע מיהעפּאָללע ארבייט בעגלייטעטע, ערהאָהט
„דען ווערטה איינעס זאָלכען געשענקעס. וויר האבען קיינע ארבייט, דיא מאַן דער
„איהריגען גלייכשעטצען קאַנן, זיא ערווייטערט דיא געשיכטע דער צאָאָלאָגיע
„פּריהערער יאהרהונדערטע."

„מיט דער אויסגעצייכנעסטען האָכאַכטונג אונד לעבהאפּטעם דאנקגעפּיהל
אייער וואָהלגעבאָרען געהאָרזאמסטער

א. פאָן הומבאלדט.

פאטסדאם דען 7 יוני 1858."

עדות אדם גדול כהומבאָלדט כי „אין לנו שום עבודה ספרותית אשר נוכל לערכה ולדמותה ולעבודת לעוויזאָהן בספרו" — אינה צריכה חזוק. ומלבד הומ־באָלדט דברו עוד כמה חכמים נכבדות בספר הזה [2]), אשר רבים מגדולי החוקרים בדורנו השתמשו בו [3]).

---

[1]) רמז להמלך אשר מלך אז המלך פּריעדריך ווילהעלם הרביעי.

[2]) כמו שכתב ד״ר יוליוס פּירסט (במכתבו הנדפס בראש ספר „תולדות הטבע" להר״ר אברמוויטש חלק ראשון, לייפציג תרמ״ב) שכתב וז״ל: „ערשאָפּפענד אונד אויסגעצייכנעט איזט אין דיעזער בעציעהונג ל. לעוויזאָהנ'ס ווערק „דיא צאָאָלאָגיע" כו'. דיעזעס גע־ביעט דער תלמודישען וויססענשאפּט אין פּערבינדונג מיט דער ביבלישען צאָאָלאָגיע איזט זאָ אויסגעצייכנעט נאך פּיעלען זייטען הין בעהאנדעלט אונד איהר יידישער גרונדלאגע דורכפּאָרשט, דאסס דיא בעארבייטער מאָדערנער נאטורגעשיכטען יואָהל דאַראַן טהאָטען, אויף דיעזעס ווערק צוריקקצוגעהען. מאַן ברויכט נו־ דאס העבראָישע אונד אראמאישע רעגיסטער אין דער לעוויזאָהנ-שען ארבייט אנצוזעהען, אום זיך צו איבערצייגען וויא עכט סעמיטישע, נאטיאנאלע נאטורגעשיכטליכע נאמען בערייטס דאס אלטע יודענטהום בעקאננט וויא זא פּיעלע אלט־נייע וואַהרנעמונגען אויסגענעבענטען בעשרייבונגען דאנן זא קלאר אונד דייטליך דען אלטפּארדערן אים תלמוד אונד פּאָן זיינען אויסלעגערן געמאכט וואָרדען זינד" כו'.

[3]) הפרופיסור קינבערג בשטאקהאלם העתיק מן הספר הזה כל הדברים הכתובים בו על אדות בעלי החיים הביתים (הויזטהיערע) ללשון שוועדית בספר מיוחד. ראשי הבלשנים בישראל: פרופ. לאווי מברסלוי בעל „אוצר המלים" הנודע וד״ר קאָהוט בעל „ערוך השלם" השתמשו בספריהם למרבה בבאורי מלים הארמיות שב„הזאָאָלאָגיע" של לעוויזאהן. וגם החכם רש״י אברמוויטש בעל הספר „תולדות הטבע" האומר על עצמו (בתולדותיו הכתובות בידו ב„ספר הזכרון" צד קכ״ה): „...אני המוציא במספר צבא בעלי החיים ולכלם בשם אקרא ונתתי להם בספרות העברית יד ושם. אני עשיתי שמות חדשים יצרתים אף עשיתים ברוח השפה העבריה כו'" — גם הוא (כמו שהזכיר בהערותיו לספרו) השתמש הרבה (ליצירת השמות...) בספרו של לעוויזאהן, וכמהו רבים.

ג) הקרבנות בספרי התנ"ך: Die Opfer des alten Testaments. Ein Beitrag zum Studium der Biblischen Archäologie (Bamberg 1867).

הספר הזה, שהמחבר כתבו ראשונה בלשון רומית בתור דיססערטאַציון כמו שזכרנו, מברר את ענין הקרבנות בכה"ק לכל פרטיהם ומיניהם ומדבר ביחוד על השנוים שבין ספר יחזקאל לשאָר ספרי התנ"ך בדברים הנוגעים למצות הקרבנות; מכיל ס"א פרקים וכתוב בחקירה עמוקה, נדפס ראשונה בהעתקתו האשכנזית בתור מאמר ראשי בישרון (האשכנזי) להרב ד"ר קאבאַק; ובשנת 1867 הדפיסו לעוויזאָהן בספר בפני עצמו [1] וגם בו השתמשו כמה חוקרים [2] ונתנו כבוד לשם מחברו.

לתחום הזה (תחום ספרי־חכמה) נצרף עוד את הספר:

ד) תורת ישראל: Lärbok i isrelitiska religionen of Pr. Dr. Abr. Alx. Wolff etc. omarbetad och med, histarisal anhang tillöckad (Stockholm 1881).

הספר הזה, ספר תורת הדת הישראלית, חבר לעוויזאָהן ע"פ ספרו של הרב ד"ר וואָלף מקופּנהאַגען (בשנוים ובהוספות) לתועלת נערי ישראל בשוועדען ונדפס בהוצאת עדת ישראל בשטאקהאָלם.

מספרי לעוויזאָהן ומחברותיו במקצוע הדרוש נזכיר את הספר:

ה) דרשות לשבתות וימים טובים: Sabbat och Fest-predikningen, holna i Stokholms Synagoga (שם 1867).

אספת דרשות זו כוללת כ"ב דרשות מהן כ"א בל' שוועדית ואחת ליום שמיני עצרת בל' אשכנז.

משאָר דרשותיו הנדפסות (כט"ו במספר) ראויות להזכר ביחוד: דרשתו ליום הלדת הדוכס הגדול מהעססען, ליום מות המלך אסקאר משוועדן, על שטף מים רבים בסצעגעדין ועל התחברות שתי הממלכות שוועדען ונאָרוועגען ולחנוך בית־כניסה חדש. וגם מחברתו „רעליגיאָן פּאָרטראג מיינער קאנפּירמאנדען" (ווארמס 1856) ראויה להזכר.

מספר כל ספרי לעוויזאָהן ומחברותיו יעלה לשלשים.

מאמרי לעוויזאָהן הם אוצר נחמד בספרות ישראל. מספרם הרב עולה למאות; ואנחנו נזכירה פה רק את מכתבי העתים שבהם נדפסו ואלה הם: בלשון עבר: א) המגיד; ב) הצופה; ג) מגיד משנה; ד) המליץ; ה) המצפה (ספר ירחי שי"ל בפטרסבורג); ו) המבשר; ז) הנשר; ח) העברי; ט) הציון (מאת זופניק); י) לב עברי; יא) נגה הירח; יב) שם ויפת (מאת ראלל); יג) האסיף;

---

[1]) את ספרו זה, שהמחבר הדפיסו רק בכדי להפיצו בקהל ידידיו וחוג מיודעיו ולא ע"מ להוציאו לשוק הספרים, הקריב לעוויזאהן לכבוד שלש אחיותיו חנה פריעדענטהאל, רעגאטטע לאסק ופאולינא גאסטיינגער לאות כבוד ואהבה.

[2]) כמו הרב ד"ר האמבורגער (בספרו „רעאל-ענציקלאָפּעדיע פיר ביבעל אונד תלמוד", סטרעליטץ 1862—69) והחכם ד"ר קאליש (בפרושו על התורה, לונדון 1872) ועוד איזה חוקרים.

יד) בכורים (מאת קעללער ז"ל); טו) אוצר הספרות; טז) אוצר חכמה; יח) אור תורה; יט) ישרון; כ) ירושלים (מאת לוניץ). בלשון אשכנז: כא) ליטעראַטור-בלאַטט דעס אָריענטס (מאת פּירשט בלייפּציג); כב) יידישעס ליטעראַטורבלאַטט (מאת ראהמער במאגדעבורג); כג) מאַגאַצין (מאת ברלינער בברלין); כד) מאָנאַטסשריפט פיר געשיכטע אונד וויססענשאַפט דעס יודענטהומס (מאת פראנקעל בלייפציג); כה) ישרון (האשכנזי, מאת קאבאק); כו) צייטונג דעס יודענטהומס; כז) יידישעס פאָלקסבלאַטט (מאת פהיליפזאָהן). בלשון צרפת: כח) Archives des Israélites; כט) Univers israélite; ל) Le Le en d'Israel. בלשון אנגליא: לא) Asmonean; לב) The Jewich World; לג) The Israelite.

בלשון שוועדען כתב יותר ממאה מאמרים בה„שוועדישען-קאָנווערזאַציאָנס-לעקסיקאָן" (הגיע בדפוס עד אות P.).

תוכן מאמרי לעוויזאָהן הרבים ומהותם בכלל הוא: ענינים בדקדוק לשון עבר, באורים במקרא בתלמוד ובמדרש, בדברי הימים לבני ישראל בימי הבינים, בתולדות חכמי ישראל, ידיעות ספרים וסופרים, חדשות נכבדות ביותר בישראל ובאדם, חקרי תורת בעלי חיים בספרי ישראל וכו'. רבים ממאמריו משכו עליהם עיני חכמי ישראל [1]) וכמה מהם נעתקו ללשונות שונות [2]).

לעוויזאָהן חי עתה בשטאָקהאָלם חיי איש פרטי, חיי שקט ושלוה. הוא מקבל מקופת העדה פרס שנתי (סך שלשה אלפים קראָנען) אשר אם כי לא יספיקו לו לחיות רק חיי דוחק, בכ"ז הוא שמח בחלקו ובכל עת יודה לד' חסדו שהגדיל לעשות עמו ולא נתן למוט רגליו. בנותיו הן מן הראשונות שלמדו בבתי ספר הגבוהים; אחת מהנה גמרה חק למודה בהאוניפּרזיטאַט באופּזאלא, כלן מלומדות. כחותיו נתרופפו לעת זקנותו בכ"ז הוא שוקד על מלאכתו הספרותית

---

[1]) כמו המכתבים שיצאו לאור בה„אוניפ. איזראעליט" מדי חדש בחדשו (בשנות ר5 — 1855) בשם «Letres a' Allemagne» (מכתבים מאשכנז) הכוללים מאמרי בקרת על הספרים שיצאו לאור באשכנז בספרות ישראל (ממחברים יהודים ונוצרים). ועליהם כתב הרב ד"ר יעללינעק (בספר העתי של פראנקעל שנה ד' צד קי"ט) לאמר: „דאס אוניפערז איזראעליטע פאָן בלאָך ברינגט יעדען מאָנאט איינע איבערזיכט איבער דיא פארשריטטע דער יידישען ליטעראטור אין דייטשלאַנד פאָן ד"ר לעוויזאָהן אין וואָרמס, וועלכער דאס פערדיענסט האַט אונזערע פראַנצאָזישען גלויבענסברידער אויף דאס ליטעראַרישע לעבען אין דייטשלאנר אויפמערקזאם צו מאכען. דיא לעוויזאָהן-שען בעריכטע ווערדען אויך רעגעלמאָסיג פאָן דעם אין נייאָארק ערשיינענדען Asmonean אינ'ס ענגלישע איבערזעצט".

[2]) למשל נזכיר (מלבד מכתביו באוניפ. איזר. שנעתקו לאנגלית) את הספור איינע פראָזעליטען-פאַמיליע אויס דעם פאָריגען יאַהרהונדערט" (נדפס בספר העתי של פראנקעל שנה ה' צד ל"ז) שנעתק בספר מיוחד ללשון הוללאנדית ע"י החכם ד"ר מולדער וללשון איטלקית ע"י הר"ה דילוטורלי ז"ל (במכה"ע «L. Edicatore jsraelitae» שנת 1856 צד נ"ו). הספור הזה נעתק ג"כ לעברית ע"י המחבר בעצמו („בכורים" שנה שניה צד ע"ח והלאה).

לעשותה. לעוויזאהן הוא בעל מזג טוב ומקבל את כל אדם בפנים יפות. שמחתו האחת היא — אוצר ספריו שבו היא יושב והוגה כל היום.

בערב פסח שנת תרמ"ט (הוא יום 15 אפריל שנת 1889) מלאו ללעוויזאָהן שבעים שנה לימי חייו ומקרוב ומרחוק שלחו לו אותות אהבה כבוד ויקר, מכתבי ברכה ותלגרמית הגיעו לחתן היובל מרוסיא ופולין, רומיניא, גאליציון, דענעמאַרק, אשכנז וצרפת וכו' [1]. יחידי סגולה ממוקיריו בשטאקהאָלם שלחו לו מנחה הגונה: אלפים קראָנען וגם נשא משאית מאת אוהביו ומוקיריו הרחוקים. גם מכה"ע כתבו לכבודו מאמרים ארוכים ויתנו תהלתו ושבחו.

בכתובים יש עם לעוויזאָהן: א) מלואים לספרו צאָאָלאָגיע דעס תלמוד'ס. במשך שלשים שנה שעברו מיום שנדפס הספר עבר המחבר עוד הפעם על שני התלמודים, מדרשים רבים (מלבד המ"ר, ילקוט ותנחומא אשר המחבר השתמש בהם לחבור ספרו), שו"ת ופוסקים וספרי הלכה; והרבה את מספר בעלי החיים מן שס"ה (המנוים בספרו) עד ת"א וכמות המלואים היא כשליש הספר בעצמו. איזה גרגרים מהמלואים לדוגמא נדפסו ב"המצפה".— ב) אלף ופ"ז דרשות בלשונות שוועדען וגרמניא, המכורכות בכרכים מיוחדים.— ג) תולדות ישראל ע"פ ספרי התנ"ך (ביבלישע געשיכטע) בלשון שוועדית.

הרב ר' יהודה ליב לעוויזאָהן הוא איש זקן, גופו חלש ורפה־כח אך נפשו בריאה ושלמה, לא נס לחה ולא רפה כחה. כאז כן עתה בחכמת ישראל חפצו ובתורתו יהגה והיא נחמתו ומשושו.

---

[1]) מכל התלגרמות הרבות שקבל לעוויזאָהן ביום שמחת לבו הזאת אחת מצאנו ראויה להכתב זכרון בספר היא התלגרמה של ברכה ששלחה לו עדת ישראל בווארמס (העיר אשר כהן בה פאר לפנים בתור מטיף) וזהי מלה במלה:

„זיינער עהרווירדען העררן ד"ר לעוויזאָהן ראבבינער אין שטאקהאלם צו זיינעם זיעבציגיאָהריגען געבורטסטאג.

„וויר האַבען עס נאָך ניכט פֿערגעססען,
„וואס דוא געווירקט איינסטענס אים טאלארע,
„וויא דוא מיט הערדליכער בערעדזאמקייט
„געקעמפפֿט האַסט פֿיר'ס גוטע, שאָנע, וואהרע.
„אויך האבען וויר נאָך ניכט פֿערגעססען,
„וואס דיינעם פֿארשערטריעבע איזט געלונגען,
„וויא דוא דען אלטערסגרויען מצבות
„איהר געהיימניס צעה האסט אבגערונגען
„אונד דאנק ערפֿיללט זינד אונזערע הערצען
„צום הימעל אויף שטייגט אונזער פֿלעהען;
„בעהיט דיך גאָטט נאָך פֿיעלע יאַהרע,
„לאַס דיך בעגליקט דיא דיינען זעהען".

ועל החתום: הפרנסים העומדים בראש העדה הדהיא בווארמס.

רבי מרדכי מורטארה.

הלא צבא לאנוש עלי ארץ; ואולם שונים הם חיי בני אדם אלה מאלה תכלית שנוי. „כשם שאין פרצופותיהן דומין זה לזה, כך אין חייהם שוין זה לזה.“ וכאשר יִשְׁנה תפקיד איש ואיש, תשנינה גם כן עתותיו. יש איש שחייו ידמו לנחל איתן אשר ילפות ארחות דרכו בין צורים וסלעים שבכל עת ימירו מרוצתו ויגרשו מימיו רפש וטיט; ויש איש שחייו ידמו לנחל עדנים או לאפיק מים הנוזלים מסלע ובין תלמי שדי יהלכון עד באם אל מקום שמה ישתפכו אל תוך הים הבולע אותם ועקבותיהם לא יודעו עוד ולא יקראו עוד בשמותם; גם את זה לעמת זה עשה אלהים. הראשון בתקפו ובגבורתו יניע ריחים ומכונות והשני, שמימיו—מי השלוח ההולכים לאט, ירוה את גדותיו, את האדמה והולידה והצמיחה. כי לכל חפץ יש עת ומשפט ואין לך דבר בעולם שאין לו תכלית וקצבה; יש מי שיפיק אור גדול צח ומצוחצח, אך לפתע פתאם יכבה האור וידעך הנר והיה כלא היה; ויש מי שאירו אור צנוע יגיה עתים ארכות, רבים יסעו וילכו לאורו ויהנו מנגהו; וזה השני מועיל בקיומו יותר מהראשון בגדולתו; יש מי שנולד במקום אחד ועמלו במקום אחד, זורע מה שלא יקצור וקוצר מה שלא זרע. פעם הולך בגדולות ובנפלאות ופעם הולך על גחון; מת בלא עתו ובלי ראות תולדות מחשבותיו ומעשיו; ויש מי שמת במקום שנולד שאנן מנעוריו ושוקט הוא אל שמריו, לא הורק מכלי אל כלי ובגולה לא הלך, על כן עמד טעמו בו וריחו לא נמר. על זה לא ישא איש עיניו כי אם אל בוראו המכין דרכו על הארץ וידע כי אם במצב שפל אם בגבוה יוכל להועיל ולא עליו המלאכה לגמור, כמו שאיננו רשאי להבטל ממנה, והאלהים הבוחן כליות ולב יודע אם באמונה עשה כל מה שהיה מוטל עליו לעשות, כי הוא קושר את כל המעשים אחד לאחד ומאגד כל המפעלים זה עם זה ואין לפניו לא גדול ולא קטן כי כל מה שברא לא ברא אלא לכבודו. החכם הולך לתמו מרבה בכל יום מספר מעשיו הטובים, מה שעושה היום מוסיף על אשר כבר עשה תמול ושלשום, מוציא מחשבותיו מן הכח אל הפועל ואחריתו ישגה מאד; דמיונו כאיים הללו שהם מעשי רמשים קטנים עד אין מספר (שאין העין שולטת עליהם) אשר עמלו בהם מעולם, או כהר הגדול הזה שאיננו בלתי אם אספת חלקים קטנים, גרגרים שאחד באחד דבקו, אשר כל אחד בפני עצמו נפלא כמו ההר כלו. ואיש כזה בבואו בימים אם יחזור לאחוריו ויביט לפנים — אל מעשיו אשר עשה בימי חיי הבלו ואל פועל ידיו אשר הצליח, יש אשר לא יאמין בעצמו כי כל זה יצא מתחת ידו ורוחו הוא קבצם. בגאון יתבונן אל פעלתו בעבר ולבו ישמח בקרבו בראותו כי לא לריק יגע ולא כחו לתהו והבל כלה. אשרי האיש שככה לו בעולמו! מה טוב חלקו ומה נעים

גורלו! עליו הכתוב אומר: וראיתי כי אין טוב מאשר ישמח האדם במעשיו כי הוא חלקו [1]. —

בין האנשים המצוינים האלה העומדים תמיד על משמרתם ומקדשים כל זמנם למלא חובתם בלב שלם ובנפש חפצה, דורשים טוב לעמם ודוברים שלום לכל בני האדם, אוהבי האמת ורודפי השלום, חובבי דתם ואמונתם ומטרתם ללמוד וללמד לשמור ולעשות — בין אנשי המעלה האלה (והמה מעטים) בצדק ימנה גם — הרב ר' מרדכי מורטארה.

ברביעי בשבת באחד ועשרים יום לחדש אייר שנת תקע"ה (7 Mai 1815) בויאדאנה (Viadana) עיר קטנה סמוכה לעיר מאנטובה (Mantova) אשר באיטאליאה נולד הרב ר' מרדכי מורטארה הלוי לאביו הנכבד הר"ר יוסף ז"ל — נדיב לב אהוב ורצוי לכל אחיו, מגזע גדולי גאוני ארץ [2] — ולאמו הכבודה מרת שמחה ע"ה מגדולי העיר ונכבדיה. בימי ילדותו למד תורה וחכמות חיצוניות בעיר מולדתו; ואחר כך הלך למאנטובה ויכנס אל הגימנאזיאום שם, ולא ארכו הימים ומורטארה השלים חק למודי בית הספר הזה על צד היותר טוב. ואולם, גם במשך השנים האלה בשבתו על ספסלי בית הגימנאזיאום ובשקדו על למודי חול לא חדל ללמוד ולהגות בתורת ד', כי הוא הציב לו מטרה בחיים: להיות כהן לאל עליון. ואחרי עמדו בנסיון האחרון („מאטורה") כדרת, הלך לפאדובא ונכנס לבית מדרש הרבנים שנפתח שם בשנת תקפ"ז, שבו הורו לקח טובי חכמי ישראל באיטאליאה אז, ויאהב את רבו הגדול שד"ל ז"ל בכל לבבו, ויכברהו כבן יכבד אב ונפשו קשורה בנפשו [3]). בהתמדה רבה ובזריזות גדולה שקד התלמיד הצעיר מורטארה על כל למודי חכמת ישראל ותורתו ויעש בהן חיל וביום י"א סיון תקצ"ו, והוא אז כבן אחת ועשרים שנה, סמכו רבותיו את ידיהם עליו ויקראוהו בשם „מע' מורנו הרב".

בעת ההיא היה החכם הרופא ר' יעקב קאזים ז"ל, שנכתר בכתר הרבנות בבית המדרש בפאדובה, מורה צדק בעיר מאנטובה, במקום ששמש ברבנות אביו החכם הרופא ר' ישראל גדליה נ"ע שנפטר בשם טוב בשנת תקע"ד. כעבור שבע שנים אחרי מותו הלך גם בנו רבי יעקב לעולמו בשנת תר"א. והר"ר שלמה נסים, אשר היה „שני בקדש", מלא את מקומו עד חדש סיון תר"ב; ואז בחרה עדת ישראל במאנטובה את הרב ר' מרדכי מורטארה הלוי, שכבר יצאו מוניטין שלו בעולם [4]) לה לרב ואב"ד, ועל משמרתו זאת הנהו עומד עד היום הזה.

---

[1]) קהלת ג. כ"ב.

[2]) רבים מבני משפחתו המהללה נכתרו בכתר הרבנות. עיין „מזכרת חכמי איטליה" דף י"ח הערה ג'.

[3]) ביום א' אלול, יום הלדה את הרשד"ל ז"ל, כתב מורטארה לרבו חביבו כדברים האלה: „בככן יומא דנה—דאתיליד ביה גלא עמיקתא—ומגלא קטרין—גבר כראות אלהין—שד"ל—מן בנוהי די ידורין תחת ענפוהי — ומן חכמתיה יתזינון—יגל סהדותא: שנת התקל"ג.

[4]) „מרדכי יצאו לו מוניטין בעולם." ב"ר ל"ט.

בחדש כסלו תרי"ב לקח לו לאשה את הכבודה מרת שרה קאסטילפראנקו מעיר מודינא נצר מגזע משפחה רמה בישראל [1] ותלד לו בנים יקרים, עטרת שיבת הוריהם, הלא הם לודוויג, פרופיסור בבית המדרש הגבוה בעיר פיזא ואריסטו אחד ממליצי בית המלך. שניהם חכמים מפוארים ובני עליה.

במשך שלש וחמשים שנה שהוא משמש בקדש הוציא מורטארה לאור ספרים ומאמרים רבים ונכבדים המעידים על רוחב לב המחבר ועל חכמתו הגדולה; ואת הנכבדים שבהם נזכיר פה ואלה הם:

א) על אמתת ספרי תנ"ך: Dell' autenticità del Pentateuco (Padova 1843).

הספר הזה — ראשית בכורי פרי חכמתו של מורטארה — הוא ויכוח על אדות אמתת ספרי תנ"ך; נחלק לשלשים פרקים. מצד מליצות ספרי תנ"ך והדעות המושלות בישראל בעת שנכתבו ובפרט בענין האמונה באל ובמדותיו, ומן הדרך אשר עליו יתברך דברו הנביאים, השופטים המלכים והעם — מתוך כל אלה מצאה יד המחבר להוכיח אמתת ספרי התנ"ך בטוב טעם ודעת. נעתקו דברי הספר היקר הזה ללשון עבר ע"י החכם ר' משה יצחק אשכנזי ונדפסו בתור הקדמה ומבוא לספרו „הואיל משה", הכולל הערות ופשטים על חמשה חומשי תורה.

ב) דרשה לחנכת בית הכנסת הגדול במאנטובא: Sermone per la consecrazione del Tempio magg. (Mantova 1844).

ג) הסכמת דתי הוית העולם עם ספור בריאתו בתורה: Sull' armonia della Teorie cosmiche con la Genesi (ibid 1853).

ד) קצור מיסודי האמונה הישראלית: Compendio della religione Israelitica (ibid 1855).

ה) „אור זרוע": Corso d'istruzione religiosa (ibid 1857—62) והוא מסלול הלמוד. הספר נחלק לשלשה חלקים: א) דקדוק לשון עבר; ב) יסודי האמונה וקצור עיקרי הדת הישראלית דרך שאלות ותשובות; ג) דברי הימים לבני ישראל ללמד בהם התלמידים.

ו) המשפחה. הכרחיות העבודה ויקרת ערכה (דרשות): La Famiglia. Pregi e necessità del culto esterno. Sermoni (ibid 1862).

ז) ברית החתונה כדת מדינית לפי המשפט ולפי שערת הכושר: Il matrimonio civile considerato giusta le norme del diritto e dell' opportunità (ibid. 1864).

ח) הזכרת נשמת שמואל טראבאטי: Ufficio di commemorazione per Sam. Trabotti (ibid 1864).

---

[1]) מחלצי המשפחה הנכבדה הזאת יצאו כמה רבנים מופלאים אשר ישבו על מדין בעיר מודינא ובערים אחרות, והניחו אחריהם ברכה: ספרים רבים בלשון עבר נדפסים וכתבי יד, המעידים על גודל חכמת בעליהם. עי' „מזכרת חכמי איטליה" דף ס"ב הערה ב', ותמצא שם שמות הרבנים האלה וספריהם אשר כתבו. —

ט) איטאליאה נפדית ! (דרשה): Italia redenta. — Ufficio e Discorso (ibid. 1866).

י) על הוגן להקת כל רבני וחכמי ישראל ועל יכלתה: Sulla convenienza e competenza di un Congresso rabbinico (Trieste 1867).

יא) סדר התפלה מתורגם איטלקי מאת רשד״ל ומוגה בעיון נמרץ על פי חקי הדקדוק: Formulario delle orazioni quotidiane, colla traduzione italiana di S. D. Luzzatto, testo coretto giusta le leggi grammaticali (Mantova 1866).

יב) אהבת ארץ מולדת לפי היהדות (דרשה): L'amor di patria nel Giudaismo (ibid. 1867).

יג) הערות על מקורי הלשונות: Studii sulla, origine del linguaggio (ibid. 1869).

יד) ספר תהלים מתורגם איטלקי מקצתו ע״י שד״ל ומקצתו ע״י מורטארה (נדפס בההעתקה האיטלקית של כל ספרי התנ״ך ע״י שד״ל ותלמידיו): I Salmi tradotti parte da S. D. Luzzatto, e parte da... (Rovigo 1873).

טו) הדעות הלאמיות והדעות המשיחיות אצל היהודים: Della nazionalità e delle ispirazioni messianiche degli Ebrei (Roma 1874).

טז) מופת קדמון על הנהגות מוסריות ואעקונומיות: Un antico modello di istituzioni economico morali (Mantova 1874).

יז) ההתגירות הישראלי: Il proselitismo giudaico (ibid. 1875) [נעתק לצרפתית ע״י הר״ר דוד ערנעסט. «(Le proselitisme juif» Paris 1876)

יח) מספד מר על מות יהושע עמנואל מלך איטאליה: In morte di S. M. Vittorio Emanuele (ibid. 1878).

יט) רשימת כ״י בלה״ק הנמצאים בבית עקד הספרים לקק״י מאנטובה: Catologo dei Manoscritti Ebraici della Biblioteca della Comunità Israelitica di Mantova... (Livorno 1878).

גם הוציא לאור עם הערותיו והגהותיו את הספרים והמאמרים היקרים האלה:

כ) אלף אלפין לר״א בדרשי׳ עם הערות ותקונים („כרם חמד״ מחברת רביעית פראג 1831).

כא) איזה מדרשים עתיקים („בית המדרש״ להרב ד״ר יעללינעק חדר ד׳ וה׳).

כב) שטה ראשונה מפי׳ הראב״ע על בראשית נח עם הערות („אוצר נחמד״ להר״י בלומענפעלד ח״ב).

כג) ס׳ שער השמים לר׳ יעקב בר ששת וחרוזים מאת רבי יצחק בר יוסף וקינה מאת החכם הר״ר יהודה מוסקאטו על מות מהר״י קארו וסוניטי מאת כמהר״ר יהודה בדיאל לכבוד החכם ר׳ יצחק קארדוזו (שם חלק ג׳).

כד) המצאת חידת הראב״ע על אותיות אהו״י מפראפיאט דורן („בית תלמוד״ ח״ב).

כה) התוספות עם הדברים המובאים מספר התלמוד מעשה תורה לאברהם... כ״י הנקראות מזבח אברהם עם איזה משלים מפירושי המחבר (שם חלק ג׳ וד׳).

כו) צבי מודח (ב׳ חלקים): שירים אשר חברו האחים יעקב (הנקרא הרי"ף) ועמנואל פֿראנסים וספור נבואות נתן העזתי אשר בדה מלבו (הוציא לאור מתוך ד׳ כ"י עם הערות קצתם בכ"י וקצתם מאת המו"ל) ו„שירה" מהחכם כמה"ר פֿראנצ״ס שחבר לבקשת חברת השואפֿ׳ בעיר פֿירינצי יע"א משמיעים קול על כנור ונבל כו׳ על סדר המוזיקא שנת ת"ל („קבץ על יד" מקיצי נרדמים לח׳ שנה א׳ תרמ"ה).

כז) שחוק-שעשועים (Lustspiel) קטן מוסרי.

כח) צואת כמהר"ר נתנאל טראבוטי («Magazin» 1887).

כט) באורי רלב"ג על עזרא נחמיה ודברי הימים הו"ל ראשונה... ע"פ כ"י ישן הנמצא באוצר ספרי הקק"י של מנטובה („אוצר הספרות" שנה שניה, קראקא תרמ"ח).

מלבד כל אלה נדפסו ממנו המון מאמרים במכה"ע: „אננאַלען" של יאָסט [1] „רעוויזטא איזראעלי" [2], „עדוקאַטאָרע" [3], „קאררירערע" [4]

---

[1] עי"ש ש׳ 1840 דף 209 מאמרו „סטודיען איבער דען תלמוד".

[2] עי"ש לשנות 1845—47 המאמרים „Studii Ghermarici" (137 דף); „Sulle riforme di culto per gli Israeliti Italiani" (373 דף); „Del Formulario delle Orazioni" (491 דף). —

[3] עי"ש: לשנ׳ 1853 המאמר: „Studii sulla scienza della Religione Israelitica" (115 דף); Continuazione (133 דף 1855 ש׳); Sulla possibilità di operare una semplificazione nel culto esterno publico e privato degli Israeliti, conservandosi nei limiti della piu rigorosa ortodossia (121—161 דף 1854 ש׳); Conservatori e Riformatori (70 דף 1855 ש׳); Continuazione (257 דף 1856 ש׳); A chi spetta promuovere un Congresso rabbinico (278 דף ש׳, ש׳); Perchè l'Israelita ama tutti gli uomini come se stesso? (139—61 1857 ש׳); La Dottrina messiánica (196 דף 1862 שש); Providenza nella Storia (Libertà ed autorità) (36 דף 1863 ש׳); Aspirazioni Messiániche (287 דף 1864 ש׳); Sul fatto di Sarafot-Reflessioni e Documenti (257 דף 1862 ש׳); Il ס׳ הזקוק (161 דף ש׳ ש׳); La calunnia del sangue (Documenti) (256 דף 1863 ש׳); Sul matrimonio fra parenti (259 דף 1864 ש׳); Sulle riforme (Lettera v L. Ravena (291 דף 1865 ש׳); Sulla pena di morte nella Legislazione mosaica (46 דף 1867 שש).

[4] עי"ש: Biografia di Leone Brielli (1862—63); La Gratitudine, Sermone (28 דף 1863—64 ש׳); Biografia di Jechiel Norsa (56—160 דף ס׳ ש׳); Continuazione (80-183 דף 1864-65 שש); Sul terremoto di Ferrara (121 דף 1864-65 ש׳); Le Sventure, Sermone (141 דף 1864—65 ש׳); Salomone Nissim. Necrologia (266 דף ס׳ ס׳); Risposta ai Rabbini Millul e. c. Sul proclama del Rabbino Olper (74 דף 1865—66 ש׳); Il morte di S. D. Luzzatto (261 דף ש׳ ש׳); Della convenienza

„ארשיא איזראעליט" ¹), „וועססילא איזראעליטיקא" ²) ועיד רבים.
ולחג יום מלאת חמשים שנה לסמיכתו הו"ל (בשנת תרמ"ו) ספרו:
ל) „מזכרת חכמי איטאליאה" (בלשון איטלקית) הכולל שמות כל
החכמים והרבנים שהדפיסו ספרים או מאמרים הנוגעים אל עניני היהודים והיהדות
עם השקפה וסקירה כללית על חבוריהם והערות ובאורים על ספריהם. —

e competenza di un Congresso rabbinico (371 נד ב' ס'); Continuazione (13. 41. 71. נד 1866—67 ס') ; Giudaismo e Progresso (108 443. 231. 301. נד ב' ס'); Continuazione (17. 46. נד 1868—69 ס' 242. 331. 372. נד 1867—68 ס'); Note al viaggio del Bertinoro (369 נד 1866—67 ס'); L'amor di patria nel Giudaismo (47 נד ב' ס'); Il nesso fra Mosaismo e Cristianesimo (106 נד ס'); Corrispondenza con Cottez (115. 148 נד ב' ס'); Le role de Jesus et des apotres (ביבליוגרופיה) (174 נד ב' ס'); Sulla convenienza e competenza di un Cong. Rabb. (202—266 נד ב' ס'); Congresso Rabbinico italiano (299. 330 נד ב' ס'); Sul dispotismo dei Sinodi (302. ב' ס'); Continuazione (107. 134. 158. נד 1868—69 ס'); Religione e Libertà (Sermone) (39. ב' ס'); Intolerance et persecution religieuse (66. ב' ס'); Congresso o Anarchia (1868—69. ס'); Sull' avvenire del Giudaismo (212. 273. 308. ב' ס'); La scuola cabalistica e la riforma (18. נד 1869—970. ס'); Errori e pregiudizii (96. 124. 309. ב' ס'); Il nuovo Gentilesimo (152. נד ב' ס'); Storia del Diavolo (336. ב' ס'); I Sinodi cristiani ed il Cong. Rabb. (72 נד 1870—71 ס'); La Legislazione economico morale mosaica (118. 157. 289. ב' ס'); Continuazione (1871—72 ס'); Dei Miracoli (200. 317 .נד 1870—71 ס'); Pazienza e Fidanza (321. 374. ב' ס'); Continuazione (1871—72 ס'); Riposta ad un articolo della Vedetta Cristiana (69. ב' ס'); Osservazione sulla proposta soppressione della 13ª Benedizione della preghiera quotidiana 193 ב' ס'); Risposta (253 ב' ס'); La situazione (מכתב להרב ס. יונה) (331. נד 1872—73 ס'); La situazione. Seconda lettera al predetto (36. נד 1873—72. ס.); La situazione (128. נד ב' ס'); (מכתב להר"ר לעטן לעווי). —

¹) עיי"ש לס' 1870 נד ח"ל המאמר: «De l'autorité dans la Synagogue»
²) עיי"ש לשנת 1875 נד ל"ח: «Di alcuni recenti scritti sul Talmud«
ברשמנו בזה שמות המאמרים האלה עוד לא הוצאנו נגד כל המאמרים הרבים שיצאו מעטו, עט סופר מהיר, של מורעאדה, כי רבים הם. ומאלה שהבאנו יקים הקורא על השאר. — ונעיר רק את הקורא על המאמר: «Sulla polemica religiosa-sociale» (Risposta al Prof. Cav. G. Levi e a Leone Levi). עיין „עדוקאטארע" לשנת 1874 נד קס"א. —

מאמריו הרבים שראו אור במשך ימי כהונתו הנכבדה בכתבי־עתים איטלקים צרפתים ואשכנזים, כלם על ענינים שונים הנוגעים לבני ישראל; האמונה והקבלה והפלוסופיאה, המנהגים והדינים והתקונים בדת (ריפארמי) והוכוח עם חכמי ישראל ועם חכמי אמות העולם. רוח־העת היא תמיד רוח החיה באופני כל חבוריו ובהם תראה ותגלה לעין הרואה—דעתו על מנהגי הדת הישראלית ושטתו בנוגע לעיקריה ויסודותיה. במה שנוגע אל הראשונים (ריטואליאה) דעתו כדעת מורנו הרמב״ם, שבכל הדברים הבאים לנו מפי השמועה אין שום מחלוקת כלל; וכל דבר שתפול עליו מחלוקת איננו קבלה ממשה רבנו. ועל כן הוא אומר שבשמרנו גבולי התורה שבכתב ושבעל פה לפי החקים והכללים והאמתים שמסרו בידינו גדולי קדמונינו, כל דברי הסופרים והתנאים והאמוראים המפרשים לפי כח דעתם וחכמתם התורה שבעל פה, הם דברי אלקים חיים, ועל כלם בשוה יש לנו לסמוך בבחירתנו במה שהוא ראוי והגון כפי צורך הזמן והמקום. ובהיות רוח התלמוד חיה וקימה לעד לעולם הותר לחכמי ישראל שבכל דור ודור בהוסדם יחד לקים אחדות האמה ללכת בעקבות האמוראים, לשנות ולתקן מנהגים, לגדור גדר ולחזק בדק כמו שעשו חכמי הדורות שחלפו כי החלק הזה באמונתנו בלתי חנוט וקים בהחלט לבלי לקבל שום שנוי לעולמים [1]) ואולם בנוגע לעקרי־הדת דאָגמא הדבר להפך: כי מפי עליון יצאו ועל כן אינם בעלי שום שנוי, כי ישרם ותמימותם יעמדו לדורי דורות, וכם, ובמוסר הישראלי אשר על אדניהם הטבעו, כבר נכללו כל כללי האשר הזמני והנצחי עד כי כל קדמות (פּאָרשריטט) מצעדי שלמות החברה האנושית איננה כי אם — פרי מעמד הר סיני. ולא אנחנו מעמי הארצות, רק הם ממנו למדו מה שידעו, וכל הדעות הנעלות והנשגבות מידנו באו להם. וכא יבא יום שכלם כאחד יכירו וידעו כי האמת אתנו ואין שום שלמות למעלה משלמות תורתנו ומוסרנו; כי כל הטובות אשר קנו להם בני העמים במרידות ובמלחמות, בהשחתות ובשפיכות דם כמים ואשר יקוו עוד להשיג כבר יעודות לנו על ידי תורתנו מעולם; וכל איש ישראל בעל שכל ודעת המאמין באלהיו ובנביאי האמת יסכים בלי ספק עם דעות אלו מכל וכל, ויאמין כי כן יהיה באחרית הימים.—

מיום שישב מורטארה על כסא הרבנות במאנטובה לא חדל מלדרוש בכל מאודו את טוב עדתו הכבודה ושלומה, אהבה נצחת, אהבת עולם, הוא אוהב את עמו ישראל ובכל מאמצי כחו הנהו משתדל להרים קרן אמונתנו הטהורה ודגל תורתנו הקדושה. הנה כי כן, בשמעו בדאבון נפש השמועה הרעה כי ננעלו שערי בהמ״ד לרבנים בפאדובה, אשר שם שאב גם הוא מי תורה והכמה מרבותיו ובפרט מן האחד המיוחד שבהם שד״ל ז״ל; ומדעתו עד כמה נחוץ החנוך הדתי והמוסרי והמדותי לבחורי ישראל וביחוד לאלה המתעתדים להיות למורי צדק בקהלות יעקב אשר באיטאליאה — התאזר עז וקנאתו לאלהיו ולעמו ולתורתו היא סמכתהו לגדור הפרצה הגדולה הזאת! כי במדברו הטוב ובנעם לקחו הלהיב את לב אחיו ראשי קהלות ישראל באיטאליאה, ובפרט את לב הבאַראָן יוסף טריוים די באנפילי

---

1) עי׳ כס׳ «Sulla convenienza» etc. מזכרנו (ע׳). —

מפאדובה מאצילי בני ישראל, איש ירא אלהים ונדיב לב מתומכי כל תקנה ישרה ומפעל טוב, וחפץ ד׳ בידו הצליח ובעיר העולמים, מקום משכן האב הקדוש, אגפי דרומי הוקם עָל, זה כשלש שנים, בית מדרש לרבנים, אשר ממנו תצא תורה ואורה לכל בני ישראל היושבים במדינת איטאליאה הברוכה!

בגלל חכמתו ועבודתו לרבים וביחוד לעדתו, שמצאה חן בעיני המלך והשרים, הואיל הוד כבוד מלך איטאליאה לעטרהו בשם הכבוד נגיד (Cavalière) לכבוד ולתפארת. גם חכמי אמות העולם הכירו את גודל ערכו, ובית מדרש המדעים אשר במאנטובה („אקאדימיאה וירגיליאנה״) ואשר בויניציאה („אטיניאו ויניטו״) מנו אותו לחבר להם. באחד עשר יום לחדש סיון שנת תרמ״ו מלאו חמשים שנה מיום שנסמך לרב ויחג מורטארה את החג הזה, ובעצם היום הזה הוציא לאור את ספרו „מזכרת״ (שכבר זכרנוהו) לזכרון. —

הרב ר׳ מרדכי מורטארה הלוי כבר זקן בא בימים; אך עוד לא תם כחו ולא נס ליחו וכאז כן עתה הוא שוקד על מלאכתו, מלאכת הקדש, לעשיתה. (המלאכה הזאת היא „בעיקרי תורת משה בכללם ועל תולדותיהם למאז והלאה ועד אחרית הימים״, שהיא „נדר לבבו״ ואשר מנעוריו עסק בפרטיה). „לאדם שטוב לפניו נתן חכמה, דעת ושמחה — זה מרדכי״ [1]) בשמחת לב ובדעה צלולה הוא יושב ועובד עבודתו הספרותית ומתענג על רוב שלום. באהבתו להאמת להצדק והמישרים דומה הוא לרבו, אשר אהבו כבן, המשתדל; וכל המסתכל בו יראה בו דמות דיוקנו של שד״ל. בני עדתו יאהבוהו אהבת בן את אביו ואהבת אח לאחיו ופאר וכבוד נותנים לשמו. במדותיו הוא כמופת לרבים כי הוא איש ישר הולך נכוחו, אוהב אדם ושונא כל עול, ענותן כהלל וטודה על האמת וכל המעלות והמדות התרומיות שמנו חכמים בת״ח כלם נקבצו בנפשו הטהורה. לא יִפָּלא איפא אם לב כל מכיריו ומיודעיו ויודעי שמעו הטוב וחכמתו הרבה ירחש אליו כבוד ואהבה אין קץ; כי לו נאה כי לו יאה.

---

[1]) קהלת רבה ג׳.

רבי יעקב פּראַנק.

מרדות הצרפתים (דיא פּראנצאָזישע רעוואָלוציאָן) אשר ביד חזקה החזיקה במוסדי עולם ותניעם ותרגיזם ממקומם, היתה מרידה לא רק במלכותא דארעא כי אם גם — במלכותא דרקיע. הרוח הרעה — רוח משחית לחבל, רוח פּרצים לפרוץ כל גדרי עולם — אשר נשבה בצרפת נגעה בהאמונה ותעש בה שמות נוראות. חכמי פאריז וסופריה הגדולים, אשר שפכו ממשלתם על אירופא וימשלו ממשל רב בכל הארצות הנאורות ודעותיהם הכו שרש עמיק עמוק בלב בני העמים, החלו לירות כדורי מות ואבני בלסטראות בלב האמונה — וימוטו מוסדי הדת. הספרות הצרפתית, אשר בגלל טוב טעמה ויפיה, בגלל הקסם השפוך עליה, נשאה חן בעיני כל המשכילים והמלומדים עד כי גם מלכים ואדירי תבל, (כפּריעדריך השני מלך פרוסיא, גוסטאף השלישי מלך שוועדען, קאַרל השלישי מלך ספרד, קאַטהארינא השניה קסרית רוסיא) חמדו יפיה בלבם ויתרפקו באהבה על ספריה—הספרות הזאת מלאה כחש באלהים. אַלאַנבאַר (d'Alembert) ודידראָ (Diderot) הענציקלאָפּעדיסטים הגדולים הטיפו לעקירת כל עניני־הרוח והדת ולהרמת קרן החמר (מאַטריאַליזם), וישתדלו בכל כחם לעקר שרשי האמונה, עד כי גם הממשלה לא יכלה עוד לעצום עין מראות כבלע את הקדש בגלוי וביד רמה, ותקצוף עליהם ותקפוץ ידיה מתת להם עזר ותמיכה. וכמהם כן שאָר הסופרים המצוינים בצרפת הקדישו מלחמת תנופה על הדת והאמונה ויתאמצו להשאות אותן משרשן ולהשבית מאנוש זכרן. כי החפץ לאבד ולשרש אחרי כל הדברים שנקדשו ברב הימים ולתת לצרפת פנים חדשות ולפחת בה רוח חדש,— החפץ הזה נסך בהם רוח עועים להרים יד גם על האמונה העתיקה, על ממשלת הרוח, להפיר יראת הכבוד ויראת הרוממות אשר יאתה לכל יצור לתת ליוצרו ולהשבית מפני בני האדם את הדר כבוד כל קדש בשמים. ובעת אשר הטיפו לצדק ולמשפט — כי כל בני האדם אחים הם וזכות אחת ומשפט אחד לכלם לאור באור הדרור, כי החפש הוא קנין כל המין האנושי, ואיננו מן הדברים הנתנים במנפולין, וכי אין כל צדקה להאפרתים והאצילים לדרוך ברגל גאוה על האזרחים והאכרים ודלת בני העם ולהשתרר עליהם כאדונים קשים — בעת אשר פיהם מלא תוכחית־צדק על רֹע ההנהגה המדינית, ערו ערו עד היסוד את מוסדי האמונה ויחלישו כח קדושת הדת ויזילוה. אבירי החכמים כמו וואָלטאֶר (Voltaire) ומונטיסקיו (Montesquieu) נלחמו ברוח עזה וברעם ורעש עם הדת ויחגרו שארית כחם להפוך משרש כל מבצרי משגב האמונה. וואלטאֶר — שהגיד בפה מלא כי „מטרת האדם בעולמו היא רק אהבת עצמו, מנעמי החיים ותענוגות בשרים וזה כל האדם!" ויתלוצץ „על אולת האדם להאמין כי ישים המלך השלטון הגדול את לבבו לדעת אם ימצאו העכברים חפצם באניות מלחמתו" —; מונטיסקיו — אשר במכתביו („מכתבי פרס") שפך בוז ולעג כמים על האמונה ועל המדות ועל כל דבר נעלה ונשגב אשר ברוח יסודו— ; הילויטיוס—אשר הורה בספרו כי „על

האדם להתאמץ בכל מעשיו ובכל פעלותיו רק לטובת עצמו ולהנאתו לבד, כי מלבד המוחש כל רעיון נעלה ונשגב אך הבל הוא ורעות רוח—"; האַלבאך— אשר ספרו („מוסדות הטבע") היה לספר תורת ההגשמה (מאטריאליזמוס) — ויתר חבריהם כלם לדבר אחד נתכונו: להרוס היכל האמונה ולנתק כל מוסדות הדת. וחפצם זה הצליח בידם! ספריהם המלאים כחש נפוצו בין העם, בין כל פנות ההמון, ויעשו רושם גדול מאד; עד כי לא רק המשכילים ובני מרום העם כי גם „צעירי ההֶיָמִים והרצענים — יאמר היינע — המלאים חלאה, היושבים במקום יעלה אור נר חלב ומנורת שמן דגים תחת נרות דונג ואור אבוקות — גם הם יעיזו פניהם לכחש באלהים בשפתם הנלעגה, שפת בתי מרזח, ויבאיש ריח האתעאיזמוס בגבינה, יין שרף וטאַבאַק..." וצרפת, זו „הבת הבכירה להאמונה הקתולית," היתה למקום הכפירה! ועתה כבר זכה האב הקדוש ברומי לראות כי בבירת ארץ „בתו הבכירה", בפאריז תלחם הממשלה בעצמה בהאמונה לגרש אותה גם מבתי הספר; וכבר זכה לראות חברה גדולה, חברת האתעאיסטים, אשר חבריה שמו להם לחק לבלי הזכיר שם ד', רק במקום שתהיה הכחשתו בצדו, ואת תורתם זו יַרביצו ברבים במכתבם העתי המיוחד להם...

„מה הסנה הזה עושין גדר לגנו, כך ישראל גדר לעולם" [1]) אמרו חכמינו, והדברים נאמנו מאד. בני ישראל — ש„דוגמה שלהם דומה ליונה, מה היונה הביאה אורה לעולם כך הם כו'" [2]) — היהודים אשר העלו ראשונה את „המנורה הטהורה" שמרו בכל עת את נר־האמונה לבל יכבה. ובכל מקום שראו את „גדרו של עולם" — את הדת שהוא הגדר המקיף את גן החיים, את חברת האדם מתמוטט, מהרו לחזקו ולבצרו לבל יפול תחתיו. וגם לצרפת הקים ד' מתוך עמו ישראל — ש„עליו יחד שמו ביותר" [3]) — איש גבור חיל, „איש אמונות ורב ברכות" [4]),—„יקרו של עולם" [5]) וראש לתמימים [6]) „שזכר חסדו ואמונתו" [7]) — ללחום מלחמת האמונה נגד מכחישיה וללמד לכל מציאותו יתברך — וכיעקב אבינו [8]) „תלה עיניו וראה שכינה עומדת על גביו ואמר להם: הוו זהירים בכבודו של הקב"ה!..."

האדם הגדול הזה הוא הרב ר' יעקב המכונה פרופיסור אדאלף פראנק.

בחמישי בשבת, כ"ג מר חשון שנת תק"ע, (9 Oktober 1809), בעיר ליאָקור (Liocourt) במדינת מערטיי (Meurthé) אשר בצרפת (לפאת מזרחית צפונית)—דרך ככב מיעקב—נולד הרב ר' יעקב המכונה Adolphe Franck לאביו הר"ר שלמה פראנק ולאמו מרת רחל ע"ה. האב חנך את בנו על ברכי היהדות

[1]) שמות רבה פ"ב.
[2]) ילקוט פ' תצוה.
[3]) מ"ר פ' משפטים.
[4]) בראשית רבה פ"ב.
[5]) „יעקב שהוא יקרו של עולם." שם ס"ז.
[6]) „יעקב ראש לתמימים." מדרש אסתר.
[7]) ב"ר פ' ע"ג.
[8]) מ"ר פ' בראשית פ' נ"ח.

הטהורה וישתדל לטעת על תלמי לבו הרך אהבת החכמה ויראת האלהים, והבן הטה אזן ללקח מוריו ויהגה בשום שכל במלומדי קדש ויעש בהם חיל, עד כי בהיותו בן י״ד שנה כבר השיג את תואר־הכבוד „חבר״ על ידיעתו בתלמוד כי „האדם — עץ השדה;״ וכשם שצמיחת העץ וגדולו ושגשוגו תלוים בטבע אדמת מטעו, במזג האויר, בספוק הגשמים ובטיב ההשגחה והכלכלה, כך האדם בהתפתחותו ובגדולו והפרחתו תלוי בתכונת המקום ששם גדל ונתחנך וביתר תנאי הצמיחה. כי כשברא הקב״ה את האדם לא בראו שלם בתכלית השלמות ומתוקן עד תכלית התקון, וכמו „כל מה שנברא מששת ימי בראשית״ כן גם בחיר הבריאה „האדם — צריך תקון״ [1]. והתקון הזה הוא החנוך הטוב. אם חפצים אתם לדעת עד כמה כחו של חנוך טוב מגיע צאו וראו בשוק החיים, ואם תמצאו שמה אנשים שונים זה מזה תכלית שנוי עד כי כמעט לא יאמן כי יאמר כי כלם בני מין אחד הם, וידעתם כי—החנוך הוא התהום המבדלת ביניהם. הטבע בכלל לא יבדיל בין איש לאיש ולא יפריד בין אדם לאדם, כי כלם שוים לפניו; ובכ״ז אנחנו רואים לפעמים לא רחוקות, או יותר נכון, יום יום, לפנינו אנשים שבסקירה הראשונה אין להאמין כי כלם יצאו מדפוס הטבע שוים. החנוך יוכל להעלות את יליד האשה הקרוץ מחמר, הבא מטפה סרוחה עד מרום פסגת האנושית, עד כי בחכמת האלהים אשר בלבו יציע שמים (כפתגם הרמב״ם ז״ל: „כל אדם יוכל להיות כמשה רבינו״); ובאין חנוך — זה בחיר הבריאה ונזרה, זה בן האלהים יוכל לרדת ולהשפל ברוחו מטה מטה, עד שירד ויעמוד על הדיוטא התחתונה שעליה עומד החי, ומותר האדם מן הבהמה יהיה — אָין. כן הוא, האדם, שהוא מקור כל תמהון הרת כל פלא, הוא איננו אלא גולם, והחנוך הוא הצר בו את הצורה; חלק הנפשי שבו הוא מין חמר היולי ובא החנוך וטובע בו מטבע. — ובאלה היה חלק יעקב שמן; בחנוך טוב חנך, באמנה יפה אמן וזה שעמד לו בימים יצרו לאסוף מלא חפניו חכמה ולעשות לו שם עולם אשר לא יכרת.

אחרי אשר מלא כרסו בלמודי קדש החל לשקוד בשקידה נמרצה על דלתי בתי הספר הגבוהים בנאַנסי (Nancy) ואחרי כן בטולוז (Toulouse) ובשנת 1832, בהיותו בן עשרים וחמשה, עמד על מבחן־ההוראה (agrégation) וימצא הראשון במעלה (עמינענט) בין כל התלמידים אשר נבחנו אתו יחד. ויהי למורה פלוסופיאה בבתי הספר (Colléges) בהערים דונאי (Donay), נאַנסי, (Nancy) ווירשיליאה (Versailles). בשנת 1840 נסמך להוראה בבתי המדרש הגבוהים (Facultés) וימנה למורה־ראש (Professeur) בבית ספר האליצאום הנקרא על שם קארל הגדול («Charlemagne») אשר בפאריז. ובאותה שנה פתח גם לקח חפשי (public) בלמודי הפלוסופיאה בהאוניפרסיטה במחלקת הפלוסופיאה ולשונות העתיקות והחדשות (Faculté des Lettres), ואל יעקב היה בעזרו, כי מאז גדל שמו בעולם ויראה ככוכב חדש על שמי הפלוסופיאה. בשנת 1843 חלה במחלת הגרגרת ויצוו עליו הרופאים ללכת ארצה איטליאה לבקש מזור ותרופה; ובעודנו יושב בפיזא נבחר, בעשרים לחדש יאנואר 1844, לחבר האקאדעמיא במקצוע

[1] בראשית רבה פי״א.

החכמות המוסריות והמדיניות (Académie des sciences morales et politiques) [1]) — לרגלי ספרו „הקבלה" שחבר אז אשר עשה רושם גדול מאד בעולם המדעים [2]). — בשנת 1847 פתח בהפאקולטה des Lettres בפאריז לקח חדש ותכליתו היה להלחם נגד שטת הסוציאליסטים; ומספר שומעי לקחי הטוב הזה, רבו כמו רבו. בשנת 1848 נקרא למלאות מקום החכם בארטעליימי סט. הילאֶר (Barthélémy St. Hilaire) בתור מורה הפלוסופיאה היונית והרומית, ועמד במשמרתו זו עד שנת 1852. ובחדש אפריל שנה זו נקרא מאת הממשלה לכהן בכהונת משגיח סעפי («Conservateur adjoint«) בהביבליאותיקא של הממשלה (Bibliotheque Impériale) בפאריז [3]). בשנת 1854 נתנה עליו—עפ"י הפקודה שיצאה ביום 7 דיסמבר — המשרה להורות משפטי הטבע והעמים „בהקוליזש די פראַנס" (Collége de France)—אשר בו מלא מקום סט. הילאֶר עד 1852— ולאחרונה השיג, עפ"י כתב הדת של הקיסר מיום 22 יאנואר 1856, את תאר הכבוד „פרופיסור מומחה" (Professeur titulaire) להלמודים האלה. ומשנת 1850 לא חדל פֿראנק לקחת חלק בראש בהמועצה העליונה (Conseil supérieur) ואחר כך בהמועצה של הממשלה (Conseil imperial) להשכלת העם. —

גדול כבוד פֿראַנק גם בעיני הממשלה. עוד בשנת 1844 (בחדש דיסמבר) נקרא לחבר של לגיון הכבוד. (Legion d'honneur) [4]); ביום 13 אויגוסט שנת 1862 הורם למעלת „אָפֿפיציער" וביום 12 אויגוסט 1869 — למעלת פקיד (Commandeur) ו„בו בחרה הממשלה לשלחו אל הקאנגרעס שהיה במיילאנד בשנת 1881 לעמוד במקום שר פנים המדינה; ומלך איטאליה הותירו לטוב וכבדו באות כבוד מאד נעלה בממשלת איטאליאה". [5])

בקיץ שנת 1886 עזב פֿראנק את משמרתו בה„קיליזש די פֿראַנס" מחמת זקנה וחולשה והתרחק לבלות יתר שנותיו במנוחה שאננה אחרי עמדו על משמרתו

---

[1]) בלי ספק יודע הקורא כי חברי האקאדעמיא בפאריז הם חכמי צרפת היותר גדולים ומספרם לא יעלה על ארבעים איש; והם הנקראים „בני בלי תמותה" כלומר: אנשי שם אשר זכרם לא יסוף עד עולם. —

[2]) לא למותר נחשוב להזכיר בזה את המליצה היפה (שלא נתנה להתרגם) שאמר החכם אלכסנדר דומא (הוא Alexander Dumas הסופר הגדול הידוע) לפראנק בבאו בפעם הראשונה להאינסטיטוט: „Ce n'est pas par intrigue que vous êtes devenu notre College, c'est par la *Cabale*" !.

[3]) פראנק הוא גם אחד מן החכמים שחברו את „רשימת כתבי יד העברים והשומרונים הגנוזים באוצר הספרים של הממשלה בפאריז («Catalogue des Mss. hebreux et samaritains de la Bibliothèque impér.») שיצאה לאור (ע"י הר"ר צאטענבערג שהקים את הבנין וישלימהו) בשנת 1866. — עי' המגיד XI, Nr. 15 במאמר „פרחים לנופה" (II).

[4]) את לגיון הכבוד הזה יסד נאפוליון הראשון למען הרים על נס את החכמים הגדולים ועל פני כל העם יכבדו. — [5]) הרשי"ף בס' כ"י ח"א.

חמשים וארבע שנים. ואולם „מעלתו של יעקב מעלה שאין לה ירידה" [1] וברדתו מעבר מזה מעל במת האינסטיטוט עלה מעבר השני על במת ישראל! כי כשנטל מעליו משא ההוראה החל לעבוד ביתר שאת וביתר עז לטובת הכלל ולהכמת ישראל. פֿראַנק היה זמן רב ממלא מקום הראש (Vice-président) של הכונסיסתואר הישראלי בפאריז; אחרי מות השר כרמיה נבחר להיות נשיא חברת „כל ישראל חברים", ואולם בשנת 1888 נבחר לראש החברה הנכבדה „לחכמת ישראל" (Societé des Etudes Juives) והוא מנהל אותה בהשכל ודעת ודבריו הנמלצים והנמרצים שהוא מטיף לפרקים ידועים לפני החברים הנאספים לשמוע אמרותיו, אמרות טהורות, יפיקו רצון מכל השומעים; כי מלבד אשר חננו ד' בלשון למודים לדעת לעות את יעף דבר ושפתו צחה ונמלצה מאד, הנה כל דבריו — היוצאים ממקור לבו הטהור — נישאים עליהם חותם תכנית נפשו העדינה המתלהבת מכל נעלה ונשגב והבוערת באש אמונה טהורה בד' ואהבת האדם בכלל וחבת עמו ישראל בפרט.

ובהיות אדיר כל חפצו ומטרתו בחיים להרים בעולם קרן הדעות הנשגבות והנעלות המאשרות את האדם בזה ובבא, ושהן יסודי החברה האנושית; מדעתו כי האמונה בד' היא עמוד התוך שכל בית החברה נשען עליו, ואוי אוי לה לחברה שבניה אינם למודי ד' ובלתי מאמינים במציאותו יתברך, כי אז מצבה מורה ועלולה היא לכל פגעים רעים ולכל שערוריות ופריעות, ולא עוד אלא שרוח בלתי מצויה חזקה תוכל להפילנה תחתיה לגמרי; בהיות אדיר כל חפצו לעקר שרש פורה רוש ולענה שנטעו הכופרים וללחום את שטת המאטריאליזם אשר עשתה שמות בארץ צרפת ותפליא מכותיה מיום ליום בקרב המון העם, ההולך כסומא בארובה אחרי ראשיו ומנהיגיו, להפיר ברית האמונה ולחלל כל קדש — נתן פֿראַנק בשנת 1888 ידו להאגודה שנוסדה „נגד הכפירה באלהים" («Ligue Nationale contre l'Athéisme») ועל ידו באו בברית החברה רבים וכן שלמים, בתוכם גם מוקירו המתפאר באהבתו הנאמנה, דון פידרו שהיה קיסר בראזיליא — וביום 13 אפריל 1889 באספה הכללית שהיתה לאגודה בצאת השנה הראשונה להוסדה דרש פֿראַנק דרשה ארוכה ויקרה מאד ע"ד „רעיון ד' בתולדות האדם" — שנדפסה אח"כ ע"י האגודה במחברת מיוחדת, למען הפיצה בקרב העם — ותעש רושם אדיר וחזק על לב כל השומעים, אשר בהם היו רבים מגדולי חכמי צרפת. מדי פעם בפעם ישא מדברותיו להוכיח אולת הכופרים על פניהם ודרשותיו המלאות יראת ד' טהורה נדפסות במכה"ע של חברת „המתנגדים לכפירה באלהים" ובשאר כה"ע וכן בכל מקום שיביא הענין לידו — לא יחדל מלהטיף לאמונה ודת. גם באספה הנכבדה של החברה „לחכמת ישראל" שהיתה במוצאי שבת קדש, ח"י שבט שנת תרמ"ט בלשכת „כנסת ישראל" (כונסיסתואר), דרש דרש פֿראַנק דרשה יקרה ומאד נעלה — „ע"ד הפנתאיזם המזרחי והמונותאיזם הישראלי". ויפתח פיו בחכמה ויתאר נחיצות החכמה והמדע מצד אחד והדת והאמונה מצד השני; ויעבור ברוח החקירה על כל העמים העתיקים ואמונותיהם עפ"י התפתחות ידיעת הקדמוניות

[1]) הלכ"ף כס' כ"י ה"ל. —

בדורנו הנוכחי ע"י המצבות העתיקיות הרבות שמצאו החכמים והלשונות הישנית שהיו סתומות וחתומות עד הזמן החדש, ויוכיח כי כל אמונות עובדי האלהים הרבים (פוליתאיסטים) תובלנה בהכרח לשטת הפנתאיזם, דהיינו להחלטה כי התבל וכל יצוריה וכל אשר בה, האדם והבהמה, הכל כאשר לכל מבלי הבדל הוא האלהות בעצמה — והשטה הזאת מן ההכרח שתוביל לאי אמונה וכפירה בכל והריסות כל יסודי המוסר והיושר. ויוכיח פֿראנק כי — כמשפט הרשד"ל — אין לאחד בשום אופן אמונת היחוד של בני ישראל עם שטת הפנתאיזם או השפינוציזם והם, לדעתו, שתי קצוות הרחוקות זו מזו כרחוק מזרח ממערב. ואחרי הראותו את ההבדל הרב אשר בין הפנתאיזם (הכולל לדעתו כל אמונות העמים) והמונותאיזם, תאר בצבעים בהירים ומבריקים את יקר ערך המונותאיזם הישראלי אשר בכתבי קדשנו יסודתו, והוכיח ע"י מופתים מעולם המוסר ויסודי החברה כי אמונתנו קדושה וטהורה, אין בה כל מגרעת כי דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה אמת ושלום. ולא חקירות עיוניות וסברות בעלמא שם לפני האספה, כי אם דברים היוצאים ממעמקי הלב, שהם תוצאות דרישות וחקירות פלוסופיות אין קץ בכל משך ימי חייו. ומובן מאליו כי הדרשה הזאת, שיצאה מפי אחד מגדולי חכמי צרפת, פלוסוף ישיש וחוקר אלהי, זקן שקנה חכמה רבה בכל מקצועות הפלוסופיאה ואשר האיר עיני כל החוקרים בספריו וקנה לו שם עולם לא יכרת, ובכל מקום (לאו דוקא בצרפת) מקטר מגיש לשמו, דרשה כזו ע"ד „יחוד ד'" ויתרון אמונת ישראל סבא על כל יתר השטות הדתיות העתיקות שבעולם לא תשוב ריקם כי אם תעשה את אשר חפץ הדורש ותצליח אל אשר שלחה [1]. ומה יקרו לנו דבריו אשר אחרי הוכיחו: כי הדת והאמונה מעבר מזה והדעת והחכמה מעבר מזה, שהם תוצאות נעלות ממחשבות אנוש, הם יסודי הקיום הנחוצים לו לבד להשכל, אך להחיים, חיי החברה, בכלל; כי הפנתאיזם שהוא התערבות והתבוללות האלהות בטבע והאדם באלהות, הוא רק תוצאות הפוליתאיזם; כי כל המזרח בהפוליתאיזם הנלהב שלו מוכרח להוביל אל שטת הפנתאיזם; כי גם הדואליזם של הפרסיים הוא פנתאיזם משני חלקי המתחבר בהזמן, בלתי קץ ותכלית, מקור הראשון של ארצמוד ואחרימון הבולע אותם יחד; כי הבודדאיזם, אשר החיים הם בעיניו כאפס ואין ולפי תורת מחוקקו, נזיר סאקוא מינא, מאושרים הם רק אלה אשר לא יחיו, אשר לא נבראו או אשר מתו, הוא צלם דמות אמתית מהפנתאיזם המזרחי, והפעססימיזם, אשר הפלוסוף האשכנזי המלא „איש נורא שאָפּענהויער החזיק בו בשתי ידיו, ואשר הביא רעה רבה על החברה והשחית את המדות באופן נורא, גם הוא ממקור הבודדאיזם יצא; — אחרי הראותו את כל הרעות הכרוכות בעקב השטות האלה הוא אומר: „ומי היה המתנגד הנצחי להבודדאיזם טרם עוד יצא ממעטפת הפוליתאיזם? ומי הוא עתה— אשר הבודדאיזם נתלבש בהפעססימיזם — מתנגדו ואיש ריבו, אשר גם השכל האנושי גם נסיון החיים גם הדרת הזקנה עומדים על ימינו? — האמונה באל אחד בעל רצון חפשי היוצר והבורא את חפש האיש ונשמתו

---

[1] הר"ר יש"ז סוקס במאמרו „בסוד חכמים ונבונים" (הצפירה XVI, Nr. 25).

זגם בורא הכחות הנעלמים השוררים בהטבע! זאת היא האמונה הנקראת בשפת הפלוסופים בשם מונותאיזם. והמונותאיזם הזה — יוסיף פראַנק להוכיח הלאה — היה אמונת היהודים מאות שנים רבות בטרם היתה לאמונת כל העמים הנאורים אשר תחת כל השמים. „שמע ישראל ד׳ אלהינו ד׳ אחד" זה הוא היסוד הגדול אשר עליו בנויה דעת האמונה אשר דמיונה לא נמצא לא בשיחת סוקראט עם תלמידיו ולא בהדיאולוג של פלטון. בכח הדברים האלה, אשר קראו אותם בקול רם, עלו אנשים ונשים וטף באמץ לב על המדורה אשר ערכו להם כמה מאות שנים בני תפתה, מחרפי שם אלהים ובוזי דעת עליון..."

וכרב חכמתו הגדולה כן גדלה אהבתו את הצדק והמישרים — ועל כן גם נבחר להיות נשיא אספת חכמי אירופא אשר נאספו במדינת שווייץ ליסד חברת דורשי שלום המדיני ולהשבית מלחמות מן הארץ [1]) — וכן נאמנה רוחו את אהבת אומתו; לבו הטהור בוער באש אהבת עמו ומעיו כחלילים יהמו לשברו. ובכל עת מצא יצא ללחום—בפיו ובעטו ובחכמתו [2])—מלחמת עמו נגד רודפיו. ועוד לפני שנים רבות, בהיותו סגן ראש כנסית ישראל (כונסיסתוריום) בפאַריז התיצב לפני כבוד הוד קארל מלך רומיניא (בהיותו עוד נסיך במדינה זו)—בשנת תר"ל—ויקח עמו דברים על אדות מעמד היהודים בארץ ממשלתו כי מורה הוא מאד. ומה נמרצו אמרי יושר בדברו עמו! [3]) — בשנת 1886 הוציא לאור אחד מגדולי חכמי רומיניא ה׳ נ. בלארטבערג, ספר בשם „על דבר חקי רומיניא ומשפטי ארצה" „Ueber die Gesetze und Institutionen Rumäniens" ויאמירהו [4]) לאַדאָלף פראַנק והוא השיב לו ביום 1 סעפטמבר שנהנ"ל מכתב ולו שני פנות: דברי תודה וברכה על הכבוד אשר חלק לו ברבים מעבר מזה ותוכחות נמרצות על משפט הרומינים עם היהודים ועל דברי השטנה אשר כתב הוא, בלארטבערג, עליהם מעבר מזה. המקרה הזה הביא בעקבותיו אחרי ימים רבים חליפת מכתבים בין שני הרעים

---

[1]) כ״י לג 71 ע״ש.

[2]) „טובה חכמה מכלי קרב — זה חכמתו של יעקב" (קהלת רבה).

[3]) עיין „הכרמל" השבועי (VIII, s. 111).

[4]) השיב א״ל העיר הר״ל בן-יהודה (בספרו „גנזי הלשון" ומובא בהקדמת הס׳ „מוסדות תורה שבעל פה" להר״ח הירשענזאָהן) כי „להשרש „אמר" היתה לפנים משמעת: הקריב קרבן, הקדים (ווידמען) איזה דבר ביחוד לדבר מה; ומזה במשנה השם אמורים להחלקים הנקרבים על גבי המזבח, שלא ידעו כל חוקרי הלשון מקורו. אבל הוא שם עתיק מאד, כמו רוב השמות בעניני הקרבנות והמקדש שנשארו בלשון; ואף כי הפעל יצא משמוש הלשון הרגיל, ורק המליצים ידעו את המלה והשתמשו בה לפעמים, וכן אמר הושע: להם (להאלילים) הם אומרים (פרושו: מקריבים קרבנות) ולפי זה אין כל קושי בכתוב הזה אשר נתלבטו בו כל המפרשים ולא עלתה בידם להלמו. וכן כתב מזמר שיר הידידות: אומר אני (פרוש: אני מקריב, מקדים) מעשי למלך, לאמר שהקדיש (געווידמעט) את שירתו זאת להמלך." — ולפי דעתנו אנו זה הוא מובן הכתוב: ד׳ האמירך היום להיות לו עם סגלה" (דברים כ״ו י״ח), והבן. — וא״כ הרשות בידנו לאמר: „ויאמירהו" במובן: **ער האט עם געווידמעט.** —

(השונים בדרכיהם ומחשבותיהם אלינו) ההם [1]. ה' בלארמבערג השונא את היהודים הטפיל על היהודים עונות ופשעים וחטאים מרבה להכיל כמו זה ש„היהודים עוד לא חדלו להתחשב לגוי אחד בארץ, וכי לא רק בדברי אמונה ודת כי אם גם בכל יתר הדברים יפרדו מן הגוים אשר סביבותיהם; כי הם מתנכלים בסתר אל ארץ מגוריהם להפילה למשאות כו', כלם בנים משחיתים ובאים לכבוש את הארץ לפני הגרמנים" וכו' וכו' עד גמירא. על דברי בלע אלה השיב לו פראנק, ביום 10 דיסימבר 1886, מכתב — לטפח על פניו ולהראות לו שקרותו ומשפטו המעוקל על ישראל שהוציא. בדברים רכים משמן אך משוחים ברעל הדיפלומטיא, פראנק מכה על קדקד אדם רשע זה, מראה לו עותתו כי אם גם אמת נכון הדבר כי „רעה נגד פני רומיניא מאת העברים פליטי גאליציאה, רוסיא והונגאריה הבאים שמה בהמון ובהם נמצא קשר לערות עד היסוד ממלכת רומיניא", כמו שה' בלארמבערג אומר בשקר, — „אולם בכל מדינה ומדינה נחוצים חקים ומשפטים כוללים ולא חקים יוצאים מן הכלל (נגד איזה אומה ואמונה שתהיה) שהם תמיד בלתי צודקים והם שלילת משפט"... מוכיח לו טעותו אשר טעה בחשבו כי יש קשר מדיני בין כל היהודים הנפוצים בכל הארצות, תחת אשר באמת — „בכל הארצות המסודרות עפ"י נמוסים, היהודי הוא בריטאני בבריטאניא, אשכנזי באשכנז צרפתי בצרפת ואיטאליאני באיטליא" ומזכיר לו „ספור נעים" כי „לא כביר לפני היות מלחמת אשכנז וצרפת נתכבד (פראנק) לאכל לחם עם הנסיך הרומיני (עתה המלך) קארל בבית ה' באמבערג ראש מלאכת פרוסיא בפאריז ובעת ההיא מצאו את היהודים צרות רבות ורעות ויואיל הנסיך להצטדק לפניו על השערוריות ויוסף לדבר אליו כדברים האלה: „לו ינתן ליהודים משפט אזרח, היה הדבר הזה טובה גדולה לארץ ולעם". אהה! — מסים פראנק מכתבו הנמרץ ההוא -- אהה! כי שנה מלככם את מחשבתו על היהודים ברב הימים..." וגם בדרשתו שדרש ביום 19 יאנואר 1889 לפני האספה הגדולה בלשכת כנסת ישראל בפאריז, שזכרנו [2], גם בה לא שכח מלהניף השבט על צוררי ישראל ולהכותם מכה רבה ברוח כביר אמרי פיו; ואחרי הוכיחו את יתרון היהודים ואמונתם על שאר העמים, הוסיף לדבר דברי נגידים באמרו:

„...ובכל זאת בעת הזאת אשר נכון עצמנו לחוג את חג המערכה הגדולה, בעת הזאת ראה נראה לדאבון נפשנו חבל מרעים, אנשי משחית, בני בלי שם, האנטיסימיטים אשר יעיזו לאמר כי עם ישראל לא עשה מאומה בכל ימי היותו לטובת הציוויליזאציון, המוסר והאושר האנושי. מה זה?! עוד יעיזו לאמר כי החטאות והפשעים אשר החק יעניש עליהם קשה, בהם אנחנו מגואלים, ובאשר כי ספר העונשין ירבה להזהיר זה האות כי נגאלנו בעונות האלה, וכי מצד הטבע

---

[1]) המכתבים האלה נדפסו בעתם במכה"ע «Epoca» היו"ל בבוקרעסט. וראה גם מאמרי של הר"ר מבה"ן בהמליץ לשנת 1887 (נו' 35—34).

[2]) הדרשה הנפלאה הזאת נדפסה ראשונה במכה"ע «Revue Bleue» ואח"כ — במכ"ע רבים זולתו. גם לשפת עבר נעתקה ע"י הר"ר רודלשוו (ונדפסה בהצפירה לשנת 1889) ובה השתמשנו בדברינו פה מעט.

מוכרחים אנחנו לעשות כזאת. — התשובה על טענות כאלו איננה שוה בנזק הזמן. טוב טוב לפי דעתי, כי ירשיעו בכלל את האמונה באל אחד כי תתנגד להדעת. לו עשו כזאת, כי אז הודו בעל כרחם כי יש חכמה אשר שמה לא נאה לה, וכי חרפה היא לשכל האמתי ותחת כי תתפאר להעלות את הבהמה למדרגת האדם, להפך, תוריד את האדם למצב הבהמי. זאת היא שטת התנועה המתנגדת לשכל האדם אשר תתפתח ברוב עז ואשר איננה בלתי אם תוצאות הפנתאיזם הפושט תמיד צורה ולובש צורה חדשה.

„נביט נא עתה בספר החומש ובדברי הנביאים ונחזה בהמונותאיזם הישראלי, לא בתחלת התפתחותו אך אחרי השתלמו כבר, כמה מחקי המוסר והצדק יכיל בקרבו: אלהים איננו עצם מסתתר תחת מעשי היצירה ומפעליה, אשר לא ידע לא אהבה ולא שנאה, הפועל רק לפי גזרה קדומה; לא, הוא האלהים אשר ברא את העולם, האל הטוב ובעל החפש והרצון, אלהים חיים. — אלהים לא ברא את האדם כמו שברא את כל העולם: אותו ברא חפשי ונתן לו שכל ובינה אשר בזה יתרון להאדם מן הבהמה, כי השכל והחפש מוזרים הם לבהמה, אשר לא תפעול רק לפי נטיתה הטבעית (אינסטינקט) ולא תלך קדימה.— השכל והבחירה החפשית יחיבו את האדם לשמור חקי החיים ומבלי לנתק פתיל חיתו המאגדו אל החיים. להפך מתורת הבודדהא אשר תביט בעין זעומה על החיים, נגד הפעססימיזם החדש אשר לנגדו — האדם במה נחשב הוא; יכבדו החקים האלה את האדם ויתנו לו כבוד ויקר ולא לבד כי מצוה לאיש לשמור את חייו, אך להפיץ גם בחיי האחרים ולאהוב את האנושית בכלל.

„כן! זה הוא המונותאיזם הישראלי, אשר לא די לו בהשפיעו חקי הצדק העצורים תחת תמונת „עשרת הדברות", תמונה נצחית, עוד השפיע שפעת ברכה בפתגם הכביר והנמרץ: „ואהבת לרעך כמוך" ולמען לא יהיה כל ספק במובן הפתגם הזה הוסיף המחוקק: ואהבת את המצרי כי גר היית במצרים, ואהבת לגר וכו'. ומה נשגב, מה נפלא ומה נעלה החזון אשר חזה ישעיהו הנביא כי שלום אמת יהיה בארץ ואב אחד לכלם! הה, איך רחוקים אנחנו עוד מלמלאות את הנבואה הזאת! —

„מי זה יעוז לאמר, כי מין האנושי לא קבל כל שפע טוב מהיהודים וכי עם זה שקוע באהבתו העצמית והחמרית, לא ידע רחמים ולא חש מעולם רגש האידעאל והפרוגרים? גם לא יוכלו להתעולל כי תורת העברים לא תצוה לאהוב את ד'. „ואהבת את ד' אלהיך בכל לבבך" כו', „קדושים תהיו כה' אלהיכם" זה היא אשר פלטון ופיתאגור קראו ההתדמות לאלהים.

„אך תנאי אחד יש אשר בלעדו יוכלו לתת דפי ותהלה בהמונותאיזם הישראלי; התנאי הוא: כי אין לערב חקי המדע ומשפטי השכל, חקים קבועים ומוחלטים, משפטים נצחיים, לא עם החקים הכללים הנוגעים אל הממשלה ולא עם דעות פרטיות, וביחוד עם מעשי איזה איש שיהיה ומדותיו; בדברים יותר ברורים: נחוץ כי ממשלת המוסר והאמונה תהי מובדלת מממשלת מדינית והסטורית. למשל, מי יעוז להחליט כי תהלוכות מלך מימי הבינים כמו לודוויג הי"א, קארל התשיעי, פהילים השני מלך ספרד או ריכארד השלישי האנגלי הן—ציור

נאמן מ ד ת הנוצרים?! או מי זה יָואל לחפש רוח הנוצרים בחקי הענשים או במשפטי המלחמה אשר שרוו בשכבר הימים?! כן אי אפשר ג"כ לערב המונותאים העברי עם מפעלי אחדים ממלכי יהודה וישראל ולהוציא מהם הנחה מוחלטת בנוגע לרוח העם הזה ותכונתו. החקים האזרחיים המתירים את הגירושין ורבוי הנשים אין להם יחש עם דבק אדם הראשון ורעיתו אשר יסֻפּר בבראשית, סמל הנשואין, או עם תמונת אשת־החיל עקרת הבית אשר במשלי. —

„אם נשלול את המקרים האחדים אשר יתנגדו להמונותאיזם הישראלי, יצא לנו כנגה יסוד המונותאיזם נקי מכל שמץ דפי, אשר גם המונותאיזם הנוצרי שבו שם המחוקק בהאון־גליון ליסוד מוסד: „ואהבת את ד' יותר מכל הדברים ואת רעך כמך" — גם הוא יסכים לזה.

„זה הוא יסוד המונותאיזם הישראלי, תוצאת האמת אשר תלמדנו דעת מדוע לא נכחד קיומו בין העמים הרבים אשר סביב שתו עליו וכל הרוחות הרעות לא יזיזו אותו ממקומו, ומפני כל המהפכות והזועות והסערות המתחוללות בארץ לא יחת..."

אכן נאמנו מאד דברי אחד הסופרים שאמר: „ראויה דרישת פֿראַנק זו להחקק באותיות של זהב".

במשך שנות עבודתו הרבה על שדה החכמה הפליא פֿראַנק לחבר ספרים גדולים ונכבדים מאד במחקרי הפלוסופֿיאה, בחקירות קורות האמונות והדתות של עמי הקדם ועוד בכמה מקצועות הספרות. ואלה הם ספריו:

א) קורות חכמת ההגיון: Esquisse d'une historie de la Logique precédé d'une analyse de l'Organon d'Aristote (Paris 1838).

הספר הזה נחלק לשני חלקים: החלק הראשון, והוא הכי גדול בכמות, מכיל נתוח (Analyse) שלם מספר הגיון (Organon) של אריסטוטלס וציור עיוני ובקרתי מכל דעות בן־ניקמכוס זה, אבי חכמי ההגיון; והחלק השני כולל השקפות עיוניות על שטות הפלוסופים שאחרי אריסטו בחכמת ההגיון וביחוד: באקון, דיקארט, קאנט והעגעל, הספר הזה — שעם כל היותו ראשית בכורי פרי חכמת פראנק כבר נראה גם בו עומק עיונו וכשרונו הנעלה לתאר מחשבות עמוקות בלשון למודים צחה ונעימה ובשפת חכמים תטיב דעת, ודקי־הראות כבר ראו גם בו את הכוכב החדש העולה על שמי הפלוסופֿיאה הצרפתית — הספר הנכבד הזה חבר מאת פֿראַנק לתכלית „עבודת פרס" שהציעה האקאדמיא לחכמות המוסר והמדינה לכל מי שיכתוב ספר ע"ד האורגאנון של אריסטוטולס. אולם פראנק אֵחר את המועד הקצוב להושטת הספר הנדרש, וגם לא הסכימה דעתו עם התכנית (פראָגראם) ששמה האקאדמיא — הנה כי כן כבר רואים אנחנו לפנינו את החושב הבלתי תלוי בדעת אחרים! — ויעש את הספר „לקורות חכמת ההגיון" ב כ ל ל, שהיה אז דבר בעתו, כי החכמים הצרפתים לא שקדו עד העת ההיא בחכמת ההגיון ומעט אשר שמו לב להתנועה הגדולה במקצוע־הפלוסופֿיאה הזה בארץ אשכנז — כמו שיתאונן המחבר בהקדמת ספרו—וזה העירהו לתאר פעולות הפלוסופים האשכנזים קאנט והעגעל ולהכיר את ערכן ויחוסן להשטות הקודמות. להוצאת הספר הזה העירהו וזרזהו ביחוד אחד מראשי חכמי הפלוסופֿיאה בצרפת (Victor Cousin?).

ב) הקבלה או הפלוסופיאה הדתית של היהודים: La kabbale ou la philosophie religieuse des Hébreux (ibid. 1843).

פראַנק היה כמעט הראשון אשר ערב את לבבו לגשת אל הערפל אשר שם אלהים — אל הקבלה, אשר — כמו שהשכיל גראֶטץ [1] להמליץ—"היתה ימים רבים כמין עשב הנקרא „אל תגע בי" [2]: החרדים יראו מפניה לגשת אליה כי קדושה היא, ואנשי המדע לא אבו לתת לב אל הידיעה הזאת העמוקה מני חשך ותהולתה ערפל, כי היתה להם ככתב החרטומים ופתרונים אין לו". פראַנק שקד על דלתות הקבלה בהתמדה רבה וחכמתו עמדה לו למצא המפתח להמנעול הזה ולהסיר המסכה דנסוכה על פני הלמוד החידותי הזה; הוא הגיע עד חקר תהום הקבלה ויבינה על בוריה, ובספרו הנפלא הזה (שנדפס שנית בפאריז בשנת 1889) הערה מקור הקבלה והראה השתלשלותה, שטותיה וקורותיה וידבר בחכמה על מהות הקבלה בעליה וספריה, השתוותה ויחוסה להפלוסופיאה של אפלטון, דעותיה על האלהים ומבטה על העולם, על הספר יצירה, על הקבלה ביחוסה לבית מדרש אלכסנדריא, לחקירותיו של פולין היהודי, להדת הנוצרית ולדת הכשדים והפרסיים, על חברת החסידים החדשים ובעלי הזהר מתנגדי התלמוד, את הכל פרש כשמלה לפנינו בספרו זה. —

ביתר באור:

ספר הקבלה נחלק לשלשה חלקים ובראשו הקדמה ומבוא. בהקדמתו המחבר מדבר על עקריות הקבלה ועל פעלתה ורשומה על החכמה הפלוסופית בין בתוך חכמי ישראל ובין בתוך חכמי אמות העולם; בדיוק גדול הוא רושם כל חכמי הדורות אשר עסקו בה ונותן השקפה קצרה על ספריהם היותר עקריים. ואחרי הזכירו הדרכים השונים אשר בחרו להם לומדי החכמה הזאת להעמיק בה ולגלות מסתריה הוא מודיע את דרכו ומטרתו הוא, שהיא לא לפי תועלת שטה מיוחדת או אמונה מיוחדת, כי אם לאהבת האמת, ולמסור לספור תולדות התהפכות השכל האנושי והשגותיו — כללים אחדים בלתי נודעים לו עד עתה, כי אם זעיר שם זעיר שם. במבוא הספר המחבר מגלה דעתו, שאין הקבלה מיוסדת לא על עיוני השכל החפשי, לא על הנבואה ולא על שום כח או רשות (אויטוריטאֶט) כלל אך לפי ראות עיניו—גם תוך אמונת עם ישראל כמו תוך יתר האמונות אשר נסתעפו ממנה, התהוו שלש כתות והן: א) כת המאמינים בספרי התורה שבכתב ושבעל פה ועל פיהן דרכיהם יכינו בכל דבר ובכל מושג ואפילו הקטן שבקטנים והם — הרבנים; ב) המאמינים בספרי התורה שבכתב בלבד ובכל מה שלא נאמר בהם בבירור גמור הם הולכים אחרי שרירות לבם ואור שכלם והם — הקראים; ג) המאמינים בספרי התורה שבכתב ושבעל פה, אך עם כל זה רחקו מהם הרבה ועשו להם

---

[1]) פרופיסור גרעֶטץ: «Geschichte der Juden« Bd. VII, s. 442 (ועי' גם „תולדות הקבלה והחסידות" להראב"ג צד 143).

[2]) בין העשבים השונים למיניהם יש משפחה אחת הנקראת מימוזא (Mimosa) פי' עשבי הרגשה שכופלים עליהם הרגשה בהם והם נקראים ג"כ בלשון רומי: noli metangere כלומר „אל תגע בי" (המ).

דמיונים חפשיים חוץ מכלליהם, בפרט במה שנוגע אל העולם הרוחני ובקשו להשוות עקרי הדת עם ציורי שכלם ולא לבשום במעילי התורה והמסורה אלא כדי לעורר השתוממות שומעי דבריהם ולמצוא חן בעיניהם, ואלו נחלקו לשתים אלה: א) הפיללעלענים ב) והמקובלים; הראשונים, אשר פרו ורבו בין היונים האלכסנדריים, בקשו לקרב את הפלוסופיאה הפלאטונית אל התורה, ולהשוותן למען תהיינה שתיהן שלמות בשכלם; והאחרונים, המקובלים, אשר בראו להם שטה חדשה ועקרית וילבישוה גם הם במלבוש מאמרי התורה, גם כי אנושית היא מכל וכל.

ודבר עקרי הוא לפי דעת המחבר לחשוב על עניני החכמה הזאת ממקורים כי במשך הזמן הרב נתערבו בה גם ממושגי הערביים והיונים; וכל אלה אשר מפני דמיוני שוא או משפטים קדומים מנעו עצמם ממצעד שלמות זמנם עזבו מעט מעט המחקרים העמוקים אשר היו מקור השטה ויסודתה ולא שמרו כי אם הקליפות המעתדות בעצם ובראשונה לטמון בקרבן עומק המחשבות והדעות, עזותן וזרותן.

עתה נבא אל גוף הספר:

החלק הראשון נחלק לשלשה פרקים. מטה שמדובר במשנה ובתלמוד על מעשה בראשית ועל מעשה מרכבה, ומראיות רבות אחרות, הנראות בעיניו לודאות ובלתי מספקות, המחבר גוזר דינו בפרק הראשון ואומר, שהקבלה כחכמה עיונית ורוחנית, אשר שמה מטרתה לפרש תעלומות הבריאה ופלאיה והעצם דאלהי, כבר נודעה לחכמי ישראל בזמן חרבן שני (המאה הראשונה לספירת הנוצרים) כחכמה נכבדה וחשובה עד מאד. בפרק השני הוא מדבר על ספרי המקובלים שלפי השמות אשר באו לנו מהם רבו מלמנות ועצמו מלספר, ואחרי התעכבו על השנים העקרים שבהם והם ספר יצירה שהוא מחשבו כמעשה בראשית, וספר הזהר שהוא מחשבו כמעשה מרכבה, הוא מביא טעמים ישנים וראיות רבות (ולפי דעתו — בלתי מוכחשות) על אמתת ספר יצירה, ומוכיח שהוא הוא הספר הידוע לחכמי תלמוד בבלי וירושלמי בשם זה, ונכתב בימי התנאים הראשונים בין מאת־השנה שלפני הלדת ישוע הנוצרי ובין החמשים שנה אחרי הולדו, בפרק השלישי המחבר מפלפל על אדות אמתת ספר הזהר, ואחרי בקרו ושקלו במאזני שכלו כל הדעות וההכרעות היותר עקריות ומפורסמות אשר הונחו על הספר הקדוש הזה וכל הראיות והטעמים אשר הובאו עליו בין לתמכו ולאמתו בין להכחישו ולהרסו, אחרי שקלא וטריא ארוכה הוא מסים וכוחו בהחליטו: כי רבי שמעון בן יוחאי לא היה הראשון אשר המציא את חכמת הקבלה, כמו שנתעו רבים בשוא לחשוב, כי עוד זמן רב לפניו כבר היתה ידועה; כי יסוד ספר הזהר הוא לרשב״י שלא כתבו בעצמו, אבל צוה לתלמידו ר׳ אבא לרשום וכותיו; כי החלקים היותר קדמונים שבו הם ספרא דצניעותא, האידרא רבא והאידרא זוטא; כי החלקים האחרים נתוספו בו במשך הדורות, שאולי איזה מהם היה ספר בפני עצמו כמו ספר הבהיר; כי כל החכמים המדברים בו חיו במשך שבע מאות שנים הראשונות למנין הנוצרים; וכי תוכן הספר ויסודותיו היו נודעים בקבלה כמה וכמה דורות לפני הכתבו.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

החלק השני יפרד לחמשה ראשים. הראשון כולל נתוח (Analyse) ספר יצירה, הוראת כ"ב אותיות ועשר ספירות וכו' וראיות ברורות שסוף דבר הספר הוא — האחדות המוחלטת. יתר ארבעת הפרקים מן החלק הזה כוללים: השני — נתוח ספר הזהר וחקירה על אדות דרך המקובלים לדבר במליצות־חידות (Methode allégorique des Kabbalistes) השלישי — דעותם על העצם האלהי עם ציור גדולת הבורא (Opinion des Kabbalistes sur la nature de Dieu), אדם עלאה, אין סוף, עשר ספירות וכו'. הרביעי — דעותם על העולם, על תמימותו בעצם כי אין בו דבר בעצמו רע, על הקליפות וכו' והחמישי — דעותיהם על נפש האדם וכחותיה, על הויתה מקודם, על גלגוליה, על מראה הפנימי („אנפין פנימאין") ועל מראה החיצוני („אנפין אחוראין") וכו' ומסים בארבע הצעות שהן הן — לפי דעת המחבר — יסודי חכמת הקבלה ואלו הן: א) בחשבה כל מעשי התורה וכל כחותיה בדרך העברה כמשלים, הקבלה תעורר בטחון האדם בעצמו, תעמיד השכל במקום הרשות ובחיק האמונה ותחת צל כנפיה תוליד ותקים הפלוסופיאה. ב) במקום האמונה באל בורא נבדל מן הטבע, אשר עם היותו כל יכול, דחק עצמו לשבת בטל לדורי דורות לפני הבריאה, הקבלה תעמיד דמיון העצמות הכללי (אידעע דער אַללגעמיינען סובסטאַנץ) אשר היא מצד העצם (רעאליטער) בלי סוף, מתבוננת תמיד ופועלת תמיד, יסוד כל העולם בלי היותה כלולה בו, וכל פעולתה היא התבוננותה הויתה והתפתחותה. ג) במקום עצם נבדל מן האל, עצמי בהחלט, נהיה מאין ועתיד לחזור לאין, הקבלה מודה בהוית צורות במספר בלתי מוגבל, אשר בהן העצמות האלהי מתפתח ומגיד עצמו לפי דתי הדמיון הבלתי משתנים. כל הצירות האלה, קודם מציאותן בעולם הגופני נתאחדו כבר בשכל העליון, ואם כן יש שני עולמות: האחד מושג או עליון, והשני גופני או תחתון. ד) האדם הוא הצורה הנשאה והשלמה מכל הצורות, אשר על ידה לבד הותר לציר את האל; האדם הוא הקשר המעבר בין האל ובין העולם. ע"י טבעו הכפול הוא דמות זה ודמות זה. ככל הנמצאים המוגבלים גם הוא כליל בראש בעצם ההחלטי (אַבסאָלוטע סובסטאַנץ) אשר בה יתאחד שנית אחרי הכינו את עצמו לכך ע"י ההתפתחות אשר היא עלול לה. אך יש להבחין בין הצורה האנושית, החלטית וכללית, ובין האדם הפרטי אשר חולשת דמיונו לה פעם יתרה ופעם לא כל כך עצומה. הראשונה הנקראת בנהוג „אדם עילאה", איננה יכולה להפרד מן העצם האלהי והיא הגלוי הראשון ממנו יתברך.—

החלק השלישי יפרד גם הוא והיה לחמשה ראשים. בהם המחבר מעביר בכור מבחנו ומביא במשפט כל שטת הפלוסופיאה אשר להן הצטרפות ויחס־מה עם הקבלה (Quels sont les systemes qui ofrent quelque ressemblance avec la kabbale). ובפרטיות: הפרק הראשון כולל — שטת אפלטון ביחיסה לחכמת הקבלה; השני — שטת הפלוסופים האלכסנדריים (פה ידבר גם על אדות דחכמה היונית, אשר „אין לה פרי כי אם פרחים", המאוסה בעיני חכמינו הקדושים בעלי התלמוד), ושטת כת הניאופלאטוניקער; השלישי — שטת ידידיה האלכסנדרוני הנודע בשם פילאָן היהודי; הרביעי — כת הנוצרים והשטה

דפלוסיפית שלדם (כאן המחבר מוכיח שעקרי הקבלה קדמו ליסודי הדת הנוצרית ושהיא לקחה ולמדה מן הקבלה דברים הרבה) ומסים בראיות מכריעות שאין לבקש בשום אחת מן השטות האלה הסכמה או קרבה באמת עם חכמת הקבלה. בפרק החמישי, והוא גם האחרון, המחבר בוחן הצטרפות הקבלה ויחוסה אל חכמת הכשדים והפרסים; ובסוף הפרק הוא ממצה את תמצית כל דעותיו העולות לו מלמודיו ומבחינותיו, מחקירותיו ודרישותיו ומחליט לודאי ששרש הקבלה הוא בחכמות הפרסיים, אך בלי אבוד מקוריותה, כי במקום השניות (דואליזמוס) באל ובטבע היא מורה האחדות המוחלטת בסבה ובעצמת (סובסטאַנץ); במקום בירור הוית הנמצאים ע"י מעשה רצוני של שני כחות המתנגדים זה לזה, היא מחשבתם כצירות שונות וכגלוי משתנה של השגחת החכמה העליונה הבלתי בעלת תכלית והגבלה; סוף דבר: בחכמת הקבלה הדמיונים הנבדלים (אידעען) יורשים מקום הגופים העצמיים, וחכמת מה שהיא למעלה מן הטבע (מעטאַפיזיק) דוחקת את הבלי המיטהולוגיא בשתי ידים [1].

בסוף הספר יבאו עוד שני פרקים נוספים וזה שמם: א) „חברת החסידים החדשים" (La secte des nouveaux Hassidim) ומדבר בו נכבדות גם ע"ד הבעש"ט — ב) „חברת בעלי הזהר או מתנגדי התלמוד" (La secte des Zoharistes ou antithalmudistes) שרבו העתקה מספרו האשכנזי של בער על הכתות הדתיות אצל היהודים. ובו ידבר ביחוד על יעקב פראַנק הידוע וישטתו.

ספר „הקבלה", הנעלה והמצוין במינו ובסגנונו בספרות העברית הצרפתית, נעתק לגרמנית ע"י הרב ד"ר יעללינעק עם הוספות ותקונים [2]. —

בהרושם הגדול שעשה ספר „הקבלה" בעולם הפלוסופיאה ובמצבו בתור חבר האינסטיטוט (Membre de l'Institut) השתמש פראַנק להוצאת מפעל ספרותי ענקי, אשר כשהוא לעצמו דיו לעשות ליוצרו שם גדול בכל העולם כלו, והוא:

ג) האוצר לחכמת הפלוסופיאה: Dictionnaire des sciences philosophiques (ibid. 1844—52) האוצר הגדול הזה חבר מאת חברת פרופי־סורים וחכמים («par une société de Professeurs et de savants») תחת פקודת (direction) פראַנק. בו לקחו חלק ראשי גדולי חכמי צרפת, כמו חברי האינסטיטוט אַדאָלף גאַרניה (Garnier), הורו (Haureau), בר־תלמי סט.

---

1) אף על פי שכבר מסרנו בזה לקוראינו הנכבדים ראשי פרקים מתוכן עניני ספר הקבלה (אם גם בקצור נמרץ) עפ"י סקירה כללית, שטחית, בסקרנו בעצמנו על הספר הנעלה הזה, המונח לפנינו במקורו הצרפתי (הוצאה חדשה פאריז 1889); בכל זאת לא נמנענו לתת בזה כדבר במקומו (בשנויים והוספות) גם את ההשקפה שערך עליו (לבקשתנו) החכם פרופ. קסטיליוני למען יקנה לו הקורא מושג יותר ברור ונאמן משטת פראנק בקבלה ובפילוסופיאה הדתית, וממהות ספרו הראשי («La Kabbale») ותכונתו בכלל. —

2) ככה Die Kabbala oder die Religionsphilosophie der Juden von Prof. Ad. Franck aus dem Französischen übersetzt, vermehrt und verbessert... (Leipzig 1844). (המעתיק יעללינעק יכנה א"ע בשער הספר: Jelinek)

הוילאר (Barthélemy Saint-Hilaire), זשורדאן (Jourdain), לייוועקע (Lévêque) די רעמוסא (De Remusat), בערסא (Bersot), באססיר (Beaussire), איגר (Egger) רינאן (Renan), סעסיי (Saisset), וואשערא (Vacherot), בולליה (Buollier), לולו (Lélut), באדריללאר (Baudrillart), יוליוס סימאן (Jules Simon) דאמירן (Damiron), פאל זשאנע (Paul Janet) מארטען, (Martin), סט. רעניי טאל-לאנדיה (Saint-René Taillandier) ומונק; הפרופיסורים אמיינדעע זשאקע (Amedée Jacques), ווירא (Véra), ביינאר (Bénard), העננע (Henne), ערנסט נאוויי (Ernest Navillé), ריא (Riaux), ווארערא (Varereau), בארני (Barni), קארל וואדדינגטאן (Charles Waddington), ורוססעלא (Rousselot); והחכמים בערטעדא, קורנא, שארמא, ארטא, דאנטאן, אלבערט לעמאאן, דארעמבערג, עמיל קארל, מאנסעל, פוטהי, בושיטט, טיססא ועוד רבים מראשי נקובי אנשי השם בקרב חכמי צרפת. וכל המאמרים אשר לא חתום עליהם שם המחבר, והם רבים מאד, מעט פראנק יצאו. רוב מאמריו יוכלו להחשב לחבורים שלמים, כמו מאמרו על הנפש [1]), המשפחה והמאטריאליסם ועוד רבים הכתובים ברוח חקירה ובישפה נמלצה מאד כאחד. — אולם לנו יקר המפעל הגדול הזה ביחוד ע"י הרוח החיובי המנשב בו והאמונה החזקה בד' ובהרוחני בכלל הממלאת כל חלליו — אשר בזה נראה את פראנק היהודי בכל עצם תמו — היא האמונה הטהורה אשר תלך שלובת יד עם הפילוסופיה האמתית. אם רב ערך העבודה הגדולה הזאת כשהיא לעצמה להחכמה, הנה שבעתים יגדל ערכה בשימנו לב אל רוח הסערה וקטב המרירי שהתחולל בצרפת בסוף המאה העברה ע"י הענציקלופידיסטים דידרו וחבריו וע"י זרע כחש ומרי שזרע וואלטאר בספריו הידועים. נגד שלטון הרוח הרע הזה, שפריש מוטות כנפיו לא לבד על המלומדים כ"א גם על המון העם — כמו שזכרנו כבר – ערך פראנק (יחד עם אנשי בריתו אנשי המופת) מחאה גדולה ונמרצה מצד המדע האמתי והשכל הישר, ב„אוצרו" אשר כמהו לא היה עוד לפניו ספר־ענקי המקיף את כל אפק הפלוסופיאה וכל מקציעות חקר האלוה. — ליתר באור משפטנו זה ולמען תת להקורא מושג נאמן משטת פראנק והלך־נפשו נחשוב לנחוץ להביא בזה קצת מדבריו בהקדמתו ל„האוצר", אשר בהם הודיע בעצמו עקרי שטתו ודרכו שאחז בחבורו זה—אשר נשאר נאמן להם בכל ספריו ומאמריו שכתב אח"כ עד היום הזה — ואלה דבריו:

„(א) אם כי נכבד ונעריץ את כח־המגין המלוה את האדם מיום גיחו מרחם עד שובו לעפרו, הכלול ברעיון מציאות ד' ובהחשב לו השמים למקום מולדתו האמתי; נחשיב בכל זאת, כי הפלוסופיאה והדת הם שני דברים נבדלים זה מזה ונכבדים שניהם כאחד לשלמות הנפש ולכבוד המין האנושי, ואין האחת יכולה למלא מקום השניה. אמנם נחשוב כי הפלוסופיאה היא חכמה חפשית ועומדת ברשות עצמה ואיננה דורשת כי אם את השכל; אולם נאמין ג"כ כי השכל איננו

---

[1]) המאמר הנעלה הזה (âme), שבו מדבר נכבדות ע"ד הנפש ומעלותה נגד שטת המטריאליזם, הוציאה האגודה „נגד הכפירה באלהים" על חשבונה במחברת מיוחדת למען הפיצה בקרב העם.—

כח פרטי (individuel), השונה באדם אחד מברעהו ומשתנה מזמן לזמן; לא! השכל יבוא מד׳ והוא מוחלט ובלתי משתנה כמהו בעצמותו, כי הוא ברק נוגה החכמה האלהית המאיר לכל בני אדם יחד..

„ב) השטה אשר נחזיק בה היא שטת סוקראט ודיקארט אך שמש נשתמש בה ביתר זהירות וביתר שלמות לפי מצב החכמה בימינו עתה. רחוקים אנחנו כאחד מן שטת המחישה (empirisme) אשר לא תכיר אמתת כל דבר העומד מעל כפת הפעולית הגשמיות והיותר מורגשות, וכן מן ההשתכלות (spéculation) הפשוטה והערומה אשר תתן חילה לרעיונות רוח והזיות של הבל. שטתנו הפסיכולוגית בנויה על יסוד „הידיעה הפנימית" (concience) אשר לאורה נביט על כל המעשים והמצבים של נפש האדם ונקבץ לאחד אחד את כל העקרים וכל הרעיונות, שהם בצד־מה יסוד הכח המשכיל אשר בנו, ובעזרת החקירה והעיון נרומם אותם למעלת האחדות היותר שלמה ונוציא מהם תוצאית רבות ונכבדות.

„ג) בדרך הזה אשר סללנו לנו נורה בחכמת הנפש את הנטיה הרוחנית (spirituatisme) היותר מחלטת ונאחד את שטת לייבניץ עם שטת אפלטון ודיקארט. לא נחפוץ כי תחשב הנפש כציור־שכלי (idée) פשוט ולא ככח בלתי בעל חפץ אשר מטרתו ותכליתו רק לעמוד ולשמש לפני הגוף ולא כאיזה צורה מקרית של ההויה בכלל, אשר אחרי כלות תפקידה תעבור ותבטל ולא תשאר כ״א בתור מהות בלתי ידוע לעצמו, בלי זכרון העבר: הנפש היא בעינינו עצם חפשי ובעל אחריות (responsable) נבדל בשלמות מכל יתר הנמצאים, עומד ברשות עצמו ומכיר את עצמו, מושל על עצמו ומכיל בקרבו בטחון הנצחיות ואל־מות.

„ד) בתורת המוסר אין כל קנוניא (transaction) בין החשק הטבעי (passion) והחוב המוסרי, בין ההכרח, ר״ל התועלת הזמני ובין היושר הנצחי. רעיון החובה, רעיון הטוב כשהוא לעצמו, הוא לנו חק קים ומושל בכל תקפו, איננו סובל שום תנאי ושום הנחה, מחייב את הממשלות והמדינות כמו את האנשים הפרטים ודרוש להיות לקו ולמשקלת במשפטנו על הזמן העבר כמו במחשבותינו על הזמן העתיד. ואולם מאמינים אנחנו ג״כ כי תחת ממשלת החק הטבעי הזה, אשר הצדקה והחסד ואהבת ד׳ הם התשלום הנחוץ לו בהחלט, ימצאו כל צרכי טבעני את ספקם הדרוש להם...

„ה) בכל השאלות הנופלות על האלהות ועל יחוסה על האדם ישמנו מקום להרגש והכרנו — יותר מאלה שהיו לפנינו — את פעלתו המועילה והנאותה לו בצדק; ואף כי מצד אחר החזקנו במשפטי השכל וזכותו בכל עצם תקפם, ולדעתנו יש להשכל היכלת להוכיח לנו מציאות ד׳ וללמדנו תאריו הבלתי־בעלי־תכלית ויחוסיו עם כללות הנמצאים; אולם ע״י הרגש נכנס עם האלוה כביכול במישא ומתן יותר פנימי (intime) ופעולתו עלינו תהיה יותר מרגשת ויותר נכרת, יותר תכופה ויותר נוכחית (unmédiate et présente). מתנגדים אנחנו ביחוד אל דרך הנסתר והסוד (mysticisme) המקריב את השכל בעד הרגש ואת האדם בעד ד׳, ואל הפנתאיזם השולל מה׳ גם את שלמות האדם ע״י הנחת עצם רוחני חסר דעה וחפש; האל המפשט והבלתי ברור הזה יעשה לנו לבלתי אפשרי ע״י

הכרת עצמנו ובחירתנו, אשר עליה נוסדה שטתנו; ועל מקומו נראה את ההשגחה העליונה, את האלוה החפשי והקדוש אשר המין האנושי יעבדהו, את מחוקק העולם המוסרי ומקור ועצם האהבה להיפה והטוב, שאין לה תכלית וקץ.

„ו) מאמינים אנחנו בפרוגרים מחוכם המתאחד עם העקרים הנצחיים של התבונה, ולכן יתקשר לדעתנו המצב הנוכחי של המדע בקשר צר עם העבר; הסדר אשר על פיו תבאינה אשה אחר רעותה השטות הפלוסופיות בדברי הימים הוא גם — הסדר המושל בהתפתחות השכל האנושי בכל דור ודור ובמין האנושי בכלל."

מלבד הודוי הפלוסופי הזה — המפיץ אור בהיר לא לבד על תכלית „האוצר" ומטרתו כי אם גם על שטת מיסדו הגדול ועורכו הראשי, על תכונת רוחו והלך נפשו — ראויה עוד להזכר התנגדותו של פראנק לדרך הפלוסופים האשכנזים; לשפוט על כל דבר וענין על פי יסוד־הגיוני מונח מראש (a priori) ולבנות שטות שלמות ומסודרות בכל חלקיהן על פי דמיונם והגית לבם לבד. —

תוכן עניני „האוצר" (שיצא לאור במהדורא תנינא, בשנוי מן הקצה אל הקצה, בשנת 1875 בכרך אחד גדול מאד) יפרד לחמשה ראשים: א) הפלוסופיאה בעצמה; ב) קורות הפלוסופיאה ומשפט כל דעותיה ושטותיה; ג) תולדות הפלוסופים וחוקרי אלוה; ד) רשימת ספרי הפלוסופיאה; ה) באורי המלים הבאות בפלוסופיאה לכל שטותיה, בשום־לב אל שנויי מושגיהן לפי התחלפות הזמנים.

ד) „ע"ד הידיעה הברורה": De la Cortitude, rapport à l'Académie des sciences morales et politiques (ibid. 1847).

הספר הזה כולל דין וחשבון ארוך על הספרים (Mémoires) שהושיטו חכמים שונים להאקדמיא לתכלית „עבודת־הפרס" שקצבה בשנת 1844 ע"ד „תורת הידיעה הברורה" (ר"ל לבאר גבולי ידיעתנו במושכלות באופן ברור ונעלה מעל כל ספק והידיעות שבאמת הן בלתי ברורות, ורק לפי המשקל הראשון (וואהרשיינליך) הן נראות כאמתיות; ולתאר השטות השונות של הפלוסופים המפורסמים בענין זה וכדומה). כל הספרים שחברו במקצוע זה להשיב על השאלה הזאת — עשרים במספר (ובהם בעלי איזה כרכים) — נמסרו מטעם האקדמיא לפראנק, והוא הוציא עליהם את משפטו (המכיל כמה מאות עמודים בדפוס) שקרא לפני חכמי האקדמיא ונתקבל מאת כל החברים. — בראש הספר יבוא מבוא ארוך (בן 107 עמודים) „ע"ד חובות הפלוסופיאה במצב הנוכחי של החברה" שיש בו הרבה דברים נכבדים ונעלים מאד ע"ד יחס הפלוסופיאה להדת והאמונה בד'.

ה) „שטת השתתפות ומשפטה ע"י דברי הימים": Le Communisme juge par l'historie (ibid. 1848) הספר הזה נדפס תחלה בכתבי האקדמיא (1848) ויצא לאור בפני עצמו בפעם שניה בשנת 1849 עם הוספת מאמר מיוחד (שנדפס ג"כ בתחלה בכתבי האקדמיא על חיי החכם Mably ושטתו בפוליטיק ותורת החברה. המחבר מבטל את שטת הקאממוניזם ע"י

ההסתוריא בהביאו דעות כל מחוקקי עם ועם ומשפטי כל הדתות השונות על הענין הזה ובהוכיחו מה רב ערך הקנין העצמי וטהרת־המשפחה.

ו) „חקירות בתולדות עמי המזרח״: Etudes orientales, cont. les doctrines relig. philosoph. de la persé; de l'etat polit. et relig. de la Judée dans les dernieres temps de sa nationalité. M. Maimonides, Sal. Ibn Gabirol, les langues semitiques, le cantique des contiques etc. (ibid. 1861).

הספר הזה הוא רב הכמות והאיכות; מכיל מאמרים גדולים ונכבדים הנוגעים לקדמוניות עמי הקדם, דעותיהם ושטותיהם ודרכי מוסרם, והם: א) „המשפט אצל העמים הקדמונים בארצות המזרח״; ב) „הדעות הדתיות והפלוסופיות של הפרסיים״; ג) „ע״ד המעמד המדיני והדתי של ארץ יהודה בימים האחרונים לעמידתה ברשות עצמה״; ד) „הרמב״ם״ (חייו ותורתו); ה) „סובי צברון״ (הוא ר׳ שלמה בן גבירול); ו) „לשונות בני שם״; ז) „שיר השירים ועניננו״; ח) „שטה חדשה בבאורי כתבי הקדש״. — אחדים מן המאמרים האלה ראו אור לראשונה בכתבי האקאדמיא.

ז) „המתקנים ומחברי ספרים באירופא״: Reformateurs et publicistes en Europe (ibid. 1863).

הספר הגדול הזה יכלכל במאמרים שנושאם אנשים שונים — והם: אוגידיו ראָמאַנו (Aegiodius Romanus) סט. טהומאַס ד׳ אקוין (St. Thomas d'Aquin)[1], ווילהעלם אָקאַם (Guillaume Ockam), מארשיל די פאדוא (Marsil de Padoue) דאנטי אליגיורי (Dante Aligiori) והפראנציסקאנים במאה הי״ד: ראול די פריסטי (Raoul de Prestes), פיערר די קוּנירע (Pierre de Cugnières), זשאַן באָדען (Jean Bodin), טהומאַ מאָרי (Thomas Morus), מאשיאוועל (Machiavel), זשייראָן סאַוואָנאַראָליי (Jérôme Savonarolé) — הספר יכלכל תולדות המשפט הטבעי (droit naturel) בימי הבינים ותקופת תחית המדעים (Renaissance) ותוכנו: מבוא, והוא הדרשה שדרש פראַנק (ביום 20 פיברואר 1856, יום שנתעלה למעלת פרופיסור טיטולארי) בפתחו לקחו בהקוליזש די פראַנס על המשפט הטבעי; השקפה כללית על התיסדות החברה והחקים (Légistation) בימי הבינים.—

ח) „הפלוסופיא של משפט העונשים״: Philosophie du droit pénal (ibid. 1864).

הספר נחלק לשלשה חלקים: א) ע״ד יסודי משפט העונשין והשטות

---

[1] הוא הפילוסוף הגדול ראש המדברים טומאש די אקינו״ (כן יתארהו ר׳ אברהם אבן נאמיאס בהקדמתו להעתקת פרושו של טומאש על ספר אריסטו שהעתיק בשנת 1491 באוקנ״א) אשר עליו הטיף מלתו הד״ר יעללינעק בספרו „טומאש ומאקינו בספרות ישראל״ («Thomas von Aquino in der Jüdischen Literatur«, Leipzig 1853). ועי׳ גם בספרו «Philosoph. und Kabbala חברת ראשונה (ibid. 1854) צד כ״ו (II) «מאמר בכחות הנפש להחכם טומאש די אקינו כומר מכת הדרשנים״. —

השונות בהלכה זו, בשבעה פיקים; ב) על החטאים השונים ואחריות בעליהם, בחמשה פרקים; ג) על העונשים בכלל ועונש המיתה בפרט.

ט) הפלוסופיאה שבדרך הסוד והנסתר בצרפת בסוף המאה הי״ג: La Philosophie mystique en France à la fin du XIII. siècle (ibid. 1866).

הספר כולל תולדות סט. מארטען (St.-Martin), שטתו ודעותיו בפלוסופיאה, בחכמת המדינה ובדת.

י) „הפלוסופיאה והדת״: Philosophie et Religion, cont. Le mysticisme cher les Grecs. Le mysticisme et l'alchemie. Le rationalisme relig. au XII. siècle. Les travaux de Salvador. Moïse expliqué par Spinoza (ibid. 1867).

הספר הזה מכיל קבוצת מאמרים נכבדים רבי הכמות והאיכות אשר כלם (זולתי אחד) ראו ראשונה אור בכתבי העתים הגדולים «Journal des Débats», «Journal des Savants» והם כוללים השקפות פרטיות ומאמרי בקרת על ספרים גדולים שתוכנם עניני פלוסופיאה ודת. מתוך כל המאמרים (השונים בתוכנם איש מרעהו תכלית שנוי) נשקף הרעיון האחד, שהוא שעשועים להמחבר והבריח התיכון המבריח את כל דעותיו מן הקצה אל הקצה כי הפלוסופיאה והדת לא תוכלנה למלאות אשה מקום רעותה כי אם עליהם לשמש בכתר אחד. — ואלה שמות המאמרים היקרים הכלולים בספר הזה: א) דרך הנסתר והסוד (Mysticisme) אצל היונים; ב) המיסטיציזם והאלכימיאה; ג) הנטיה המדעית וההגיונית (rationalisme) במאה הי״ב [המאמר הנעלה הזה מכיל יותר ממאה עמודים ותוכנו הוא השקפה על ה„מורה נבוכים״ להרמב״ם שהוציא לאור הבלשן פרופ. מונק במקורו הערבי עם העתקה צרפתית, ועל הפלוסופיאה העברית במאה השתים עשרה בכלל]; ד) הספרים הנוגעים לכה״ק מאת סאלוואדאר; ה) הצעת דעות שפינוזא על אדות משה רבינו ע״ה; ו) דת חדשה בפרס הבאבים; ז) הנטיה המדעית בדת ואמונה בצרפת; ח) מיסד הדת של כפירה בד׳ אויגוסט קאָנט (Conte); ט) המשך של המאמר הקודם, „החכמה איננה מתנגדת לאמונה בד׳ ואיננה פוזיטיפיסטית״; י) רעיון מציאות ד׳ וכפירה באלהים בזמננו; יא) השארת־הנפש מנקודת־הראות של הדת. — הספר יצא לאור שנית בשנת 1869. —

יא) „תורת המוסר בעד כל אדם״: La morale pour tous (ibid. 1886).

בספר הזה (יצא לאור בהוצאה שניה בלי כל שנוי בשנת 1873), שתכליתו להיות לתועלת רוחנית לאדם רב ולפיכך הוא ערוך בשפה ברורה ונעימה ומסודר בסדר נפלא, המחבר מורה דעת עקרי המוסר וחובות האדם בעולמו והוא נחלק לשני חלקים: א) תורת הנפש ביחוסה להמוסר (psychologie morale); ב) תורת פרטי המוסר. החלק הזה (שהוא עיקר הספר) יפרד והיה לארבעה ראשים: א) תורת המוסר של האדם הפרטי; ב) תורת המוסר החברתי (sociale) [המתחלק ג״כ לד חלקים: המשפחה, החברה, המדינה וחובות האזרח, משפט העמים זה

לזה והובות הממשלות אשה לרעותה] ; ג) חובות האדם אל העצמים (êtres) הפחותים מערכו ; ד) חובות האדם לד׳ או המוסר הדתי.— הספר הנעלה הזה (המוכיח באותות ובמופתים „מציאות דת מוסרית, עד כי אין אדם בארץ אשר לא ידמה אותה בנפשו ולא יטה מחשבתו אליה") [1] הוא כעין תמצית ותוצאה (רעזולטאַט) ומצוי להלכה למעשה של כל חקירות המחבר בפלוסופיאה. כביר וגדול הוא הרושם אשר יעשה על נפש הקורא לקרב את לבו אל בקשת הטוב האמתי בהחלט.—

יב) „בעלי חכמת המוסר והפלוסופים" : Moralistes et philosophes (ibid. 1871).

בכתבי־האקאדמיא לחכמות המוסר והמדינה «(Séances et travaux de l'Académie des Sciences morales et philosophiques)» נדפסו ממנו מאמרים רבים מאד, משנת 1844 והלאה, אשר רבם יוכלו להחשב, ע"י כמותם ואיכותם, לספרים שלמים והננו להזכיר בזה את החשובים שבהם בשם :

א) בשנת 1844 : Memoire sur la création.

ב) בשנה ההיא [2] : Notice sur Cardan.

ג) בשנת 1845 : Mémoire sur la destionée humain.

---

[1]) ראה מאמרו הנעלה של החכם הפרופ. ר' יצחק חיים קסטיליוני ב„אוצר הספרות" (II Jahrg. s. 220-24): „מסבות המעשים לפי דעת הפלוסוף המפואר אדאָלף פראנק המסורה בספרו „מוסר לכל".— דברים אחדים ממנו, היקרים לנו ביותר, נתן בזה; ואלה הם:

„התועלת משונה היא מן התענוג ומן התאוה; רחוקה היא מן התענוג כרחוק המועיל מן הערב; המועיל הוא תמידי וסוכן לאשרנו, הערב איננו בלתי אם הרגשה קצרה ועוברת. כן התועלת והתענוג לא נועדו יחדו כי אם חוץ מן הכלל, ואי אפשר להשיג הראשונה כי אם בעזיבת השני; דרך משל: אם רוצים אנו להרבות עשרנו להיות בטוחים שלא תחסר לנו פרנסתנו לעת זקנתנו, מוכרחים אנו לעמוד נגד תאוותינו ולמנוע ממנו המותרים בעת נעורנו. התועלת רחוקה היא עד מאד גם מן התאוה, כי בעוד שהתועלת נשענת על ההשכלה ועל החשבון, הנה התאוה בעזותה ובקשיות ערפה איננה נשמעת כי אם לקול עצמה ואם במקרה תחשוב ותתבונן, לא תעשה זאת כי אם להגלות אחרי כן בכח גדול ופתאומי בלי גבול וקץ. אבל העצם השכלי יפעול תמיד על פי סבה רביעית אשר לפניה כל הסבות האחרות תכלינה מכל וכל או לכל הפחות תאבדנה ערכן, ותקרא חובה שהוא הטוב.

„הסבה הזאת היא תורה אחת אשר שכלנו מודיע לנו כראויה והגונה, עד כי כל עוזביה ילבשו בשת וכלימה והיו דראון לכל בשר; תורה בלתי נותנת רשיון לשום אדם להוציא עצמו מכללה על שום דבר, שאינה מכרת לא מקום ולא זמן, לא מקרים ולא מצבים, אבל השאר נצח בהויתה ובעצמותה בלי שום שנוי וחלוף כלל; תורה אחת לדורי דורות לכל מי שיעמול תחת השמש!"

(ibid. p. 221-221).

[2]) הקורא יודע בלי ספק כי „מכתבי האקאדמיא" יצאו לאור ארבעה כרכים בשנה.

ד) בשנה ההיא: Rapport sur un ouvrage de M. Lanci, ayant pour titre Paralipoménes pour servir à l'explications de l'Écriture saint par des monuments phéniciens, assyriens et égyptiens.

ה) בשנה ההיא: Notice sur la Famille (ע"ד המשפחה).

ו) בשנת 1846: La foi dans les limifes de la raison et de la philosophie.

ז) בשנה ההיא: De l'habitude (ע"ד ההרגל).

ח) בשנת 1847: Rapport sur le Mémoire de M. Bouchité, intitulé: De la persistance de la personalité humain après la mort.

ט) בשנה ההיא: Mémoires sur les devoirs de la philosophie dans l'état actuel de la société.

י) בשנה ההיא: Notice sur Labruyère.

יא) בשנת 1849: Notice sur Maimonide (ע"ד הרמב"ם).

יב) בשנה ההיא: Mémoire sur l'objet et les principes de la morale (ע"ד יסודי המוסר וכו').

יג) בשנת 1850: Mémoire sur l'objet et la nature des passions

יד) בשנה ההיא: Notice sur Henri More.

טו) בשנת 1851: Mémoire sur les théories sacrées des Perses.

טז) בשנה ההיא: Thomas Morus, parallèle entre sa vie et ses doctrines.

יז) בשנת 1853: Rapport fait des Sciences morales et politiques, ou nom de la Section de Morale, sur le Concours pour le prix de morale à décerner en 1852.

יח) בשנה ההיא: Notice sur Machiavel.

יט) בשנה ההיא: Paracelse et l'Alchimie en XVI. Siècle.

כ) בשנה ההיא: Mémoire sur les sectes juives avant le Christiannisme. (מאמר גדול ונכבד, ע"ד הכתות השונות שהיו בקרב ישראל בימי הבית השני כמו: הצדוקים, הפרושים האיסיים וכו').

כא) בשנת 1852: Mémoire sur la nature, l'origine et la formation de la parole.

כב) בשנה ההיא: Mémoire sur la sensibilité.

כג) בשנת 1856—57: Rapport sur un ouvrage de M. Ernest Rénan, intitulé: Historie générale et systeme comparé des langues sémitiques.

כד) בשנת 1857: Le drat chez les Chinois.

כה) בשנת 1857—1859: Rapport sur un ouvrage de M. Munk, intitulé : Mélanges de philosophie juive et arabe.

עוד המון מאמרים רבים ונכבדים נדפסו ממנו בכתבי האקאדמיא (לשנת 1860 והלאה) ובכתבי עתים שונים (לדוגמא ראה מאמרו «Les drat chez les anciennes nations de l'Orient« בסה"ע «Revue contemporaine» בהנומר מיום 31 אוקטובר ומיום 15 דיסמבר לשנת 1855 ובהג' מיום 15 פיברואר לשנת 1856); והוא גם אחד הסופרים הראשיים של המכתב העתי «Journal des Débats» הידוע. —

זה הוא הרב ר' יעקב פֿראַנק אשר בו תתגאה כנסת ישראל; זה הוא הפרופֿיסור Adolphe Franck אשר בו תתפאר צרפת, ואשר עליו יֵאמר אשרי יולדתו!

רבי שלמה בן־מאיר שיללער־סינעשי.

בתחלת שנת תקפ״א, סוף שנת 1820 למספר הנוצרים [1]) בעיר בודא הישנה (Alt Ofen) אשר במדינת הגר (Ungarn), עיר ואם בישראל מלאה (אז) חכמים וסופרים, סמוכה ונראית לקרית מלך רב בודא ופעסט (והיום לה יקראו Budapest במלה אחת), נולד הרב ר' **שלמה** המכונה פרופיסור ד״ר **שיללער־סינעשי** (Schiller-Szinessy) לאביו הר״ר **מאיר** (למאיר ובא קראו אור), תורני מופלא ומהלל בצדקתו ובחסידותו [2]), ממשפחה גדולה בישראל [3]), ולאמו הכבודה מרת **טעלצע** [4]), רבי מאיר ז״ל, שהיה מוהל

---

[1]) יום הלדת את שלמה לא נודע בברור; לפי דברי אחיו הבכור הרב ר' יהושע יהודה (אדם גדול בתורה ובחכמה, זכרו לברכה!) נולד בי״ב מרחשון; ולדברי אחיו הצעיר ממנו לימים הר״ר אורי שרגא — ביום י״ב כסלו; ועדות שניהם מכונת כי ראה שלמה אור עולם בפעם הראשונה — בתחלת שנת תקפ״א.

[2]) הוא היה בקי בששה סדרי משנה בעל פה, ונתעטר בעטרת חכמים מבי-דינא רבא דק״ק אובן-ישן; נפטר בן פ״א שנים ביום ב' כ' אייר שנת תרכ״א.

[3]) אביו הרב ר' שלמה ז״ל היה ספרא רבא בישראל, היה עושה ומעשה צדקות עד אין מספר; ומעשהו האחרון היה — מכתב-מליצה לאחד מפרנסי קהל בודא שכתב בעד אלמנה עלובה אחת; וכאשר כלה לכתוב את הספר והוא על ערש דוי בחליו אשר ימות בו, ויגוע וימת ויאסף אל עמיו. ויספדו לו כל העניים אשר בבודא הישנה. אשתו של הר״ש ז״ל, מרת מלכה ע״ה, היתה בת כהנים גדולים ומיוחסי משפחת בעל „שפתי כהן" (הש״ך). ואביו הרב ר' מנחם ז״ל שויתי ה' לנגדי (שי״ל) — כך היה חותם כאבותיו — היה מגזע הגאונים מוסדי ארץ, גדולי פרובינצה הרב „המאירי" ולמעלה בקדם הראב״ד בעל ההשגות והראב״ד בעל האשכול.

להר״ר מאיר ז״ל היו שני אחים: הר״ר שבתי והר״ר מנחם; ושלש אחיות: מרת זיסל (בן בנה הוא הרופא המפורסם והאוהב לבני העניים במערן אשר במדינת טירול נגבה, החכם Dr. Honigsberg), מרת גיטעלע אשת הר״ר מרדכי בוער, ומרת רחל אשת הר״ר שמחה ריעז (מנוחת כלם כבוד!).

[4]) מרת טעלצע היתה קרובה להר״ר מאיר קרבת־משפחה בטרם נשא אותה לו לאשה; והיא היתה אשתו השניה. מאשתו הראשונה (והיא גם היא היתה ממשפחתו) נולדו לו ארבעה בנים; אבל שלמה לא מצאם עוד בארצות החיים, כי מתו כלם בטרם בואו תחת השמים. וגם משלשה עשר הילדים אשר ילדה לאביו אשתו השניה (אם שלמה) לא ידע רק ששה. — האשה הכבודה מרת טעלצע היתה בת הר״ר פנחס ואשתו מרת העדל ע״ה. ואבי הר״פ היה בן לאביו הר״ר ר' יעקב יקב ב״ק — (בני קדושים) כך היה חותם שמו כאבותיו — איש ירא וחרד לדבר ה' ושתדלן בחצרי המלך והשרים; והוא היה ממגורשי אנגליאה וממקדשי שם ה' בקדש באיטאליאה. ותלד לו אשתו הגבירה מרת בהיא שלשה בנים ואלה הם: הרב ר' שמואל אב״ד בעיר שוראן; הרב ר' צבי אב״ד באראד וסעגעדין (אותו הספיד בן־מאיר זה קרוב לחמשים

מומחה [1]) על בכבודו ובעצמו כדת וכדין, את בשר ערלת בנו הנולד לו, ויקרא להילד הנמול שלמה, כשם אביו הרב ז"ל [2]). —

שנה) — שני גאוני ישראל — והר"ר פנחס הנזכר; ושלש בנות, ואלו הן: מרת אסתר אשת הרב האב"ד בקוטנא, בעל הספרים „ארץ צבי" ו„תאמי צביה" (נינם ונכדם הוא הרב המטיף ד"ר אראָלף יעללינעק בווינא); מרת בילה אשת הרב האב"ד בפעזינג ומרת מאמעלליא אשת הרב האב"ד בעיר הוריסון.

על אודות זו האחרונה האשה המצוינה מרת מאמעללע, מוציאים אנחנו מספר־זכרונות־המשפחה אשר להרב ר' שלמה בן־מאיר את הדברים המעטים האלה:

בהיות מאמעללע אלמנה וזרע אין לה והיא כבת תשעים ועיניה קמו מראות, ישבה בבית בת אחיה (הר"ר פנחס ז"ל) מרת טעלצע והנער שלמה עודנו נער; וישתכל פעם אחת בפני דודתו הזקנה מאמעללע ויבהל מעט ויאמר אל אמו: „ראי, פני דודתך מבהיקים כזכוכית מלוטשה!" ותאמר לו אמו: ולא נמצא נשים יפות כבנות זקני ר' יעקב יקב ב"ק; והעולה על כלנה ביופי היתה מרת מאמעללע דודתי. ויהי היום והנערה גדלה ועתה, עת דודים, הגיעה; ויבאו אבות כמה בחורים הגונים לחלות את פני זקני לתת את בתו, את מאמעללע לבניהם לאשה; ובתוכם היה בחור אחד יפה תאר ויפה מראה, ירא אלהים ועשיר גדול, אבל לא היה צורבא מדרבנן. ויען הכסף את הכל ויתן לו זקני את מאמעללע לאשה. ויהי בחצי הלילה ליל־החפה והחתן והכלה על האפריון. ותיקץ האשה ותחרד ותבהל מאד מאד כי לא שמעה נשימת „החתן" (אישה) ותדליק את הנר ותרא והנה אישה מושכב מת על המטה! והנה בימינו אלה — הוסיפה טעלצע לספר — היינו אומרים כי החתן מת בחלי־הלב; אבל בימים ההם, וביחוד אנשי ב"ק שהיו מאמינים בני מאמינים, כלם כאחד אמרו כי יד ה' היתה בם ותיסרם על חטאתם אשר חטאו בתתם את בתם לעם הארץ! ויהי לתקופת השנה, שנת־האבל, ויתן האב את בתו מאמעללע לבחור „עני בממון ועשיר בתורה, דל בכסף וגביר בחכמה ויראת שמים". הבחור העני הזה הוא — הרב ר' אורי שרגא האב"ד בהוליסון, הנזכר.

[1]) הוא רשם בספר שמות אלפי הנמולים על ידו שזכה להכניסם בבריתו של אברהם אבינו. אבל ספר־הזכרונות הזה אבד ע"י מקרה רע. וזוהי הנסבה להעדות־הבלתי־מכוונת בין שני אחי בן־מאיר בנדון החדש שבו נולד.

[2]) מלבד הרב ר' שלמה, היו לרבי מאיר אביו ארבעה בנים ובת אחת. הבנים הם א) הרב ר' משה יצחק גרשון (הגדול שבבניו בתורה בחכמה ובחסידות) והוא מת (בשנת תקנ"ד ביום א' כ"ג אייר) בעודנו באבו ולא זכה להכנס לחפה עם בת הרב דעיר דומאן אשר עמה נתקשר בקשר האירושין; והרב האב"ד רבי צבי הירש העללער ז"ל, אשר בישיבתו למד המנוח הרמי"ג ז"ל בעוד הרב בבוניהארד ובאווזוואר, הספידהו כהלכה. הרמי"ג, אם כי היה צעיר לימים מאד (מת בשנת העשרים ושתים לימי חייו) ידע את ארבעת חלקי הרמב"ם בעל פה והניח אחריו ברכה כמה חבורים על סוגיות הש"ס. והוא גם היה מורו של אחיו שלמה. — ב) השני בדומה לו הרב ר' יהושע יהודה גדול ומובהק בתורה — ולו בנים חכמים ויראי ה' (בנו החכם ר' שלמה פנחס, המכונה Salomon Schill הוא מורה בבית מדרש הרבנים בבודא־פעסט). — הוא היה תלמיד הגאונים הרב ר' מאיר ז"ל אב"ד ביארמוט ואווזוואר והרב ר' יחזקאל בנעט ז"ל אב"ד בנייטרא; היה מוהל אמן במלאכתו מאין כמהו וזמן־מה היה דין בעיר ראאב (ובשם שני אחיו המופלאים האלה יקרא בנו הצעיר של הרשב"ם ובן זקוניו, החכים

הורי הרשב״ם (הרב ר׳ שלמה בן־מאיר היו „בעלי זהב וכסף״ ולא השם אלהים עשר ונכסים; ואף על פי שבין עשירים גדולים לא נמנו, בכ״ז לא היה כסף נחשב בעיניהם לשני דברים: למעשה הצדקה [1]) ולחנוך בניהם לתורה. ויותר מכלם הזילו זהב מכיסם בעד בנם שלמה וחבה יתרה נודעת לו מהם שבזבזו בעבורו הון רב למורים ולמלמדים בבית ובחוץ [2]). אבל כספם לא היה לריק, יגיעם ועמלם לא זרעו על צחיח סלע: הנער שלמה עשה חיל בלמודיו עד להפליא; עוד לא שלמו לו עשר שנים וכבר תרגם את החלק הארמי מספר דניאל ושאר חלקי המקרא הכתובים ארמית, ללשון עבר צחה. בעת ההיא ידע בעל פה כל המקרא וכן את המסכתות: ברכות, כתובות ובבא מציעא מתלמוד בבלי. רבותיו בבית היו: הר״ר שלמה זלמן נייםאַן למקרא ולמפרשיו; והר״ר משה סערדאַהעל — לתלמוד ולמפרשיו. הראשון, שהיה רבו במקרא [3]), ישב בבית הורי הרשב״ם; והשני, רבו בתלמוד, ישב בבית־עצמו (כי אשה ובנים היו לו). ובכל יום ויום תכף אחר תפלת־שחרית בא לבית הרשב״ם ויעסוק עם תלמידו זה בלמוד עד סעודת הצהרים; ומיד אחר סעודת הצהרים שב הרמ״ס לבית תלמידו, וילמד אתו עד עת תפלת המנחה. אז תהו אחי הרשב״ם הגדולים ממנו על קנקן אחיהם הצעיר וחקרו על למודי היום. משנת העשר לימי חייו עד שנת השלש עשרה שקד הרשב״ם על דלתות בית הספר הנורמאַלי ללמוד הלמודים החיצונים מפי מורו האהוב לו מאד, האדון סאַלאַמאָן ניימאן [4]). ולמודי קדש כמו פרושים על תנ״ך, דקדוק ל״ע

גרשון יהושע). — ג) נער קטן פנחס שמו (כשם אבי אמו) והוא מת כבן חמש בחלי־רע בשנת תקנ״א. ולהבדיל בין המתים ובין החיים — ד) הרב ר׳ אורי שרגא, והוא היה ילד זקונים להוריו ואביו ואמו אהבוהו מאד. — הבת היא מרת הינדל (כשם אם אמה), אשה חכמה וצדקת, אשת הרב ר׳ גרשון שוואַרץ ראש ישיבת הנגיד ר׳ יעקב רייז (להם בת אחת, מפורסמת בצדקותיה ושמה חוה). האיש הזה נשאו רוח ה׳ בשנת תקנ״ח וישליכהו באחד הבתים בעיר בודא החדשה; והוא ורעו רבי אלעזר הירש נרצחו יחדו ולא הובאו לקבורה, ותהיינה נשותיהם עגונות צרורות עד יום מותן. — וכלם היו זרע ברך, למודי ד׳!

[1]) הורי הרשב״ם הנכבדים לא לבד שגדלו יתומי־משפחתם (הן מצד האב והן מצד האם —) בביתם, ופזר נתנו לאביונים ביד רחבה, עוד יתרה עשה אבי המשפחה רבי מאיר ז״ל בצדקתו, כי טרח ויגע ביגיעה רבה להביא בכל יום, שלשה או ארבעה אורחים הגונים בני תורה לביתו, לאכול על שלחנו ולשמוע מפיהם דברי תורה; ויהי שלחנם — השלחן לפני ד׳ באמת!

[2]) הרשב״ם בענותנותו תולה את החבה היתרה הזאת — בשמו, לאמר: יען שמו כשם זקנו (שלמה), וכבוד אביהם ואמיהם (של הוריו) היה יקר בעיניהם עד בלי קץ!

[3]) האיש היקר הזה נתן כל פרי יגיעו לאבותיו העניים; וד׳ ברכו מאד כי בניו ובנותיו, ניניו ונכדיו לקחוהו בשנת תרל״א ויעצרוהו מעשות מלאכתו (מלאכת ההוראה) עוד ויכלכלו אותו ואת אשתו בכבוד גדול ובאהבה רבה!

[4]) איננו הר״ר שלמה ניימאַן שהיה רבו במקרא, כי אם איש אחר ששמו כשמו; והוא גם הוא איש נכבד ויקר. והרשב״ם, בלכתו בשנת תרל״א לעיר מולדתו להשתטח על קברי אבותיו נחי נפש, שמח לראות את פני שני רבותיו אלה יחד בשלום!

ועוד ועוד למד מפי החכם ר׳ יצחק צבי הכהן ז״ל שהיה מדקדק גדול ומשורר נשגב [1]).—בבית הנורמאלי היה גם בית המדרש לתלמוד; ומורי הבית היו הרב ר׳ גבריאל גרואג [2]) והותנו הרב ר׳ יהודה סעניץ אשר עזב כסא רבנותו בעיר העלישטאדע להיות מורה בבית מדרש הנורמאלי. מפי הרבנים המופלגים והתורנים הגדולים האלה למד התלמיד המובהק הרשב״ם את המסכתות יבמות, גטין, קדושין וחולין מתלמוד הבבלי. נוסף לזה, בימי החפש מלמודי בית הספר (Schola normalis) הלך שלש פעמים בכל שנה לשמוע תורה מפי הרב רבי אפרים ז״ל [3]) שהיה רב אב״ד בעיר וואָראָזוור (Vöröswár) הסמוכה לעיר מולדתו. בביתו ישב כמה שבועות בשנה, מפתו אכל ומתורתו מלא בטנו (אצלו למד מסכת נדרים). ובכל יום ויום בבקר השכם, בשלש שעות בטרם יעלה עמוד השחר, העירתהו אשת רבו, מרת יטל, לחזור על תלמודו, והרב ר׳ אפרים עסק עם תלמידו הרשב״ם בתורה.

ובמלאות להרשב״ם שלש עשרה שנה ונעשה „בר־מצוה“ דרש בשבת חנכה בבית הכנסת הגדול אשר בבודא באזני קהל גדול, בן אלפי איש, דרשה ארוכה בחריפות ובקיאות עצומה בסוגיא דכבתה זקוק לה ובענין כבוד אם ואם׳ בדרך שיר לפתיחה. שמח וטיב לב היה הנער ביום ההוא, בראותו את אבות׳ו הישרים והתמימים ששים ושמחים בברך אותם כל אוהביהם ומיודעיהם ואמרו מובטחים אנחנו בו כי — יהיה מורה הוראה בישראל! [4]) — ונבואתם אמנם באה. —

אחרי הדברים האלה דבר רבי מאיר לשלמה בנו לאמר: בני, יודע אני כי יש את נפשך להכנס בבית ספר הגימנזיום ואני ירא מאד פן תשכח את התורה והתלמוד, חלילה! איעצך איפא זאת עשה בני ויהי ד׳ עמך: לך לשנה או לשנתים לבית הרב ר׳ אהרן טויבער [5]) האב״ד בעיר באַטורקעס, והוא לא רק גאון

---

[1]) כל הפנינים והאבנים הטובות והמרגליות הנמצאות בספרו של החכם הנזכר המהולל עוואלד — להרי״ל הכהן הנה. באיזה דרך באו הדברים היקרים אשר להכהן ליד עוואלד, לא נודע כעת בברור; אבל קרוב הדבר כי אחד מתלמידי הכהן המורה מסרם לעוואלד..

[2]) בשנת תרל״א זכה הרשב״ם לראות פניו; ואז היה ראב״ד בעיר מולדתו. הרב הזה נפטר (כבן פ״ב שנים) ביום הו״ר בשנת תרל״ט.

[3]) הרב הצדיק הנפלא הזה (—עלה השמימה ביום ג׳ כ״ט שבט שנת תר״ד—) ישב ועסק בתורה יום ולילה, ויישן רק כשנת הסוס והעיד עליו תלמידו הרשב״ם מה שראה בעיניו, כי „לא שכב על משכבו כל ימי שבתא (זולתי ליל שבת קדש); וכאשר קדמו עיניו אשמורות להגות בתורה, קמה גם אשתו הצדקת בכל יום לשיר שירי תהלות לדוד נעים זמירות ישראל“!

[4]) אפס כי שמחתם לא היתה שלמה ומשושם מהול בתוגיון לב על מות אהוביהם כנפשם השוע ר׳ מרדכי פוזנא ואשתו מרת פעסל (מגזע מגורשי אנגליה) שהיו הסנדקים של הרשב״ם בהכנסו בבריתו של אברהם אבינו עליו השלום (נכדו של הר״מ פוזנא ז״ל הוא השר הנודע ריטטער פֿן פוזנער אשר כבודו וכבוד רעיתו גדול מאד בעיני המלך והשרים כיום הזה).

[5]) הוא היה דרשן ומשורר נעלה מאד, תורני גדול ומופלא; וקצת מדרשותיו הדפיס בנו הרב יהושע טויבער (נפטר בשנת תרמ״ג). שירי-הקדש אשר לו, המסולאים בפז, לא

מובהק ותורני מופלא כי אם גם מטיף מציין ופייטן נפלא ומפיו תשמע לקח. ויעש כן הרשב"ם כאשר דבר אליו אביו; וילך להרב ר' אהרן וילמד אצלו גמרא מסכת שבת ועוד. בשובו מבאטורקעס, והוא אז בן י"ד שנה וחצי, הלך לעיר דינדיש ללמוד למודי הגימנזיום עד היותו ראוי להכנס לטרקלין החכמה — להאוניפרסיטאט. המורים שם (בהגימנזיום) הם מכת הפראנציסקאנים, אנשים ישרים ותמימים; ואולם העולה על כלם היה מורה הפרופיסור פערענצי אשר אהבת אב את בנו אהב את תלמידו העברי שלמה. בחצי היום כאשר כלו הרב והתלמיד את מלאכתם בבית הספר לקחהו האדון פערענצי לחדרו אשר בבית־מקרא־הם (קאָנוועט) ויורהו בספרי אבות הכנסיה הנוצרית. ויהי שלמה — לפלא בעיני כל מוריו וידידיו הנוצרים בכל מקום כי הוא, היהודי יודע ובקי בקורות כנסיתם הנוצרית! — אכן, מד' היתה זאת בלי ספק! — ובשאול הרשב"ם את מורו פערענצי בלקחו אותו עמו, לאמר: מה אכל? ותהי תשובת המורה: „עמי תאכל היום ובכל יום". „אבל, השיב התלמיד שלמה, הלא ידעת מורי כי עברי אנכי". „כן — ענה פערענצי — ידעתי, ידעתי; אבל מה שאני אוכל מותר לך, גם לך, לאכול; הנני אוכל עשבים וירקות-השדה (Gemüse) עם פת־חרבה, ושותה מים טהורים — לא יותר". וכן עשה הרשב"ם. — בערב בערב היה בא ביתה הרב המרא דאתרא רבי פייטל [1]) ללמוד תורה; ובימי החפש הלך להרב רבי יחזקאל האב"ד ור"מ בנייטרא והגלילות (נצר ממגורשי אנגליאה) [2]) ושם למד — ביום מסכת חולין מתלמוד בבלי, ובלילה עם בנו של הרי"ב (בחור כהלכה ואברך כמדרשו) הר"ר בערוש ז"ל מסכתות הקטנות. ובשנים האחרונות לשבתו שם הלך בימי־החפש מהלמודים לעיר גולעש־יעניקויא (Galoč Jenikan) להרב ר' אהרן וירנפעלד איש האשכולות וענותן כהלל [3]) ושם למד כמה מסכתות מן התלמוד הבבלי המשנה והבריתות, מכלתא, ספרא, מדרשים, וספרי חוקרי ישראל הקדמונים כ„חובות

נדפסו והמה בכתובים עד היום. רבי אהרן נפטר (בעירו Bátorkesz) ביום ז' מ"ח ש' תרי"ח.

[1]) רוחו הטהורה נדבה אותו ללכת לארץ הקדושה; אך לא יצא חפצו הטוב לפועל!

[2]) הרב הזה היה — על דברת תלמידו הרשב"ם — צדיק ואיש אמת מאין כמוהו! נפטר ביום ח' טבת שנת תרע"ו בעירו Neutra; ואל השמועה לא טובה זו כי באה עתה לו תלמידו הרשב"ם בעיר מאנשעסטער (מקום שם היה אז רב אב"ד) מספד תמרורים בבית הכנסת הישן («Halliwel—St. Synagogue») ופתח עליו בדברי הנביא: אבי אבי, רכב ישראל ופרשיו! —

[3]) גודל פרישותו וענותנותו אין למלל! מימיו לא הרשה לתלמידיו לקרותו בשם רבי, רק בשם ר' אהרן יקרא. הוא היה (כדברי הרשב"ם תלמידו) באמת אחד הפרנסים הטובים המעטים שעמדו לישראל; בו הי' „תורה וגדולה במקום אחד", ובמקום גדולתו שם ענותנותו. נפטר בשנת תרמ"ב בפרשת נח. ותלמידו המובהק הרשב"ם הספידו כהלכה ופתח עליו בשורת תלמידיו הנודעים. ראה מה שכתב ע"ז ידידו ותלמידו לו במכה"ע Jewich World (מיום י' כסלו תרמ"ב) ונעתקו דבריו במכה"ע האונגארי בל"א «Der ungarische Israelit» (Jg. IX Nr. 5).

הלבבות", „מורה נבוכים" והדומה להם. „ויותר ממה שלמדתי מרבותי למדתי מחברי, ויותר ממה שלמדתי מחברי למדתי מתלמידי" קרא הרשב"ם על עצמו בסגנון התלמודי; כי רבותיו הגדולים אשר תלמידם המצוין שלמה מצא חן בעיניהם והכירו ערכו הטו אליו חסד, וישימו איתו ל„שר עשרה" [1]) — ויגדל ויעש חיל.

ככלות שלמה חק למודיו בבית ספר הגימנאזיום והוא אז בן עשרים (בשנת 1841) ויביאוהו בכור הבחינה: אם ראוי הוא להכנס לבית מדרש המדעים וימצא — „עולה על כל" (עמינענט); וימהר שלמה ויודיע לאביו מן הכבוד הזה אשר נעשה לו. עברו שלשה או ארבעה ימים והנה אגרת שלוחה מאביו הגיעה לשלמה וכתוב בה: בני, עשה אעשה הכל בשבילך — אם תלמוד חכמת התורה והתלמוד; אבל לא אוכל לעשות שום דבר בעבורך אם תלך ותכנס להאוניפר־סיטאט כי — ירא אנכי מאבינו שבשמים!..." הרשב"ם קרא את הספר הזה פעמים רבות, ויפלו פניו מאד. „שלמה יקירי, החולה עתה? מדוע זה פניך רעים? הגד ואל תכחד ממני דבר!" — כה דבר מירו פרופיסור פערענצי לתלמידו — ותחת להשיב תשובה על השאלה הזאת, הוציא שלמה את המכתב מצלחתו ויתנהו על יד פערענצי. ויהי בקראו אותו ויפלו פניו גם הוא. אך כעבור רגעים אחדים אמר הפרופיסור לתלמידו: שלמה, קום ולך עמי אל האדון פקיד־הגימ־נזיום (דוקטור דירעקטור שנעסניצקי) — וילכו. המה המתיקו סוד יחדיו ואחר שעה אחת יצא הדירעקטור ויקח את שלמה עמו לעיר ערלוי מקום מושב ראש הנוצרים „דוקטור יוהאַן לאדיסלויס פירקער, פאַטריאַרך פאָן וועגעדיג אונד ערצ־בישאָף פאָן ערלוי", ויהי בבאם לתוך הארמון וילך איש חסדו הדירעקטור לדבר על לב הערצבישאָף — ודבריו עשו רושם: ראש שרי־האמונה הואיל לתת להת"ח המובהק שלמה תמיכה (סטיפענדיום) בת אלף זהובים לשנה במשך שתי שנות־למודי הפלוסופיאה ולשלש שנים — ללכת מחיל אל חיל בהיכל החכמה, וחמש מאות זהובים בעד הבחינה וכתר הפלוסופיאה [2]).

והרשב"ם הלך הלוך וצעוד קדימה! בהיותו כבן אחד ועשרים בא העירה פעסט (היום בודאפעסט) ללמוד חכמת הפלוסופיאה בשנה הראשונה, מפי גדולי חכמי הנוצרים: ווערנער, ווערנעי, וואַלפשטיין, רייזינגער ואחרים. הרב ר' יהודה ליב שוואב ז"ל שהיה אז רב אב"ד בקהלות פעסט ובודאַ [3]) משך לו את חסדו ותמיד היה

---

[1]) והר"ר שלמה זלמן טויסיג היה אחד מתלמידיו וממנו לקח את קרני ההוד אשר השפיע אח"כ הרב ר' יחזקאל ז"ל עליו ועל בנו הר"ב. ואולם לסמיכות־חכמים על ידו לא זכה הרשב"ם, מפני שהיה אז צעיר לימים מאד. —

[2]) שלשה מטיבי צעד אלה (הלא הם: פרופ. פערענצי, דירקטור ד"ר שנעסניצקי והערצבישאָף ד"ר יוהאן לא נסו אף בדבור קל להטות את לב התלמיד העברי הצעיר שלמה מאחרי דת תורתנו הקדושה; הם היו חסידי אמות העולם באמת, ובלי ספק יש להם חלק לעולם הבא. ועד היום הזה הרשב"ם מזכיר צדקתם בהזכרת הנשמות ארבע פעמים בשנה!

[3]) הרב הזה היה דרשן יחיד בדורו. ושתים שלש פעמים בשבוע כאשר נח הרשב"ם מלמודיו בבית מדרש החכמה, הלך לביתו לשמוע תורתו וחכמתו. ובהיותו „ראש וראשון בקהל קדוש ישראל בעיר הגדולה הזאת, שלח אחרי הרשב"ם לא פעם אחת ולא שתים לראות סדור

מקבל בביתו בסבר פנים יפות את התלמיד הצעיר שלמה, שבא כפעם בפעם לבקרו בהיכלו ולפלפל עמו בתלמוד ופוסקים, ורבי יהודה השמיע אותו רבי תורותיו. בשנה השנית שמע שלמה בלמודי חכמת הפלוסופיאה בבית המדרש הגדול והראשון לנוצרים מכת החדשה אשר בהונגריאה („קאללעגיום עוואַנגעליקורום אוי־גוסטענאַ קונפעססיונים") בעיר עפעריעש מפי גדולי החכמים המורים מוניאי, וואנדראק, פוכס ואחרים. בימים ההם — ורב אין לעדת ישראל אשר בעפעריעש; וינסו פרנסי העיר ר' מרדכי ובנו ר' אריה (לעאָ) האַללאַנדער דבר אל הרשב"ם לקחת על שכמו את עבודת הקדש; פתוהו — ויפת להגיד להם דבר ד'. וילך הרשב"ם בימי הקיץ להרב ר' אהרן (בעל „אבק סופר") האב"ד בעיר אראד והגלילות והוא היה נחשב אז לאחד מן „החדשים", אבל באמת היה מדקדק במצות מאד [1]; ויסמוך הרב שתי ידיו על הרשב"ם ויתן לו, בשנת תר"ג, סמיכות חכמים. באחרית השנה הזאת הביאוהו ראשי חכמי הקאללעגיום בכור הבחינה ויתנו לו בכל למודי הפלוסופיאה ערך „עמינענטיא". וכשבא להמורה לשון עברית, פרופי־סור שמעלץ להבחן בידיעתו בשפת־קדש אמר מורה־הראש בפני כל אנשי הועד: „לא אוכל להביא את האדון שיללער בכור־הבחינה, כי יודע הוא יותר ממני". ודבריו אלה עשו רושם גדול על כל אנשי האספה ובראשם השר הנודע פראַנציסקוס די פולסקי; ובעוד פרופ. שמעלץ על מקומו עומד ודורש על הקתדרא הורשה שיללער להורות לקח בהקאלליגיום בתור מורה־פרטי (פריוואַטדאָצענט) וקהל היהודים בעפעריעס בחרו בו לשני בקדש (כי הרב האב"ד עוד היה אז בחיים). מדי שנה בשנה הלך הרשב"ם ליענאַ, שבה האַקאַדמיא הראשונה מכת החדשה אשר באשכנז ושם שמע הלקח אשר הטיפו גדולי המורים כמו באַכמאַן, אייכשטעדט, האזע, וואָלף וזולתם. וביום כ"ד אויגוסט שנת תר"ה שמו ראשי המורים כתר הפלוסופיאה על ראש הרשב"ם ויקראוהו בשם—דוקטור שיללער.

בשנת תר"ו, והפרופיסור שמעלץ עודנו עומד על משמרתו, בחרו ראשי הקאללעגיום בהרשב"ם למורה־ראש בפומבי קבוע (פראָפעססאָר פיבליקום עקסטראַ־אָרדינאריום), הנה כי כן היה בן־מאיר היהודי הראשון תחת ממשלת אונגאריאה אשר הועל למעלת פרופיסור ובפומבי ולמד לתלמידי בית מדרש החכמה. בסוף השנה הזאת — או בתחלת שנת תר"ז — בחרו בו בני העיר עפעריעס לרב

גימין ולילה על ידו ועל ידי בית דינו הגדול הכלול אז מגדולי ישראל, כנודע, וגם סמך עליו בשתי ידיו. ויהודה יעלה אל ד' ביום ט' ניסן תרי"ז".

[1]) והעיד עליו הרשב"ם לאמר: מעיד אני עלי שמים וארץ, שכשהייתי בביתו בשנת תר"ג לקבל ממנו סמיכת־חכמים כמעט לא זזה ידו מתוך ידי משך שלשה שבועות ועסקנו בתורה (ובפרט בשלחן ערוך יורה דעה ואבן העזר) יומם ולילה, וראיתי שהיה מדקדק במצות מאד מאד. ואף כי היה זקן בא בימים כתת רגליו לבית התפלה ערב ובקר! והרב הזה (שהיה למדן גדול וחובר חבורים מהכם) הרים דגל ישראל לשם ולתהלה בין העמים. ויקראהו אלהים לגנזי מרומיו ביום שבת קדש ט' אלול שנת תר"ד. תאלמנה שפתי שקר הדוברות על צדיק עתק בגאוה ובוז!" —

[2]) הזמן בדיוק איננו ידוע מפני שנשרפו ספרי־הקהל בשרפה הגדולה שהיתה בשנת תרמ"ז.

לשש שנים, אם יביא התרת הוראה מרב גדול אחד ממדינת הגר אשר ל„ישנים" יתחשב עוד; ובשנת תר"ז סמך המקובל הישיש הרב ר' פנחס כ"ץ האב"ד בטעליקא [1]) את ידיו על הרשב"ם, אחרי שבתו אתו שבועות אחדים ואחרי שטיל עמו ארכות וקצרות בשדה התלמוד והפוסקים ויפלפל עמו בהלכה. ואולם בשובו העירה עפעריעס עזב מפני טעמים שונים את אנשי קהלתו ויחזיר להם את כבוד „הרבנות" המקברת את בעליה... ויבחר יותר לשבת בחדריו הישנים אשר לו בקוללעגיום (החדרים האלה אשר בהכנס הרשב"ם לתוכם, בשנת תר"ז, קבע בהם מזוזות כמצוה לא נשרפו בתבערה הגדולה אשר היתה שם בשנת תר"ז — ויהי לנס!) מאשר לשבת על כסא הרבנות — שמו שיללער במסבות־שם נהיה לשם סינעשי —. בשנת תר"ח — תר"ט הלך הרשב"ם ברצון נפשו הטוב [2]) עם צבאות החיל אשר להונגאריא ונלחם מלחמת ד' בגבורים לקדש שמו הגדול בגוים שלא יאמרו עוד: היהודי ירא ורך לבב, מוג לב כשפן, מלא יראה ופחד למראה כלי נשק ולשמע צלצלי חרבות ולבו ריק מאהבת ארץ מולדתו; ולמען הראות לעיני כל כי הרגש הנעלה, רגש הפאַטריוטיזם, מפעם בחזקה גם בלב היהודי — הבן הנאמן לארצו ולמלכו. כלב שמח הסתפח לגדודי החיל ללחום מלחמת תנופה בעד חפש ארץ מולדתו וחרותה. וברוך השם! כי אלפי אנשים מצעירי ישראל באו על שדי קטל ונחתה קשת נחושה זרועותם וברוח עז, כלב אמיץ כגבורים לחמו בעד החפש ושפכו דמם כמים על מזבח אהבת ארץ מולדתם— ויצילו כבוד ישראל המחלל בעיני העמים; ובתוכם היה גם הרשב"ם, המפונק מנער והאמון עלי תולע, אשר לקול קריאת ראשי ממלכת העם (נאַטיאָנאַלרעגיערונג) בשנת 1848, שנת התקומה והמרידה, השנה אשר ממנה תוצאות חיים לכל העמים אוהבי החפש, חש לבא אל שדה־המלחמה!

לעת תמיט יד אונגאריא ובן־מאיר קרוב לכפר סארעג, הסמוך ונראה לעיר סעגעדין; וכל צבאות חיל הגר הנלחמים באוסטריא הלכו להם. ויפגש הגינעראַל טאָראָק (אחד משלשה עשר מלמדי־מלחמה אשר נתלו ע"י האכזר היינוי) את בן־מאיר ויצוהו להסיר את גשר האניות אשר על נהר טיססא. „אבל, אדוני, היתכן ואני נותרתי לבדי ואין איש אתי?!" ויען אותו הגענעראל ויאמר: „אם אוהב ארצך אתה בכל לב, מהרה והסירה את הגשר, כי האויב בא וכל אנשי צבאותינו יפלו בידו!" וילך בן מאיר לעשות כדבר טאָראָק — וה' היה בעוזריו, כי הצליח בידו לזעוק כחמשים איש מאנשי הכפר וכלם יחדו הסירו את הגשר והאניות — אשר עליהן הטבעו אדני הגשר — הובלו מרחק רב. עוד לא כלו האנשים את מלאכתם ואנשי חיל אוסטריא אויביהם באים מזוינים בכלי נשק. שמעו בני חיל הונגאריא צלצלי חרבות האויב—ויבאו להתראות אתם פנים. הבקר אור והמלחמה כבדה עד מאד. ובן מאיר אשר חרף נפשו על שדה־קטל נפצע ששה פצעים

---

[1]) הרב הזה „עמד בקהלתו קהל קדוש Telek על משמרת ההורה נ"ח שנים, וימת בן פ"ע שנים ביום י"ד מנ"א ש' תרל"ד".

[2]) ברצון ולא באונס, בחפץ לב ולא בהכרח כלל וכלל! ומעולם לא היה הרשב"ם רב לאנשי הצבא מזרע ישראל, כמו שספרו ספרנים ללא אמת. —

וחבורות בבשרו עד כי מרב הדם אשר יצא מחבורותיו כמעט לא נותרה בו נשמה. וכעבור זמן מה עלף מרב חלישותו ומעצמת מכאוביו ויתפש בכף ויובא למבצר טעמעשוואר (ואת הגענעראל טאָראָק תפשו והביאו למבצר אראד, ושם נתלה בעד מעשיו, הוא ושנים עשר אנשים אחרים מראשי חיל הונגאריא עמו, ובתוכם אחד מחסידי אוה"ע, ידיד נפש הרשב"ם, הגענעראל דעזשעפֿי).—

ואיש אחד, נכבד מאד [1]), בראותו את הסכנה המרחפת על חיי בן־מאיר מהר לקדם את פני הרעה — וימלט נפשו ממות. ולא עוד, אלא שבטוב לבבו ובחסדו שם באמתחת הרשב"ם כמה מאות זהובי אוסטריא, בכסף ובשטר, ויביאהו העירה טריאסטי. משם הביאוהו על אניה אנגלית לעיר קורק, אשר במדינת הידרניא. שם מצא הרשב"ם אניה, „רויאַל אדעלאידע" שמה, יורדת לבא לינדונה; ויהי כאשר חפץ בן־מאיר לתת שכרה ולרדת בה וימצאהו איש אחד וישאלהו: „אנה פניך מועדות?" — „ללונדון, ענהו הרשב"ם, כי רצוני לחוג את חג הפסח בלונדון." ויאמר לו האיש: „איעצך ויהי אלהים עמך. לך לדובלין אשר במדינה הזאת; שם יושבים יהודים והם ישמחו לראותך; אבל האניה „רויאל אדעלאידע" שמא לא תגיע למחוז חפצה! (האם מלאך או נביא היה האיש?) ויואיל הרשב"ם ללכת בעצת האיש לדובלין, ואנשי דובלין העברים שמחו באמת לקראת בואו ויאלצוהו בדברים לדרוש להם דבר ד' בבית הכנסת (וילמד להם „כל התורה כלה על רגל אחת" — כי על הרגל השניה לא יכול לעמוד אז—). אחרי הדרישה, בתפלת מוסף, קמה מהומה גדולה בבית הכנסת לשמועה לא טובה כי באה — כי האניה „רויאַל אדעלאידע" טבעה בים וכל אנשיה צללו כעפרת במים אדירים, לא נמלט גם אחד! ויברך הרשב"ם ברכת „הגומל" פעם שניה על הטוב והחסד שהפליא ד' לעשות עמדו וימנע אותו מבא באניה הזאת, כאשר היה בתחלה עם לבבו.—

עברו ימי החגים והרשב"ם עזב את דובלין וילך לונדונה ומשם לבירמינגהאם ומאנשעסטר; ובשתי הקהלות האלה דרש בלשון אשכנז. בתחלת שנת תרי"א (סוף 1850 למה"נ) נבחר בן־מאיר למנהל בקהלה הישנה, ובמשך ששה ירחים עלתה בידו לאַחֵה את הקרעים: לאַחד את שתי הקהלות, ובשנת תרי"ב נבחר לרב הקהלה הנאחדת. בעיר הזאת ישב בשלום כשש שנים; ואז עזב אותה מטעמים כמוסים. וכמעט שעבר נפרדה הקהלה הנאחדת ותהי לשתי קהלות כמקדם. והקהלה החדשה אשר אנשיה המה ראשי אלפי ישראל, בנו בית־כנסיה מפאר (הבניה עלתה להם בכמו ששה או שבעה אלפים ליטרות שטרלינג) ואת הרשב"ם מנו להם למורה. עברו ארבע שנים והנה רוח אחרת היתה את בני העדה: רצו לסגור את בית התפלה כל ימי השבוע זולתי ביום השבת יהיה פתוח; בקשו להסיר קדושת יום טוב שני של גליות ועוד תקונים כאלה ברוח הרעפאָם (למרות ההבטחה שהבטיחו להרשב"ם ביום שמנו אותו לרב כי לא יגעו בקדשי ישראל!), ומובן מאליו כי הרשב"ם, שהוא יהודי ירא וחרד לדבר ד' באמת ונאמן להיהדות העתיקה, לא יכול

---

[1]) מטעם כמוס (ומובן לקורא מבין) לא נוכל לקרוא את האיש המהולל במעשים טובים הזה, שהציל חיי הרשב"ם ממות, בשם.

לראות כבלע את הקדש... ויעזוב את קהלתו. וילך בן־מאיר לקאנטאבריגיא (או קאֶמברידש, Cambridge) אשר באנגליאה; ואת העיר הזאת אוה למושב לו. וד' נתן את חנו בעיני חכמי העם ועתה — גדולי חכמי הנוצרים בקאנטאבריגיא הם תלמידיו שותי מימיו, כמו שהיו גם גדולי חכמי הנוצרים בעפעריעש תלמידי הרשב"ם. בשנת תרכ"ו נבחר בן־מאיר להיות מורה־ראש בבית מדרש החכמה, ועל ידי תלמידיו נתגדל שם שיללער־סינעשי וגם — נתקדש שם שמים ברבים. מעטים מאד בלי ספק היודעים מה שעשו תלמידיו לטובת היהודים והיהדות; ואמנם מה רבו מעשיהם ומה עצמו פעולותיהם! די לנו אם נזכיר רק זאת, כי בשעה שאנשי רשע העלילו „עלילת־הדם" על היהודים בטיססא־עסלאר (הוא העלילה אשר הרעישה בעתה את כל העולם כלו) והיהדות ההונגארית היתה לחרדת אלהים—יצא אחד המיוחד שבתלמידי בן־מאיר, הבישאָף מדורהאַם ד"ר לייגהעפּוט לקראת נשק במכתבו הערוך אל הרשב"ם (נדפס במכה"ע הגדול «Times» ביום כ"ד יאנואר שנת 1883); וכמהו עשו תלמידי בן מאיר באונגארן, ובראשם המטיף הגדול קולדנהייער מאֶדנבורג ומובן מאליו, כי דברי אנשים כאלה לא שבו ריקם.

בראשית שנת תרל"ז (סוף 1876) נבחר הרשב"ם להיות מורה בבית מדרש החכמה (אוניפּרסיטאַט) בשם „רעאַדער", ועטרת המאגיסטעריוּז ישמו על ראשו וימנה לחבר לחברת הזקנים (מעמברום סענאטום אקאַדעמיצי). ובקיץ תרמ"ז מנוהו להיות «Statutory Reader» וחבר לחברת חממונים על למוד לשונות בני קדם וחכמות המזרחיות. בבית המדרש הגדול הזה בן־מאיר מורה לתלמידיו את הספרות הרבנית, תלמוד, מדרש, תרגום ועוד ועוד («Statutory Reader in Rabbinic and Talmudic Literature in the University of Camridge») וגם הוא הביבליותיקאר של בית אוצר הספרים אשר בהאוניפּרסיטאַט.

בשנת תרמ"ז הבערה ללהב יצאה בעיר עפעריעס ונשרפה כמעט כל העיר ונשרף גם בית־מדרשה המעט, הוא וכל הספרים אשר בו, וגם בית הקולעגיום ובית־התפלה להנוצרים מבני כת־החדשה נשרף. וימהר הרשב"ם לרוחת האמללים ולישועתם ויחיש תמיכה, נדבות לב נדיבים, מנמולים ואינם נמולים לנמולים ואינם נמולים [1], ויקדש שם שמים בעיני העמים.

מחיי ביתו עלינו להזכיר כי אשתו מרת שרה, אשה כבודה וצדקת (והיא לאישה עזר—) ילדה לו ארבעה בנים; והבכור, אשר שמו כשם אבי אביו מאיר, הוא חכם בקי בספרות יון ורומי, וזכה למעלת „מאגיסטר ארטיום". וגם שתי בנות נולדו לו מאשתו, מעליא וצביה, וגם הן חשובות, יראות את ד' כהוריהן.

עתה נבוא לעולם הספרות ושם נראה את מעשי הרב ר' שלמה בן־מאיר הכבירים ואת חכמתו הרבה. ספריו ומאמריו הרבים יעלו למאות (ורבם אינם במציאות); ואת היותר נכבדים והנודעים לנו נזכיר בזה.

---

[1]) פרטי דבר התמיכה הגדולה הזאת נדפסו בחשבון מיוחד (ועיין גם במכה"ע „טיימס" לשנת 1887 מיום 9 מאי).

בשדה הדרשה.

א) דרשה בבית הכנסת בעפעריעס Die Befreiung durch unsern Glauben. Gottesdienstlicher Vortrag geh. im Tempel zu Eperies 23 März 1844 (Kaschau 1844).

אותה הקריב הרשב"ם לשם השר ר' אריה הוללאֶנדער [1].

ב) דרשה כנ"ל: Die erste Confirmationsfeier im israelitischen Tempel zu Eperies (Leipzig 1845) נדפסה במכה"ע Sabbatblatt של הד"ר יעללינעק.

ג) דרשה „קדוש השם". יצאה לאור בשתי הוצאות (שם 1846).

ד) דרשה ליום הלדת הקיסר פֿרדינאנד: Befördert das Wohl des Vater-Landes! Predigt gehalten am 19 April zum Kaiser Ferdinand's Geburtstage. (שם 1846).

ה) „עתרת שלום ואמת": דרשה שדרש בעת הפרדו מעל עדת ישראל בעפעריעס: Abschiedungspredigt (שם 1847).

ו) דרשה: ברית ד' עם ישראל: Der Bund Gottes mit Israel. Confirmationsrede (Kaschau 1849).

ז) דרשה נעתקה מל"א: The Olden Rebegin in the New-Jear. Miss Miriam Nathan.

ח) דרשה שדרש בשעה שנבחר לרב הקהלה הנאחדת: Monstenthi moele of erery Rabbi (Manchester 1852).

ט) דרשה: Confirmation (שם 1852).

י) דרשה כנ"ל במכה"ע «Hebrew observer» (לשנת 1854).

---

[1]) הוא האיש המצוין האדון Leo Holländer מעפעריעס אשר „בהאל רוח החרות והדרור לפעמו, עלה על לבו זכרון אחיו בני ישראל האמללים והנדכאים תחת יד אדונים קשים ויסגם מתניו ויאזר כגבור חלציו לצאת לעזרת ישראל בגבורים; והיה מדי שנה בשנה בהאסף יחד מחוקקי ארץ הגר, שריה וחוריה לנבחרי הערים בבית ועדם אשר בפרעסבורג, להתיעץ אודות עניני המדינה, ויבא גם האדון הָאללאֶנדער בתוכם, הוא ואחוזת מרעיו אנשי שם האדונים קאסאווין, וואדיאנער, דייעש וכו' ומבקר ועד ערב הלך לבקר השרים בהיכלם ולדבר על לבם כי יעשו טובות עם ישראל אחיו ועמו; ובמדברותיו המפיקים עז ונעם הוכיח במישור כי נאמן ישראל עם ארץ מולדתו ועם מלכו. כנגד התיצב לפני שוטני עם יעקב ובלי חת התוכח עמם והראה לדעת כי עם ישראל גוי אחד בארץ הגר אשר לא יפנה אל רהבים ושטי כזב, ומעשי הסלאווים והרומינים אשר עמדו לשטן להאונגארים כו', מוזרים להם. והוא לא נח ולא שקט עד אשר עלה בידו להטיב את מצב אחינו בארץ הגר; ובשנת ת"ר יצא החוק מבתי המחוקקים כי מותר לכל איש ישראל לגור ולתקוע אהלו בכל עיר כאות נפשו, באין מכלים דבר. החק הזה, הנקרא אונקולאט-געזעצען (Freizügigkeit), רק מידו בא ליהודים! חק שווי הזכיות שנתן לישראל הוא, רק הוא שרש בארץ נזעה וממנו פריו נמצא!" — הנה כי כן הרבה לפעול לטובת אחיו ב"י, איש-התהלה הזה אשר נכבדות מדובר בו. (Siehe Ch. D. Lippe's bibliogr. Lexicon Bd. I. Seite 189).

יא) דרשה (1856) Chality.

יב) שתי דרשות : Harmony and Disharmony between Judaism et christianily Two sermons (Manchester 1859).

יג) דרשה : (שם 1858) The sewro Temple Coniairabion of the synagogui of Britich Jew.

יד) דרשה : Confirmation Irmin. (במכה"ע Jewich Chronicle לשנת 1860).

וזולתן — דרישות שונות שנדפסו במחברות בפני עצמן או בכתבי העת'ים, ומספרן לא מעט.

בחכמת ישראל.

טו) ספר בשם: De quinque libroum Mosis Authentia (Leipzig 1846) והוא ספר־הבחינה (דיססערטאַציאָן) שכתב בעת שנתמנה לפרופיסור בעפעריעש.

טז) בניות ברמה. רשימת כתבי יד שפוני טמוני קדש בבית עקד הספרים אשר למדרש החכמה בקאנטאבריגיא (יכוננה עליון אמן!) מלאכת צעיר הצעירים... החלק הראשון הזה כולל הפרק הראשון ובו ספרי תורה נביאים וכתובים, והפרק השני ובו פרושים על הספרים האלה. Catalogue of the Hebrew. Manu-scriptes presewed in the University Library of Cambridge, Volume I. containing Section. The Holy Scriptures. Section II. Commentaries of the Bible (Cambridge 1876).

בספרו זה (כתוב בלשון בריטאנית), שהוא מקמר מגש מאת המחבר לשם אבי חכמת ישראל ד"ר צונץ ז"ל, הראה הרשב"ם את כחו ואת עצם ידו בחכמת ישראל בכלל ובביבליוגראפיא העברית בפרט כאחד החוקרים היותר מצוינים, והוא „מלא על כל גדותיו הערות מושכלות ומחכמות".

יז) והמה בכתובים (ספרי הירושלמי שבכתב יד הנמצאים במדרש החכמה בליידען): Occasional Notices of Hebrew Manuscripts Nr. 1. Description of the Leyden Ms. of the Palästinian Talmud (שם 1878).

יח) הספר הראשון משירי התהלות כפי נסחת כתב יד המקרא „מגה" האצור בקאנטאבריגיא עם הפרוש הארוך לרבנו דוד בן יוסף בן יצחק אבן קמחי על פי י"ט כתבי יד והדפוסים הישנים הוצאתים לאור... (וויען 1883).

את הספר הזה העתיק המו"ל מתוך כ"י שבאוצר הספרים הגדול בפארים ויוציאהו לאור מוגה בהגהה מדויקת מאד, עם קצת הערות מאירות ובראשו הקדמה (מדברת בחכמה על כל הנוגע לכ"י הרד"ק) כתובה במליצה ובצחות נפלאה, כיד ד' הטובה עליו. והרשב"ם הגישו לשם תלמידו וידידו (שהיה לו לעזר בהעתקת הספר בפארים) — „הוא האיש אשר עשה לו שם בספריו, ובנעם דבריו; נוצרי היא וחכמת ישרון בכל לבו אוהב, ומבאר חפרוהו שרי התלמוד מימיו שואב, והוא האיש אשר שמו לו נאה לו, כי הוא כאריה ישאג, ומפני כל לא יחת וידאג"

ה"ה החכם W. H. Lewe בקאנטאבריגיא [1] — עם שירה קטנה כתובה ארמית צחה ויפה [2] בראש הספר.

הרשב"ם כתב את כל הערכין הגדולים הנוגעים לישראל שנדפסו בהענ־ציקלאָפדיא האנגלית הגדולה: „Encyclopaedia Britanika“ (הוצאה תשיעית עדינבורג במדינת סקוטיא) אשר קוראיה לרבבות ימנו; ואלו הם הערכין שכתב:

יט) קמחי. כ) מחזור. כא) הרמב"ם (Maimonides) כב) מדרש. כג) משנה. כד). רב. כה) רבא. כו) רבה. כז) רבן. כח) רבנא. כט) ראב"ד. ל) רמב"ן. לא)

---

[1]) החכם הנוצרי הזה בידיעתו הגדולה בחכמת ישראל ובאהבתו העזה אליה יכול להיות למופת לא רק לחכמי עמו כי אם גם לרבים מבני עמנו... ונזכיר פה אחדים מספריו שהוציא לאור:

א) שאל נא לדור ראשון. כולל מעט מזער מחקר אבות התלמוד אשר בבבלי, דברי תורת משה על מצות הפסח כאשר נמצא בכתב יד ישן נושן בעקד הספרים אשר למדרש החכמה בקאנטאבריגו. מאת ויליס הגרי לו. קורא ומורה בבית מדרש המשיח בעיר הנזכרת. (לונדון 1879).

ב) נשמתן של צדיקים. ספר זכרון לדור אחרון כולל שמות יראי ה' וחושבי שמו הנהרגים והנשרפים בעיר נירנבורג בשנת הק"ע לבריאת עולם. הוצאתיו לאור מכתב יד אחד ואין שני לו המונח בבית עקד הספרים למדרש החכמה בעיר קאנטבריגו והמסומן 1506 בנוספות (שם 1882).

ג) מתניתא דתלמודא דבני מערבא. המשנה אשר עליה נוסד התלמוד הירושלמי, מראשיתה ועד סופה, העתקתיה מכ"י אחד ואין שני לו הנמצא והאצור באוצר הספרים אשר כו' בעיר קאנטאבריגו והוצאתיה עם הערות קצרות במצות ובהוצאות שומרי משמרת דפוס מדרש הנזכר — אני ויליס הגרי לו (קאנטאבריגו תרמ"ג). —

אכן ראוי הוא בן-יפת זה להיות מופת-לרבים גם מבני שם!

[2]) וזוהי השירה הקטנה והיפה הזאת:

„בר מאיר עבד אלה שמיא
שלמה זעירא דחבריא
שלח ספרא דנה למנחתא
לרב וריש מתיבתא דמלכאתא
לגברא רבא ויקירא,
אנש די חיזו שפירא:
חוכמתא תנהר אפוהי,
וחוטא דחנא משיך עלוהי;
פרשן ספרי יהודיא,
ברם חכימא דנצריא:
חד ביני צדיקיא
די רחמין ית אלה שמיא“.

רשב"א. לב) רשב"ם. לג) רש"י, לד) רי"ף, לה) הרא"ש. לו) מהר"ם מרוטנבורק. לז) מהרש"ל. לח) תרגום. לט) תלמוד. מ) רב סעדיה גאון — ועוד כמה ערכין. ובחדש נובימבר לשנת 1886 נדפס שם חבורו — מא) חיי השליח פולוס במראות היהודים (St. Paul poma Jewich poit of riaw) אשר לרב יקרתו מהרו חכמי אמעריקא והדפיסוהו (בלי רשיון המחבר) שנית בהדור גדול מאד מאד; ויותר ממאה מאמרי בקרות נדפסו עליו עד היום.

ומשאר ספרי ומאמריו נזכיר את אלה:

מב) על דבר אספת הרבנים השניה בפראנקפורט ע"נ מיין: Die zweite Rabbiner-Versammluug zu Frankfurt a. M. Erstes Heft Tendenz, Richtung, Gezinnung und Geist der zweiten R. V. (Lpzg 1845) u. zweites Heft (Leipzig 1846). שתי מחברות.

בשתי מחברותיו אלו (שיצאו לאור בשתי הוצאות) יצא הרשב"ם למלחמה נגד הרבנים המתקנים בעלי האספה הידיעה בפפד"מ; ובדברי נגידים הוא מכה על קדקדם, מראה להם את משוגתם ומגין על היהדות העתיקה המחוללה על ידי הרועים הרעים האלה [1].

---

[1]) מבלתי יכלת להביא פה את כל הדברים היקרים ההם (אף כי ראוים הם לכך) וגם את תמציתם; נסתפק בתתנו בזה לפני הקוראים את השירה (או התפלה) אשר ערך המחבר (בעשרים לירח התשיעי תר"ו — והוא · אז בן עשרים וחמש שנה) בסוף מחברתו השניה, מפני שהשירה הזאת (אשר בה שפך המשורר את נפשו אל חיק אלהים) היא כעין מלוי כל דבריו והוכנס בקצרה; וכמו שיאמר המחבר בעצמו בהערתו עליה:

Dieses Gebet fasst in sich die Hauptpunkte der R.-Versammlungsschrift: Ewiger Fortbestand der Lehre Mosis; Vergeistigung und Heiligung des menschlichen Wandels; Auserwähltheit Israels; Richt-Selbstzweck der Ceremonien; Nothwendigkeit des religiösen Symbols; Beruf der Rabbinen und Israels Glück».

וזוהי „התפלה" הערוכה:

„צמאה נפשי לאלהים!
תפלה לאל חי.
מלך רם ונשא, מרכבתך שמים!
דורך על במתי ארץ, אבי החיים!
היהללך פי, היספר גבורותיך?
במה אקדמך — אדם קצר הדעת?
במה אכף לך, אזן כל שומעת? —
אודיע לסוררים דברי צדקותיך!

*

אודיעם אל, כי מלכותך מלכות עולמים,
אודיעם, כי יעמוד דברך עד קץ הימים,
נצח בל תמוט בריתך, שמת אתנו. —
אדבר להם לא דברי, ה', אבל דבריך

מג) שערי ציון (שתי העתקות) (Readig 1852).

מד) משא בערב הוא ספר הקורות אשר השתרגו עלו עלי, והמשא אשר חזיתי בגלילות מערב; דרכם ועלילותיהם, חקיהם ומשפטיהם, בין ביהודים בין בערביאים ושרים ועם הארץ. מאתי שמואל רומאנילי איש מנטובה. הוצאה חמישית.

נתת לנו בידי עבדיך בחיריך:
נביאיך וחכמיך, שלחת לנו!

•

הורני נא דַבר נכבדות בדתך,
הורני חַזק עמך באמונתך;
ילכו דרך תוכחת מוסר וחיים!
בל תנוף באבן רגלם, סקל מסלתם,
ישובו אליך אל, יחיו באמונתם,
ידעו — נפשם עוף תגביה לשמים!

•

ידעו, כי בחרת בנו גזע ישרים,
להגיד אחדותך בכל פנות ושערים,
להוציא ממסגר אסיר ועינים עורות לפקח.
בנו יכירו יושבי תבל מלכותך,
בנו אז תהפוך אל עמים ברורה שפתך (?),
נותן לאין אונים עצמה, ליעף—כח!

•

ידעו, כי לבעבור זה נתת לנו תורות
ומורים ישרים בין דבריך לנו להורות,
למען צרף וזקק אותנו לחיי נצח!
נטהר מכל טמאותינו מגלולי נפש,
נטהר מעון וחטאה מטיט ורפש,
אם נטה למשל אזן, לחידה לב לחק מצח!

•

המורים ידעו כי לבעבור חזק הבית,
להסיר קמשונים מתוכו, שמיר ושית,
לגדור פרץ פרצו ולחזק כל בדק —
שלחתם ארצה, להורות ולעשות אך טוב בארץ,
להסיר מכשול מלב זך ולא לפרוץ בו פרץ —;
השיבם אליך אל, יורו משפט וצדק!

•

ואז אכרע לך ברך, אודך יוצרי, אודך,
אז לשוני תרוממך אלהי, אז פי יברכך!
בית ישראל אז יברכוך יומם וליל;
כי תגיה חשכם, אמת תראינה עיניהם,
לעשות רצונך יחפצו, תורתך בתוך מעיהם,
תאזור מתנם עוז, תלבישם ישע וחיל!"

כבראי נראה ב„תפלה" זכה זו הלך-רוח הכותב ודעותיו..

עם הערות חדשות וגם ישנות ללמד בחורי מדרש החכמה למשוך בשבט סופר מלאכת צעיר הצעירים... (וויען 1886).

Massa Bearab Romanellis travels in Morocco, towards the end of the eigtheenth Century. With preface, notes and life of the Author by... In two parts: Hebrew and English 5 Edition

הספר הזה כולל שני חלקים: הראשון הוא גוף הספר (Hebrew Text) עם הערות המו"ל הרשב"ם (שיש בהן גם נכבדות מאד); והשני הוא תרגום הספר ללשון בריטאנית.

מה) הנה ישכיל עבדי: An Exposition of Isaiah LII 13, 14, 15, and LIII delivered before the Council of the Senate in the Law School on Friday, April 28. 1882 (Cambridge 1882).

המחברת הזאת היא — פרוש על הכתובים בישעיה (נ"ב י"ג וכו') שדרש הרשב"ם בפני ראשי בית־המדרש הגבוה.

ומלבד כל אלה שנפרטו פה הדפיס הרשב"ם עוד ספרים הרבה, דרשות (שדרש בפני הסענאט, בבתי כנסיות ובפני שרים גדולים), ומאמרים נכבדים כמו: מו) ע"ד הרב אהרן האַרין („סאבבאטבלאט"); מז) צור כאראקטעריסטיק וכו' (שם); מח) שירי אונגארי אוהב א־ץ מולדתו („פאַטריאָטישע געזאֶנגע איינעם אונגארס"); מט) שרייבען אַן סיר • מאָזעס מאנטעפֿיאָרע (אָריענט) — ועוד המון מאמרים (מספרם למאות יעלה) בכמה מקצועות של ספרות במכתבי עתים שונים עברים כמו: „כוכבי יצחק" (שירים; בהיותו בן י"ד XII, 56 ובהיותו בן י"ח: XXI וכו'); אשכנזים: סאבבאטבלאַט", „אָריענט", „אללגעמיינע צטג. דעס יודענטהומס"; אנגלים: [1]), «Jewish chronicle», «Hebrew observer», «Jewish World» ,«Jewish Messenger», «Jewish Standard» ובספר העתי הגדול לחקירות הלשונות «The journal of philology» [2]) ועוד רבים. —

הרב ר' שלמה בן מאיר פרופיסור ד"ר שיללער-סינעשי הוא אחד מטובי חכמי אנגאליא ומבחירי חכמי ישראל המצוינים. וכגדלו בחכמה כן גדלה יראתו את ד', אהבתו לעמו [3]) ודבקותו ביהדות הטהורה אשר לכל בה חיי רוחו.

---

[1]) ראה במכ"ע זה (מיום 23 אויגוסט לשנת 1889, נו' 863) מאמרו XV Table-Talk ע"ד הגר"א ז"ל, דברים יקרים הראוים למי באמרם!

[2]) עיין למשל מאמרו הנכבד: «The pugio Fidei» (Vol. XVI.) המלא כרמון חקירות פילולוגיות יקרות.

[3]) ראה Persecution of the Jew's in Russia etc. Speech of the Meeting in the Quidhall, Cambridge, February 15th, 1882.

הערות נוספות *).

לתולדות רבי שלמה באָבער.

א) לצד 28. — עד כמה מצאה עבודתו של הרב ר' שלמה באָבער על שדה המדרשים חן בעיני גדולי ישראל וראשיו יוכיחו גם הדברים האחדים שאנחנו מוציאים בזה מתוך תולדות הרד"ל ז"ל הכתובות בידי הר"ר שמואל לוריא (המו"ל ספרי הרד"ל וכתביו) בראש הספר „קדמות ספר הזהר" שהוציא לאור בהוצאה שניה (ווארשוי תרמ"ז) וז"ל הרש"ל שם (צד 10 הערה י'):

„רו היה (הגאון הרד"ל) ז"ל בימינו אלה אשר חננו ה' לזכות לאור הפסיקתא ועוד כמה חבורים מתנאים ואמוראים וגדולי הראשונים ע"י הרה"ג האדיר החכם הכולל כו' מו"ה שלמה באָבער נ"י אשר השליך נפשו ומאודו להוציאם לאור מתוך הרבה כ"י שהעלה ה' בידו הגדולה להשיגם, לא אפון, אשר מרוב התפעלות שמחתו בהם יותר מכל חמודות תבל וכל חללו דעלמא היה מכתת רגליו לעמבערגה, לברכו פנים ולהודות לו על טוב חסדו לכל בית ישראל..."

ב) לצד 39. — נשמט שם המחברת הזאת: „הערות ותקונים לספר תשובות הגאונים (ליק 1866. בהוצאת חברת מקיצי נרדמים). המחברת הזאת כוללת המון הערות יקרות מאד לתשובות הגאונים שהוציאה לאור חברת מק"נ בשנת תרכ"ד.

ג) שם: יב) מדרש תהלים כו'.—הספר הזה כבר נמסר לדפוס (של האלמנה והאחים ראם בווילנא) וכבר גם נדפסו ממנו כמה גליונות; בקרוב תתם הדפסתו ויצא לאור כלול בהדרו.

ד) שם: יג) ספר מעין גנים כו'. — הספר הזה יצא זה מקרוב לאור ע"י חברת „מקיצי נרדמים"; ואלה דברי שער הספר:

„מעין גנים. כולל פירוש על ספר איוב על פי הפשט, גם נקבצו בו „דרשות חז"ל על ספר זה המפוזרות בתלמודים ומדרשים. חברו השר רבי שמואל „בן רבי נסים מסנות ז"ל. חי בארם צובה במאה האחרונה לאלף החמישי. נשאר „בכתובים באוצר הספרים באָקספָארד ויצא עתה בפעם ראשונה לאור עולם עם „ציוני הפרשיות וסמני הכתובים וציונים מתנ"ך בגוף הספר ועם הערות ותקונים „ומראה מקומות ופתח דבר בראש... (ברלין תרמ"ט)".

בפתח דברו ידבר המו"ל הנכבד בחכמה ובבקיאות על המחבר השר הטפסר רבינו שמואל (אשר עליו יאמר אלחריזי) (באגרתו „אל הנגיד רבינו שמואל בן רבינו נסים מארם צובה" שהדפיס הר"ר עדעלמאן במחברתו „דברי חפץ" לונדון 1853 מתוך כ"י אוקספורד) בזה"ל: „מכל נדיבי עולם וישרי תבל כולם, בחרתי בחיר האל, השר הטפסר רבינו שמואל, כי הוא לבדו ידע ערכי והאיר חשכי

*) דברים אחדים לקוחים מפרק „המלואים (עיין צד 20 אות ג').

והקים סכי, ואני בן אמתו והוא מלכי, הוא העמוד הימיני יושב בשבת תחכמוני, עדיני העצני הוא תור התורה, ומאור המנורה, ונר המנורה הטהורה, ובניו גביעים למנורה, הוא ים דנדבה ופאר קהלת צובה" וכו' וכו'; ועוד הוסיף להללנו בספרו „תחכמוני" שער המ"ו, ששם יתארהו בתור אדם המעלה ויעלה עד לשמים שיאו באמרו בין שאר הדברים: „ואלו אברהם אבינו השיגהו, ע"ך לאל תורה על הטובה אשר גמלהו, אשר איש כזה מחלציו הוציאהו, ואלו בצדקו גער בים יבשהו, ואלו הושלך באורי כשדים לא שרפהו, כי מלאך ד' צבאות הוא..."] וישא מדברותיו על ספרי רבינו שמואל תולדותיו ודרכו בקדש בכלל ובפרט. וזה מעשה המו"ל הרש"ב בפנים הספר: א) הציג ציוני הפרשיות (כי בגוף הכ"י לא היו הפרשיות מצוינות כלל); ב) סמן סימני הכתובים; ג) עשה „מראה מקומות" בכל הפסוקים המובאים בספר הזה מתנ"ך; ד) שם רוח והפסקה ע"י קוים ונקודות בין ענין לענין כראוי; ה) תקן הרבה שבושים וצרף וברר ולבן והגיה גוף הספר; ו) העיר הערות שונות בשולי הדפים; ז) ערך „מראה מקומות" של המאמרים המובאים בספר הזה מהתלמודים והמדרשים והערה מקורם; ח) העיר על שנויי הנסחאות שלפנינו מאשר הביא המחבר כי לפניו עוד הי' הכל בכתב יד ולפעמים היו נוסחאות משונים לפניו והראה על חלופיהם במקומותם למושבותם; ט) העיר על השוניים בתרגום שהביא המחבר (ibid. S. XV).

לתולדות ר' בנימין זאב באכער.

א) לצד 42. עד כמה עשה באכער חיל בידיעת לשון עבר בעודנו נער תעיד למדי שירתו הקטנה והיפה מאד „הנער אל העין" (העתקת השיר האשכנזי «Der Jüngling am Bache» מאת שיללער) שנדפסה „בכוכבי יצחק" (מחברת לב) בשנת החמש־עשרה לימי חייו! —

ב) לצד 48: י) כתאב אללמע וכו'. הוא הס' הנדפס בשם: Le livre des Parterres fleuris. Grammaire Hébraique en Arabe d'Aboul-Walid Merran Ibn Djanah de Cordoue, publiée par Joseph Derenbourg. (Paris, 1886) בהוצאת בית הספר ללמודים הגבוהים (École des Hautes Études).—וז"ל החכם דרנבורג המו"ל בהקדמתו צד XII. „Il est bien entendu que, sans le règlement de l' École qui interdit rigoureusement de mentionner sur le titre de ses publications le nom d'un savant ne faisant pas partie du corps enseignant de l' École, le nom de M. Bacher figurerait sur le titre á côté du mien"

לתולדות ר׳ אברהם ברלינער.

א) לצד 56: יד) „ר׳ ישעיה ברלין תולדות ימי חייו וספריו כו׳.—המחברת הזאת נעתקה מלשון אשכנז ללשון עבר ע״י החכם המנוח ר׳ דוד גארדאָן ונדפסה בהמשכים במכתבו העתי „מגיד משנה״ („תולדות הגאון כמהר״ר ישעיהו בערלין ז״ל״, Jahrgang I., Nr. 33. 34. 35. 36. 37. 38) והמו״ל המעתיק בהערתו להעתקה זו יאמר: „את הדברים המובאים במאמר זה הטיף הרב החכם כמהר״א ד״ר בערלינער ה״א בבערלין בראשון לירח מאי שנה זו (1879) באספת עם לכבוד היום אשר בו בא על שכרו החכם דר. משה בערלין, מטיף לעדת ישראל בעיר ניישטאדט־געדענס, בהשיגו שכר הקצוב (פרייז) הנוסד ע״י קרן הקימת (שטיפטונג) על שם הגאון ישעיהו בערלין לתת להאיש אשר יצטיין עצמו באיזה ענין בחכמת ישראל. דבריו ההם הדפיס המטיף כעת בחוברת מיוחדת בנוספות הערות וציוני מצבות הנוגעות לחיי הרב הגדול מהר״י בערלין ז״ל. נקוה כי קוראינו יתענגו ממלאכת החכם ההוא...״

ב) לצד 57 יש להוסיף המחברת שיצאה זה מקרוב לאור: כג) „מן הזמנים הקשים״: Aus schweren Zeiten. Ein Beitrag zur Geschichte der Juden in Rom והיא תוצאה מיוחדת מספר־היובל שיצא לאור לכבוד הרב ד״ר עזריאל הילדעסהיימער, רב ל„עדת ישראל״ בברלין, ליום מלאות לו „ימי שנותיו״ (Separat- Abzug aus der Jubelschrift zum 70. Geburtstage des Dr. Israel Hildesheimer. Berlin 1890). במחברת הזאת נמצאו דברים יקרים וחמר רב הערך (כמו מצבות עתיקות מבית־העלמין של היהודים ברומי וכו׳) לתולדות היהודים בעיר העולמים וקורותיהם, המקצוע שבו עשה ברלינער חיל עד להפליא.—

ג) לצד 58. — גם נקרא הרב ר׳ אברהם ברלינער פעמים רבות מאגדות שונות לשאת מדברותיו בעניני קורות היהודים וחכמת ישראל; בחברת „מקור חיים״ בהאמבורג דרש כמעט מדי שנה בשנה ודרשותיו הצטיינו תמיד בעומק חקירתן, ביפין ובטוב טעמן. — מדרשותיו הרבות שדרש בפומבי בעניני ספרות נזכיר פה, למשל, נושאי הדרשות האלה:

1. «Blicke in die Geisteswerkstatt eines jüdischen Rabbiners im deutschen Mittelalter».

2. «Einfluss des Buchdruckes auf jüdische Cultur und jüdischen Cultus» (ע״ד „הרושם שעשתה הדפסת־הספרים על ההשכלה העברית ועל עבודת־ד׳ העברית).

3. «Leben und Wirken Raschi's» (חיי רש״י, ספריו ופעלותיו וכו׳).

4. «Geschichtliche Entwickelung des jüdischen Vorbeter-dienstes» (על קורות התפתחות עבודת החזנות בישראל מימי קדם עד היום הזה).

לתולדות רבי שלמה זלמן חיים האַלבערשטאַם.

א) לצד 89. — ע״ד הביבליאותיקא של הרב שזח״ה ומהותה יכתוב „המליץ״ (Jahrg. XXX, Nr. 146) כדברים האלה לאמר: „מפאריז מודיעים לנו, כי החכם הגדול שזח״ה נ״י, הנודע לשם גם ע״י אוצר ספריו הרבים, מדפיס בימים האלה רשימה גדולה הכוללת שמות כל הספרים כתבי־יד העברים אשר בגנזיו; ובדעתו לכבד בה את חכמי ישראל המחליפים אתו מכתבים בחכמת ישראל. אומרים על הביבליותיקא הגדולה של שזח״ה: כי מחירה עולה למאת אלף לירא! וכל ספריו וכ״י אשר באוצרו הטוב, כלם הוא קורא ויודע אותם כמעט בעל־פה.״ —

ב) לצד 92 הערה 3. — גם הרב ד״ר יעללינעק, מטיף לעדת ישראל בווינא, הוציא לאור אחד מחבוריו לכבוד הרשזח״ה (קונטרים הכללים, ווינא תרל״ח והוא מגש מקטר לשם האַלבערשטאַם ומרעהו באָבער) — לאות יקר וגדולה.

לתולדות רבי חנוך יהודה קאָהוט.

א) לצד 103 שורה כ״ב. — בבא השר היושב ראשונה במלכות אונגארן קָאלָאמאן טיססא ביום 29 סיפטמבר שנת תרמ״ג לעיר גראָססווארדיין לשחר פני אזרחיה אשר הם (בעת ההיא) הבוחרים בו והוא שלוחם בבית המחוקקים, כאשר קדמו פניו במשתה גדול לכבודו היה גם קאָהוט בין משחרי פניו ודברים נעלים ונכבדים מאד דבר באזניו. הסופר מגראָססווארדיין במאמרו „דבר בעתו״ („השחר״ Jahrgang XI., S. 594—96) בהעתיקו את הדברים ההם יאמר: „...כל המ״ע השמיעו, כי הרב הראשון בעירנו הלא הוא הרב הגדול בישראל ובעצמים ברב חכמתו ותורתו מו״ה חנוך יהודה המכונה ד״ר קאָהוט (בעל „ערוך השלם״) דבר דברים נעלים ונכבדים באזני השר ועל דבריו ששו כל שומעיו במאד מאד ויפזרו לו מלא חפנים כבוד ופאר״ ומסיים: „כל השומעים קראו: הידד! בקול כקול רעם בגלגל ואין לתאר את הכבוד אשר נתנו להמדבר־בצדק הזה כל השומעים והשר טיססא בראשם וכן כל המכת״ע אשר לא על צוררי ישראל ימנו בארץ ובחוץ לארץ. ואנחנו נאמר: אשרי העם שככה לו ואשרי העדה אשר רב ומטיף כזה ישכון כבוד בתוכה!״ —

ב) לצד 107 שורה א׳. — מכה״ע „המליץ״ הודיע בעתו ע״ד צאת קאָהוט מאונגארן לארץ החדשה בדברים האלה: „הרב החכם הכולל ד״ר קאָהוט הנודע לתהלה בספרו „ערוך השלם״ נקרא בימים האלה לשבת על כסא הרבנות בנויאָרק למלא מקום הרב ד״ר היכש שהלך לעולמו. שכרו ינתן לו 5000 דאָללאַר לשנה. צאתו מהונגאריא היא אבדה שאינה חוזרת, כי לא השאיר אחריו כמהו. ולקהלת אחינו בנויאָרק יאמר: זכי במקחך! כי ממנו יתד ממנו פנה תהיה

בארץ החדשה לדתנו הנושנה בשוב אליה כבודה, תקותנו תאמצנו, כי עקירת דירתו לא תפריעהו מלהשלים פעלו הנכבד בספרו „ערוך השלם" אשר עיני רבים מחכמי עמנו אליו מיחלות" (ibid Jahrg. 1885, Nr. 15). בסגנון כזה כתבו אז רבים מכה"ע לב"י שהביאו הבשורה הזאת לקוראיהם. —

ג) לצד 108 שורה ב׳. — ע"ד באו נויארקה לשבת על כסא הרבנות בעדת „אהבת הסד" והכבוד אשר נחל קאָהוט אז וכו׳ הודיע אחד מכה"ע לב"י בל"א כדברים האלה — שאנחנו מעתיקים בזה אות באות: — „ביום 3 מאַי העבר בא הרב ד"ר אלכסנדר קאָהוט עם אשתו וילדיו בשלום אל חוף נויארק, לעלות אל משמרתו ועבודתו ולכהן פאר בעדת „אהבת הסד". ראשי העדה ומנהיליה קדמו פניו באניה ויובילוהו אל מעון כבודו אשר יעדו לו בקרבת ביהכ"נ; שם חכו נשיהם הכבודות אל אשתו וילדיו להשיב נפשם במשתה מנעימים אשר הכינו להם. נכבדות מדובר במכה"ע „הדבורה" על אדות הרב הנכבד הזה. בן ארבעים וארבע שנים הוא כעת; הוא יפה תואר ובעל קומה, עיניו מאירות כאש, מצחו רחב ונסב למעלה ועל ראשו כפה קטנה המכסה את שערותיו השחורות; קולו אדיר ונעים ומדברו נעים... זה שתים ועשרים שנה כהן פאר בערי אונגאריא הגדולות ולאחרונה ישב על כסא הרבנות בעיר גראָססוואַרדיין. בספרו „ערוך השלם" עשה לו שם עולם והוצאתו נכון הוא להשלים גם עתה בשבתו בארץ החדשה. ביום 9 מאַי (בשבת פ׳ בהר בחקותי) עלה לדרוש בביהכ"נ אשר לעדתו, בפעם הראשונה. הבית היה מלא אנשים, כי מכל עבר נקהלו היהודים ובאו לשמוע רבי תורותיו, ובפתחו פיהו בחכמה כן משך כל הלבבות אליו. „על שלשה דברים כאחד חייב אני לברך ברכת הגומל — אמר הרב בטוב טעם — כי עברתי את הים, עברתי מדבר ישימון המלא נחשים ועקרבים, הם האנטיסמיטים הרעים והנוראים אשר שחתו את ארץ מולדתי ויטילו גם בי את ארסם הנורא, ועתה הנני מצפה לרפואה שלמה, בשאפי רוח במרחביה בארץ החופש אשר אליה הביאוני רגלי כיום הזה", בלב דוי זכר את ארץ מולדתו אשר גדלתהו ורוממתהו, אשר בלשונה הגה ובריוחה ראה חיים ויביע תקותו, כי בעדתו החדשה ימצא נחומים לו על מחמדי נפשו אשר עזב ויעורר את עדתו זו להשתדל אתו יחדיו להיות שמה נאה לה והיא נאה לשמה. דבריו הנאמרים בחכמה ובצדקה ובלב־רגש עוררו את כלם ועיני רבים נמלאו דמעות, כי נגעו אמרותיו עד הנפש". —

ד) לצד 108. — מלבד כהונתו כתור רב ומטיף לעדת „אהבת חסד" הנה קאָהוט הוא גם מורה־ ראש (פרופיסור) בבית המדרש לרבנים האורתודוכסי אשר בנויארק, שנפתחו שעריו ביום 1 יאנואר שנת 1887. —

ה) לצד 115. — עד עתה אמנם נדפסו רק ששה כרכים מה„ערוך השלם" [הכרך הששי, שיצא זה מקרוב לאור, הקריב קאָהוט (dedicat) לכבוד גבאי ביהכ"נ בנויארק שבו הוא מכהן פאר] אבל בכתב יד כבר נגמר בכל חלקיו. בקרוב ימסרו שני הכרכים האחרונים וגם המפתח (Judex) הגדול לדפוס, ועוד מעט והיה ה„ערוך השלם" — שלם.

לתולדות רבי שאול יצחק קאמפף.

לצד 116 הערה 4. — ז״ל הפרופיסור קאָמפף בספרו „עשרה שערים״ (Beilagen S. 214).

„...ואתה הקורא היקר ראית את־הציון אשר מפריד בין שוע לנר, וכי תאמר מה הציון הלז אשר אני רואה. ואומר הט נא לי אזנך ופלאות אשמיעך: הסוגר של הבית השלישי נשאתי על שפתי לתרגמו אשכנזית. ובפתע פתאם באה אלי השמועה לא טובה כי מתה עלי אמי מורתי עטרת ראשי — ומהרעדה אשר אחזתני נפל עטי מידי, רק במרירות נפשי קראתי שנית:

עָנָן שַׂחַק מְאֹד כִּילַי, וְדִמְעֵי שׁוֹעַ!...

ותשבות מלאכת התרגום שבעת ימים. ואחר כן ותהי ראשית מלאכתי:

»Die Regenwolke-wie sie karg doch thut, —
Ermess' ich meiner Augen Thränenfluth!«—

ואומר אל לבי: מה אוסיף על דברי ר״י הלוי ז״ל? דבריו הם הם זכרונה! כי גם על היקרה אשר הלכה למנוחה ועזבה אותנו לאנחה, נקונן:

אֵיךְ אַחֲרַיִךְ אֶמְצְאָה מַרְגּוֹעַ...
לוּלֵי לְבָבוֹת יְחַלּוּ יוֹם אַחֲרוֹן...

אמי הצנועה ז״ל נקראה בשם הקדש מרים שמחית (וההמון קראו לה מירל פריידא). היא היתה בת הרב המחבר הגהות דרישת הז״א באשר היה נכד להרב המחבר ספר זכח שמואל: רוחה שבה אל בית אביה שבשמים יום שני בשבת ששה ימים לחדש כסלו שנת חמשת אלפים ושש מאות ושמונה עשרה ליצירה והיא כבת ששים וחמש. תנצב״ה. —

לתולדות רבי יהודה ליב לעוויזאָהן.

א) לצד 123 הערה 1 שורה יד—טו.—האשה הכבודה הזאת מרת הענדל (אחות לעוויזאָהן) שבקה חיים לכל חי בשבעה ועשרים יום לחדש תשרי תר״ן. מנוחתה כבוד!

ב) לצד 132 שורה ט׳.—מהמלואים לספר הזה (צאָאָלאָגיע דעם תלמוד׳ס) שעם המחבר בכתב נביא פה גרגר אחד להראות נפלאות מתורת חז״ל ומרחב ידיעתם בחכמת הטבע כי כל רז לא אנס להם. וז״ל ד״ר לעוויזאָהן בכ״י שלו שממנו אנחנו מוציאים אותו:

„בספרי 289 § דברתי על דברי התלמוד (בשבת ע״ז ע״ב): שהקב״ה ברא סממית לעקרב ופרש״י סממית אייראקיה בלע״ז והיא המלה הצרפתית araignée שפינגע; והבאתי שם דברי החכם באָכאַרט (בספרו הגדול היעראָצאָיקום) האומר כי בקש ולא מצא בשום ספר מספרי החוקרים הקדמונים שהשפינע היא שונאה להעקרב; וע״כ מפרש הוא סממית ע״י השרץ עיידעכסע ומביא ראיות רבות מספרי הקדמונים לחזק את דעתו. וגם אני הלכתי בדרכו, כי לא ידעתי אז מה שמצאתי שנים רבות אח״כ; ועתה הנה מצאתי לשמחת לבבי בספרי חוקרי הטבע בזמננו שחכמי התלמוד ראו באספקלריא מאירה ופירוש רש״י ז״ל — אמת וצדק. הפרופ. פ. ס. פאָינט (בספרו Lehrbuch der Zoologie etc., Stuttgart 1835, Bd. 4., Seite 158) והפרופ. שובערט Lehrbuch der Naturgeschichte, Erlangen 1840, S. 268) כותבים שהשפינגע הנקראת בל״א דיא מאלטיגנאַטטי (ובלשון רומי Theridium tredecimguttatum ע״ש שלש עשרה כתמים אדומים

נמצאים על גב השפינגע: די דרייצעהן-טראָפּפינגע שפיננע) אשר חיה בארצות קאָרזיקא, טאָסקאַניען ועל האי עלבאַ היא שונאה מוחלטת להעקרב, וז"ל שובערט שם: „די 13 טראָפּפינגע שפינע אויף דער אינזעל עלבא זאָלל זאָ גיפטיג זיין, דאַסס איהר ביסס צוואויילען מענשען אונד טהיערע טאָדטעט, אבער אויך זעהר ניטצליך, אינדעם זיא דיא שקאָרפּיאָנען אומברינגט". ובכן אנו רואים כי דברי התלמוד נכונים" (בגוף המלואים העמיק הרחיב המחבר לדבר על כל מיני השפיננע השונים לבאר דברי הז"ל שיש סממית אוכמא וסממית חיורא וכו'; אך לא פה המקום להאריך בזה). — הנה כי כן ידעו חכמי התלמוד מה שהיה נעלם מכל חוקרי הטבע הקדמונים!

„ועל הספר צאָאָלאָגיע דעם תלמוד'ס וערכו בכלל אמר החכם ר' שמואל הלוי מאָדלינגער (הידוע למבקר הממצה עומק הדין) בספרו „חיי אריסטו והפלוסופיאה שלו" (ווינא תרמ"ג, צד 71 הערה ב') בזה"ל „...גם בחיות התלמוד נכתב ונדפס לפני חמש ועשרים שנה ספר רב הערך מאד וזה שמו Zoologie etc מחברו הוא החכם הנפלא דר. לעוויזאָהן... מלאכה גדולה ועצומה עשה בספרו, מי יתן וכמותו ירבה בישראל בשפה העבריה. ומאשר לא העתיקו איש עברי עד הנה יש לשפוט כי סופרי הזמן נסוגים אחור מדבר שיש בו ידיעה למוד ויגיעה, והם מעתיקים דברים פחותי הערך שאין לישראל צורך בהם ומכניסין תבן לעפריים" (לדאבון הלב יש בזה יותר מקורטוב אחד של אמת!...)

ד"ר לעוויזאָהן יקוה, כי עוד יזכה להוציא את ספרו הגדול והנעלה הזה בהוצאה שניה עם „המלואים" מי יתן והיה!

לתולדות רבי שלמה בן מאיר שיללער-סינעשי *).

לצד 174 נשמט שם המחברת הזאת: Report on the Prideaux Pentateuch by the Rev. Dr. Schiller-Szinessy, London 1872.

במחברת הזאת ישמיע המחבר משפט ספר תורה אחד כתוב על קלף עזים אשר הביא שם אחד (Capt. Prideaux) תיכן הספר, צורתו הזמן שבו נכתב והשנוים אשר בו מ‌תר ספר התורות. גם הערות מחכמות על המלים המנקדות בתורה ועל האותות הגדולים והקטנים אשר בכמה מלות ועל כל אלה יתן טעמים נכנסים אל האזן" (עי' השחר IV., S. 64).

*) לדאבון לבנו ולב כל יודעי ערכו הנה נעדר מאתנו במשך ההדפסה אחד מראשי חכמי דורנו — הפרופיסור דר. שיללער-סינעשי ז"ל. בחדש ניסן שנת תר"ן שבה רוחו הטהורה שמימה. כנראה לטש עליו המות את עיניו זה כבר; עוד ביום ערב יוה"כ שה"ע קבלנו ממנו מכתב כתוב ביום צום גדליה — „על ערש דוי" ואם אמנם עד מהרה שב לנחמנו כי הוקלה מחלתו ובמכתבו שבא לנו ביום א' ב' מרחשון כתב בזה"ל: «Ich bin, dank' Gott! viel besser. Ich habe schon drei Vorlesungen gehalten obgleich in meinem Hause etc.; אך, כנראה, המחלה אשר תקפתהו לא הרפתה ממנו עד אשר הכריעתהו... השמועה ע"ד פטירתו העירה אבל גדול. כל מכה"ע לב"י בכל הלשונות הספידוהו כהלכה וספרו בשבחו וכלם הודו כי במות האדם הגדול בתורה, ביראת שמים ובחכמה הד"ר שיללער-סינעשי אבד לסגלת ישראל המדעית אחד ממרחיביה ומאדיריה וביחוד גדלה האבדה לאחינו באנגליא ולספרדים... כי אמנם היה המנוח איש מצוין באמת; איש אשר בשערים המצוינים בהלכה בין חכמי האומות הפיץ דעת ישרון ויעל מעלה בכהונות הכבוד וגדולי חכמי אנגליא התרועעו עמו אף כי היה יהודי חרד ודבק במנהגי קדומים ולא מש אף כמלוא השערה מהליכות השו"ע.." אבדה כזו היא באמת אבדה שאינה חוזרת ומה גם בדור היתום הזה. לפני שמש ינון שמו ויהי זכרו ברוך!

מְעֻוָּת לִתְקֹן.*)

פתח דבר.— עמוד 7 שורה י״ט: ויקר צ״ל ייקר. ע׳ 8 ש׳ ט׳: למעשיהם צ״ל ומעשיהם. ע׳ 10 ש׳ י״ח ורות צ״ל: והות. ע׳ 14 ש׳ ג׳: ירקעו: צ״ל ירקיעו ע׳ 15 ש׳ י״ט: ובמקצוע צ״ל: במקצוע. שם ש׳ כ׳ הכללות צ״ל: הכללית. שם ש׳ כ״ו: ולהמו צ״ל: ילהמו. שם ש׳ כ״ט: ותלכד צ״ל יתלכד. ע׳ 16 ש׳ ז׳: מחבר צ״ל: המחבר.

דבר אל הקוראים מאת המו״ל. — צד 18: „... כל חלק יכיל עשרה פרקים״. אמנם כן בתחלה נועדו להלק הראשון הזה רק עשרה פרקים; אבל אח״כ הוספנו בו עוד שני פרקים, והוא מכיל עתה שנים־עשר פרקים, כמו שעיני הקוראים ראות.

I. אַסקולי. — ע׳ 23 ש׳ ט״ו: Priedimute צ״ל: Priedimonte. ע׳ 25 ש׳ ט״ו: ורב הכמתו צ״ל: ורב ידיעותיו. ע׳ 26 ש׳ ו׳: Europe צ״ל: Europee שם ש׳ י״ד: inediti צ״ל: inedite. שם ש׳ ט״ו: sepoli צ״ל: sepolcri. שם ש׳ ט״ז: Turino צ״ל: Tcrino. שם ש׳ כ׳: קרבה מקירות צ״ל: קרבה מקורית. שם ש׳ כ״ז אחר המלה filologia צריכה להיות נקודת־ההפסקה (,).

II. באָבער. — ע׳ 31 ש׳ ח׳: שבהן מצרף מצרף הבקרת צ״ל: שבהן הוא מצרף במצרף הבקרת וכו׳. ע׳ 31 ש׳ כ׳: ראינו עם צ״ל: ראינו עט הכם כו׳. ע׳ 33 ש׳ ל״ד: ה) צ״ל: הן.

III. באַבער. — ע׳ 42 ש׳ ל״ב צ״ל: Lipto-szent-Miklos. ע׳ 43 ש׳ ז׳: תעודה צ״ל: תעודת. שם ש׳ ה׳ לפני „שנה אחת״ נשמטו שלש מלים וכך צ״ל: וישקוד על דלתותיו שנה אחת. ע׳ 44 ש׳ י״ג: (שם 1889) צ״ל: (שם 1890). ע׳ 48 ש׳ ג׳: והתוהשותי צ״ל: והתיהסותו. שם שם: el צ״ל: et שם ש׳ ל״ה—ל״ו: „לקוטים מספר אבן בהן וכו׳ (בספר השנתי אוצר הספרות שנה שלישית)״. אמנם כן, ה„לקוטים״ נועדו לבא בה„אוצר״ ההוא וגם נזכרו בתוכן עניניו שיצא לאור; אבל אח״כ לא נדפסו שם; **) וע״כ סמי מכאן אוה״ס. ע׳ 49 ש׳ ה׳ לפני המלה „של״ נשמטה מלה „בהעתקה״ וכך צ״ל: בקרת על פרקי אבות בהעתקה של שטראקק. שם ש׳ ה׳ צ״ל בההגדה (העברית).

---

*) בשבתנו רחוק ממקום הדפוס לא יכלנו לנצח בעצמנו על מלאכת ההגהה וע״כ (למרות השגחת המגיה) נשתרבבו כמה טעיות־הדפוס בספרנו. גם מצאנו זעיר שם זעיר שם, בעברנו על הגליונות הנדפסים, איזה טעיות-סופר שפלטה הקולמוס (ביחוד בהעתקות העבריות של שמות הספרים הכתובים לועזית, כי יש אשר לא היו גוף הספרים לנגד עינינו באותה שעה ולא יכלנו לתרגם שמותיהם עפ״י תוכן הספרים, וע״כ יש אשר לא עלו התרגומים יפים ומכונים כ״כ באיזה מקומות); ובכדי שלא להשכין באהלנו עולה בררנו את היותר גסות שבהן לתקן בזה. יתר השגיאות הקלות יואיל הקורא לתקן בטובו בעצמו.

**) ה„לקוטים״ יבואו אי״ה באוצר הבא. המו״ל

IV. ברלינער. — ע׳ 50 ש׳ ט׳: בבר צ״ל: כבר. שם ש׳ י״א: בשנת תר״ה צ״ל: תר״י. ע׳ 51 בהערה ש׳ ו׳: אינטערפּאַלאַטאַטען צ״ל: אינטערפּאֶלאַ־טאָרען. שם שם ש׳ י״ב: געוואשען צ״ל: געוואַקזען. שם שם: געפּאֶרדעט צ״ל: געפּאֶרדערט. ע׳ 53 בהערה ש׳ ו׳: ála צ״ל: á la גראַטץ. שם ש׳ ז׳: איהרער צ״ל: איהרע. ע׳ 54 ש׳ ה׳ צ״ל: הכהן (Abbè) פיטרו פירדא. שם ש׳ ו׳: Parma ס׳ צ״ל: in Parma. ע׳ 55 הערה 1 ש׳ ג: ״jeinsch צ״ל:״ jewish ע׳ 56 ש׳ י״ט: במאות צ״ל: במלאות. ע׳ 57 ש׳ ג׳ יותר נכון כך: י״ט) חות־דעת גאנגאנעללי (קלימענס הי״ד) על עלילת הדם שמאשימים בה את היהודים כו׳. ע׳ 58 ש׳ ט׳: נייסטערן צ״ל נייסטען.

V. הרכבי. — ע׳ 67 ש׳ י״ז קודם המלה „ואפילו״ נשמטה מלה בגרמניא (אהבת ב״י בגרמניא ואפילו כו׳). שם ש׳ כ׳: ועודן צ״ל: ועוד. ע׳ 75 ש׳ ל״א היהודים לשפת כו׳ צ״ל: היהודים ושפת הסלאווים. ע׳ 85 ש׳ י״ז: דהוטי צ״ל: רהיטי.

VI. האלבערשטאם. — ע׳ 87 ש׳ כ״ה: מרת חיה צ״ל מרת יוטה. ע׳ 92 הערה 2 ספר הגאין שלמה צ״ל: א) ספר „הגיון שלמה״.

VII. קאהוט. — ע׳ 97 ש׳ ז׳: על למודו צ״ל: על למורי. ע׳ 99 הערה 1 יותר נכון: א) „פאן הערדער ומגמת פני אהבת־אדם של העת־החדשה״. ב) „הכרת פני שר־האמונה דר. פאלק וקורות חייו״. ג) „שלשת המשוררים הגבורים בימינו וחיי חברת הכהנים ומעלליה״. ע׳ 102 ש׳ א׳: בעת הזאת צ״ל: בעת ההיא. ע׳ 104 ש׳ י״ח לפני המלה לאכול נשמטה מלה: אָנוס. ע׳ 106 ש׳ א׳ פנחפ צ״ל: פנחס. ע׳ 111 יותר נכון: א) „ע״ד יחס היהודים במצב האזרחי וההברותי בממלכת רומי העתיקה״. ב) „האנגיאולוגיאה (נתוה בעורקי בעלי חיים) והדימונולוגיאה (עבודת הרוחות והשדים) העברית והרושם שעשתה עליהן דת הפרסים״. ג) „מה לקחה תורת־הדברים־העתידים העברית מדת הפרסים?״ (למלה „עשאַטאָלאָגיע״ שבאורה בל״א דיא לעהרע פאָן דען אייסערסטען דינגען ר״ל הדברים העתידים להיות לקץ הימין או לאחר החיים, — למלה זו, לפי ידיעתנו, אין העתקה נכונה, בת מלה אחת, בלשוננו). ד) „יחס הפלוסופיאה הדתית של רס״ג ורמב״ם ונטיתה אל התלמוד״. שם ש׳ ל׳: יימא צ״ל שימא. שם אות ז) נשמטו מלים אחדות וכך צ״ל: ז) ספר יקר מאד בשם: „ע״ד יחס היהודים אל האינם־יהודים״. ע׳ 114 ש׳ א׳: והפרטים צ״ל: הפרטים.

VIII. קאעמפף. — ע׳ 116 ש׳ י״ט: אביו ואבי אביו צ״ל: ואבי־אמו. שם הערה 1 ש׳ ב—ג צ״ל: תעמודנה סמוכות זו לזו. שם ש׳ ג׳: שניהם צ״ל: שתיהן. ע׳ 117 ש׳ ד׳: בשנת השלשים צ״ל: בשנת השלשים והמשה. שם ש׳ ה׳: אחר צ״ל: אחד. ע׳ 118 ש׳ ט׳: בשפערב צ״ל: בשפע רב. שם ש׳ ט״ו: לעמוד בראש חברת כו׳ צ״ל: להמנות בחברת המורים. ע׳ 119 ש׳ ה׳: בת הר״ר הערמאנן צ״ל: בת בתו של הר״ר הערמאנן כו׳. שם ש׳ ז׳—ט׳ צ״ל כך: קאָמפף הוליד ארבעה בנים ובת אחת. הבן הבכור והוא חכם בחכמת המשפטים (Dr. jur.) ווילהעלם נולד ביום 29 אפריל שנת 1848 ומת בן שלשים שנה. גם בנו השני עמיל מת בן ירחים אחדים; ויוצאי חלציו החיים אתנו היום הם—

העלענא וכו׳ (כנדפס שם). ע׳ 120 ש׳ כ׳: sprachliche צ״ל: sprachlichen שם ש׳ כ״א: sachliche צ״ל: sachlichen. שם ש׳ כ״ד—כ״ה: תולדות לשון עבר כו׳ וכו׳ סמי מכאן שתי השורות האלה. שם ש׳ כ״ט: שיה יצחק צ״ל: „שיחת יצחק״. שם ש׳ ל״ב: georgelten צ״ל: geregelten.

IX. לעוויזאָהן. — ע׳ 123 ש׳ ג׳: בעיר מארגאנין צ״ל: בעיר שווערזענץ (כי בה נולד לעוויזאהן). שם ש׳ י״ג: לעיר מולדתו צ״ל: לעיר מושב אבותיו (כי בה, במארגאנין, ישבו אבותיו). ע׳ 125 ש. ג׳: ארבע שנים ומחצה צ״ל: שבע שנים ומחצה. שם ש׳ י״ד: מלותיו צ״ל: מלתו. שם הערה 2 ש׳ ב׳: ah צ״ל: och. ע׳ 126 ש׳ ג׳ חלקים צ״ל: הולקים (המנגחים והמקנתרים בהלכה— (אָפּאָנענטען בלע״ז). שם הערה 2 ש׳ ו׳ תדי צ״ל: תשרי. ע׳ 128 ש׳ א׳: מְפַתְשֵׁג (קאָפּיסט, מל׳ פתשגן — קאָפּיע. על דעתנו נוכל להשתמש במלה זו להוראת „קאָפּיסט״. „מעתיק״ יאֹמר רק אל המעתיק משפה לשפה אחרת: אי־בערזעטצער. ־רבים משתמשים ב„העתקה״ להוראת פתשגן וב„מעתיק״ להורות מְפַתְשֵׁג — וטעות היא בידם *) שם הערה 1 ש׳ ב׳: קודם המלה „מצבה״ נשמטה מלה למצא וכך צ״ל: ביד לעוויזאָהן עלתה למצא מצבה כו׳. ע׳ 130 ש׳ י״ב: med צ״ל: med ett. שם שם: histarisal צ״ל: historiskt. שם הערה 1 ש׳ ג׳: ופאולינע גאסטינגער צ״ל: ופיילינע עטטיננער. ע׳ 131 ש׳ ח׳ Le Leen צ״ל: Le Lien. שם ש׳ י״ב: קודם המלה עד נשמטו: עד עתה, וכך צ״ל: הגיע בדפוס עד עתה עד אות .P. שם הערה 1 ש׳ ב׳: a’ צ״ל: d’.

X. ע׳ 134 ש׳ כ״ד: תחת „הרב ר׳ יעקב קאזים ז״ל״ צ״ל ר׳ ישראל גדליה. שם כ״ו: תחת „ר׳ ישראל גדליה״ צ״ל: מוהר״ר יעקב. שם כ״ז: תחת „יעקב״ צ״ל: ישראל גדליה השני...

מפני דוחק הזמן לא הספיקה בידינו השעה להגיה את שני הפרקים האחרונים ולתקן השגיאות שנשתרבבו בהם וגם כי קלות הנה ובל״ס יתקנן הקורא המבין בעצמו. —

ת ם.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

*) בכ״ז לבנו מהסס אם נוכל להשתמש במלה זו כי באופן זה תפול הנון השרשית מה שלא יתכן. —

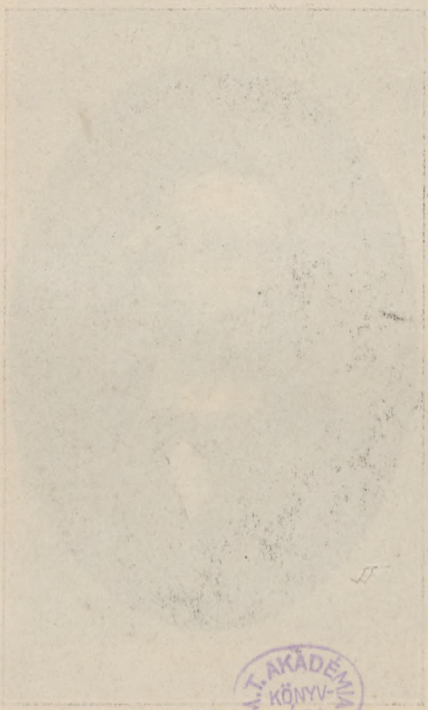

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

שלמה זלמן חיים האלבערשטאם

Dr. A. Berliner.

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

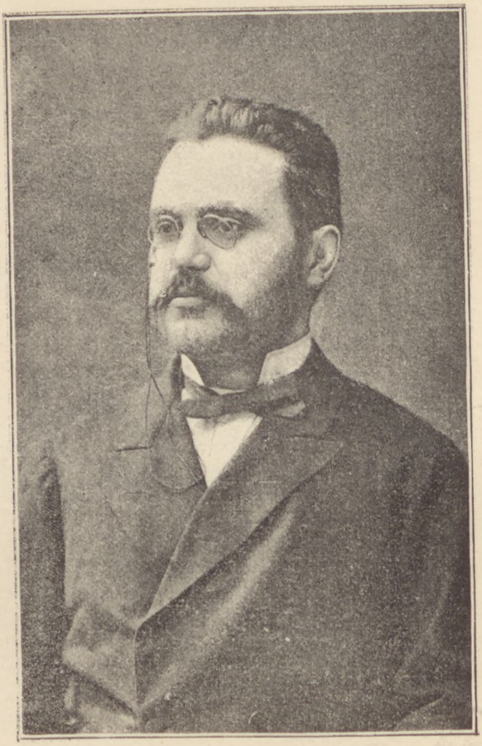

בנימין זאב באכער

Prof. W. Bacher

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Dr. L. Lewysohn.

אשר. דר מאיר מגדולי האיתנים מוסדי ארץ זכר כלם לברכה.

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

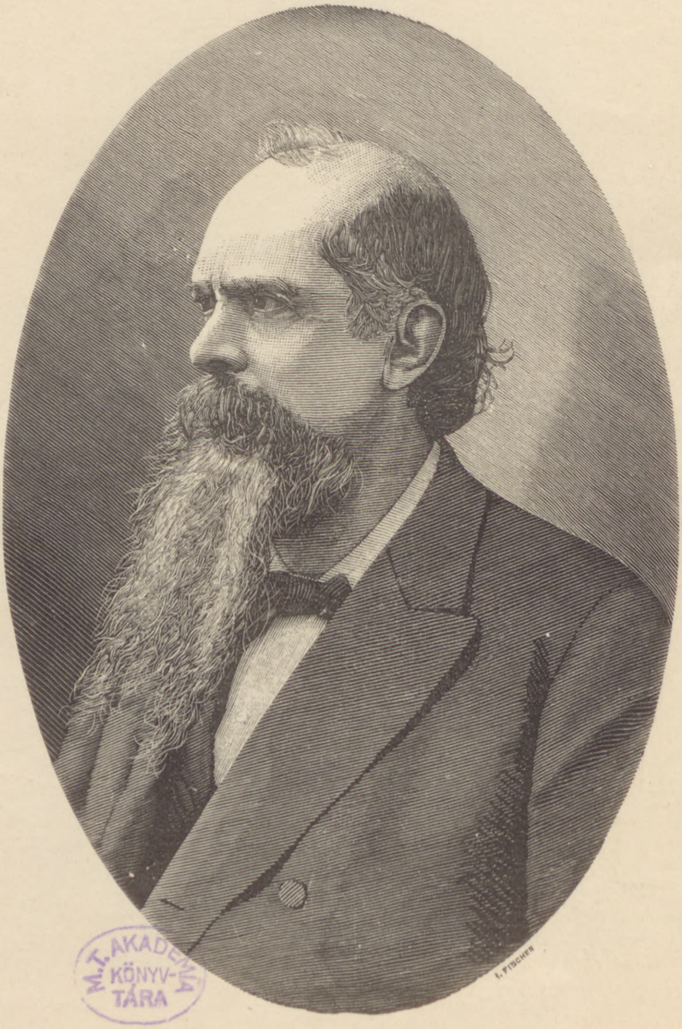

M. T. AKADEMIA KÖNYVTÁRA

Graziadio Ascoli

M. T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

Salomon Buber

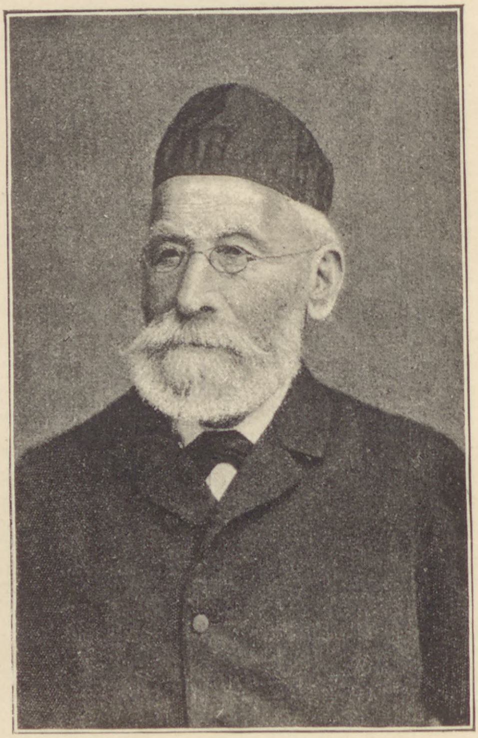

הק׳ שאול יצחק קעמפף

Kaempf

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

M.T. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

J. FISCHER
Dr Alexander Kohut
Rabbi Temple Ahawath
Chessed New York

M.T. AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

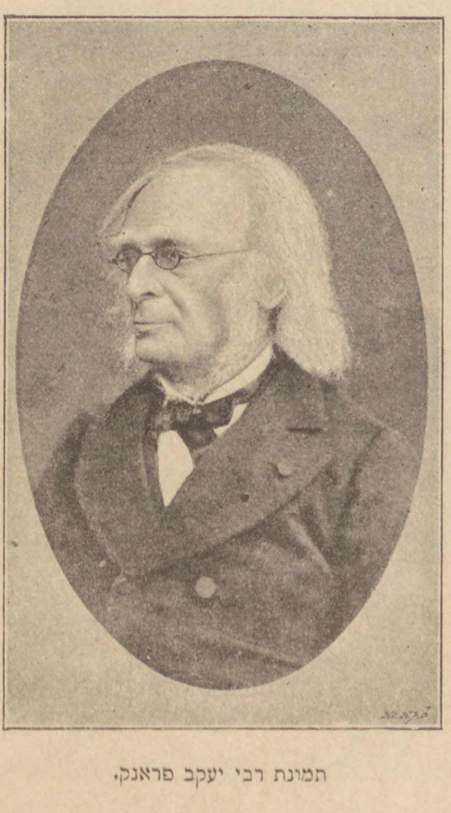

תמונת רבי יעקב פראנק.

M.T. AKADÉMIA KÖNYV-TÁRA

הצ' מרדכי הלוי חורטשרה

M.T. AKADÉMIA
KÖNYV-
TÁRA

ערוך בכל הנהו

בית דפוסי

(נוסד בשנת תרל"ט)

ושמור לעשות כרצון איש ואיש בכל הנוגע למלאכת הדפוס הן בספרים וחוברות והן בלוחות וטאבעללען.

עדים כי כל הספרים הגדולים עם הקטנים, מן ספרי רבנים ושו"ת, עד ספרי השכלה ושירים, עד ספרי סדורי התפלות למיניהם כי מצאתי במלאכתי חן בעיני כל איש ואיש ע"פ טעמו וע"פ טעם הדרוש לפי תוכן הספר, והקוראים יראו נא ויתבוננו בספר־השנתי

"אוצר הספרות" והתשורה "דור וחכמיו" עם תמונותיהם

הנדפס בבית דפוסי ואשר חנם גדול ליופי ולתפארת המלאכה עד כי אוכל להתפאר בם נגדה נא כל הדפוסים היותר גדולים בארץ ובחו"ל.

גם הכינותי לי בזה בית מלאכת

שטערעאטיפיע

והיה כל מחבר ומו"ל ספר אשר יאבה לעשות לו פלאַטען ומאַטריצען למען יעמדו ימים רבים אמלא חפצו גם בזה.

גם מחלוקה גדולה בבית דפוסי ללשונות המתהלכות באירופא והנני מדפים ספרים גם בשפות לועזות וגם בהעתקות לועז לכל אופניהם.

והנני קורא בזה לכל מחבר ומחבר — יהיה רב, תורני, משכיל או מהנדס—ולכל מוצא לאור ספרי ישראל בכל מקצוע ומקצוע כי יפנו אלי ואמלא חפצם.

המלאכה נעשה בזריזות בהגהה מדויקת ובמקח השוה כרצון איש ואיש.

פנו אלי ותמצאו חפץ.

JOSEF FISCHER

BUCHDRUCKEREI & STEREOTEPIE

KRAKAU.

B
164.

ספר

דור וחכמיו

להקר

תולדות ספרות ישראל וגדולי סופריה בדור הזה.

מאת

משה ריינעס.

חלק ראשון בשנים עשר פרקים.

קראקא

בדפוסו של יוסף פישער גראָדגאססע נו' 62.

שנת תר"ן לפ"ק.

93